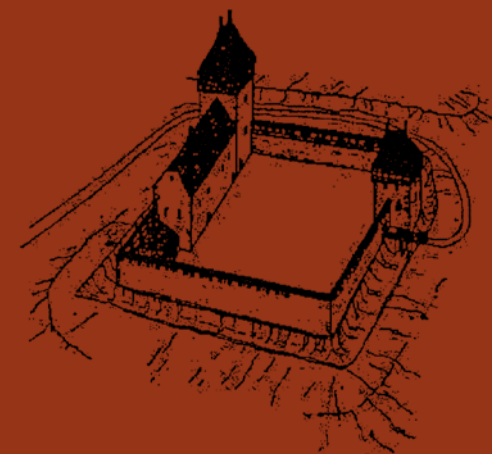

2007/2

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomról:

NÉMETH PÉTER

Álom és valóság: Ung vára

ENGEL PÁL

Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról

FELD ISTVÁN

Engel Pál és a magyarországi várkutatók

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

Tolcsva terra és vára

BOCSI ZSÓFIA

Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében

SÓFALVI ANDRÁS

A székelyudvarhelyi Csonkavár

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

6. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

6. szám

Budapest, 2007

E számunk munkatársai

BOCSI ZSÓFIA, történész-régész, PhD hallgató, Debreceni Egyetem Történeti Intézet, DÉNES JÓZSEF, régész, Csepreg, ENGEL PÁL (+2003) történész, FELD ISTVÁN, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, GÁL-MLAKÁR VIKTOR, történész, régészhallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, HOLÍK, LADISLAV, régész, PhD-hallgató, Károlyi Egyetem, Prága, JAKAB ZSUZSA, történész, PhD hallgató, ELTE Történeti Intézet, NÉMETH PÉTER, régész, ny. múzeumigazgató, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, SÓFALVI ANDRÁS, régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

Históriaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

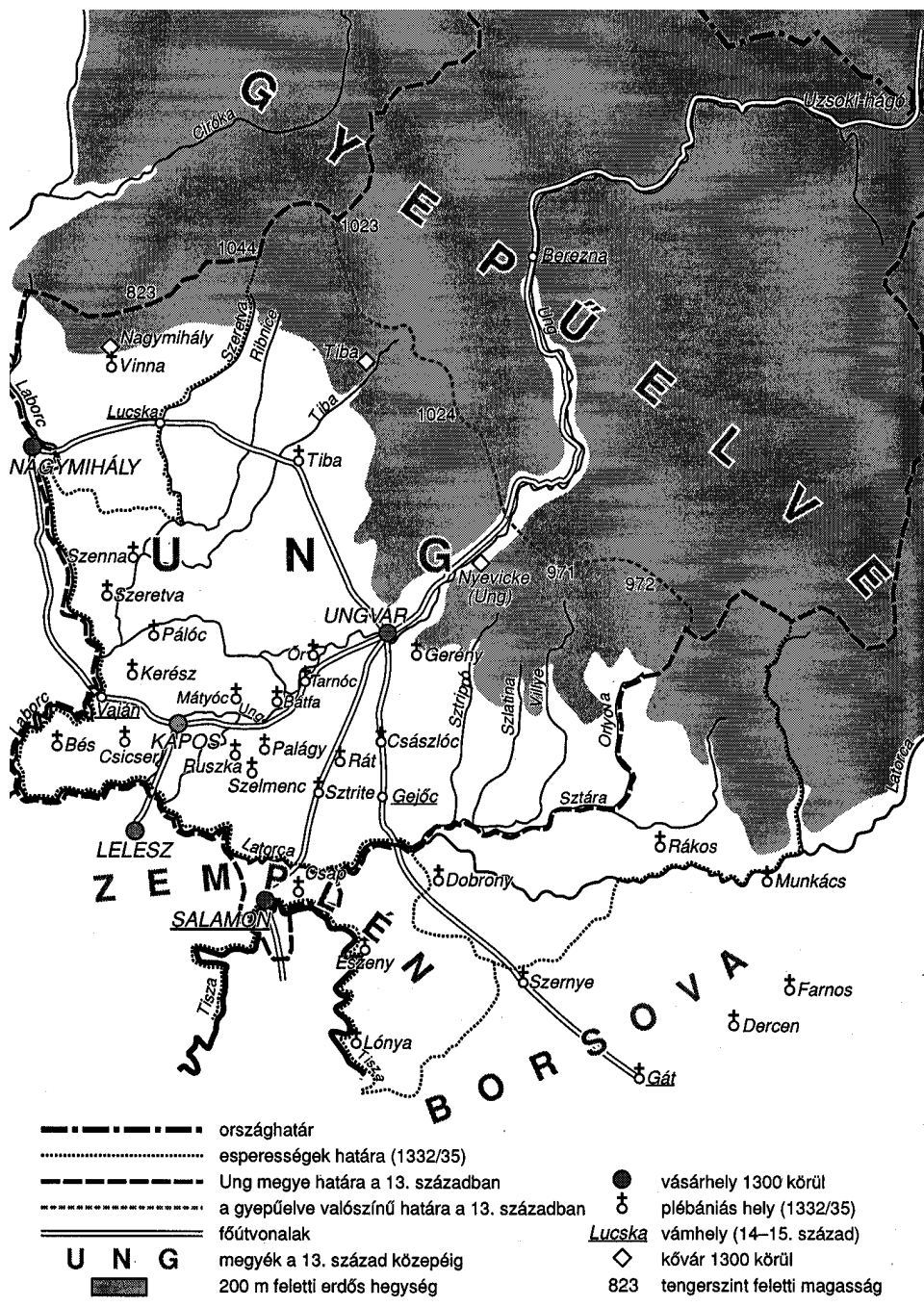
NÉMETH PÉTER

ÁLOM ÉS VALÓSÁG: UNG VÁRA

A 13. század elején Anonymus Gestá-ja megírásakor a latin hungarus 'magyar, a magyar királyság lakója' kifejezés és Ung vár hangtani hasonlósága arra a képtelen ötletre serkentette, hogy a latin szót a magyarból vezette le azon indoklással: „*Hungarusoknak Ung váráról nevezték el őket, ...* (2. fej.). S ha már Ung vára szöbe került, be is kellett illesztenie a magyar honfoglalás történetébe. Helynévből és a Laborc folyó nevéből két sohasem létezett személyt, Salánt és Laborcot teremtett, s hozzájuk egy kis történetet. „*Álmos fejedelem és előkelői ... Ung várához lovagoltak, hogy elfogják Salánust. Mialatt a falak közelében táborot vertek, a vár ispánja, Laborc, akit nyelvükön dukának hívtak, a menekülést választotta, és Zemplén várához igyekezett. A fejedelem katonái azonban üldözőbe vették, egy folyóparton elfogták, és nyomban fel is akasztották, a folyót pedig attól a naptól kezdve az ispánról Laborcnak nevezték.*” (13. fej.). A 2. fejezetben előadott névmagyarázata annyira megtetszett a Névtelen Jegyzőnek, hogy megismételte, mégpedig Árpád fejedelem szájába adva a Salán elleni ütközet előtt elhangzó lelkesítő beszédben: „*Szkiták, akiket a bolgárok gögje Ung váráról hungváriaknak nevezett ...* (39. fej.). E névetimológia sikere lemérhető Kézai Simon, IV. (Kun) László udvari papja 1282–885 közötti krónikájában: „*a hunok ... a Hung nevű folyónál, ahol várat építettek, megszálltak. A nyugati népek a magyarokat e folyóról nevezték el hungarusoknak*” (25. fej.).

A ma történésze jól tudja, hogy a regényes geszta eseményei jórészt légből kapottak. Esetünkben is csak a történet lecsupaszított váza igaz a 13. század elejére, azaz ebben az időben már létezett az Ungvár nevet viselő királyi várispánság, s többé-kevésbé a mai medrében folyt a Laborc. Míg Anonymus más, általa ismert helyeken a honfoglaló magyarokkal várakat ostromoltat vagy épített, Ungvár esetében ez elmarad. Úgy vélem: Ung várispánságáról a királyi udvarban szerezhetett értesülést, a Bodrogbá ömlő Laborc folyóról pedig gyermekkorában hallhatott, mint Dél-Zemplén szülötte. Az a tény, hogy a Laborc bal oldali mellékfolyóját, az Ungot nem említette, bizonyítja, hogy arrafelé személyesen sohasem járt. Pedig milyen jó történetet kerekíthetett volna magából a víznévből is!

Az első ungi ispán az oklevelekben 1238-ban tűnik elő, azonban abból a tényből kiindulva, hogy a 14. századi krónikakompozíció az 1085. év kapcsán említi az Ung és Borsova városok vidékéig behatoló kunokat, egyes szerzők szerint ekkor már léteznie kellett a várispánságnak. Kristó Gyula helyes megfigyelése: Ung megye területileg Zemplén megyéből vált ki, azaz nem szentistváni alapítású. Engel Pál – a megye 14–15. századi történetének kiváló ismerője – szerint a 13. század közepéig csak a megye déli felét, az Ungvártól a Latorcáig az Ung két partján elterülő vidéket ulti meg a részint szláv, részint magyar lakosság. Ezek alapján arra kell gondolnunk, hogy Ung a 12. század első felében szerveződött önálló várispánsággá, királyi vármegyévé. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, hogy Kálmán, II. István, II. (Vak) Béla 1099–1139 közötti orosz politikája, a gyakori sereg- és követjárás érlelte meg a három uralkodó va-

Ung megye kialakulása

(Engel: Nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998. 174.)

lamelyikében a szándékot: az addig alig lakott területet a keleti (orosz) kapu védelmére, a hadak fogadására alkalmas várispánsággá kell szervezni, s népekkel betelepíteni. A középkori helynevek közül a Daróc (ma: Dravce) és Solymos, illetve a Kapus, az Őr és talán az Árok utalnak az erdők korai használatára, valamint a határok védelmére. Az első kettő név azt is vélelmezheti, hogy a vidék a várispánság megszervezése előtt erdőispánságként volt királyi tulajdonban. A megye területén előkerült egyetlen honfoglalás kori lelet (Salamon = Salamunovo) a tiszai átkelőhely ellenőrzésével függ össze.

Az Uzsoki- és a Vereckei-hágók, a Halics és Kijev felé vezető utak metszéspontjában álló Ungvár ez idő alatt fejlődött népes várossá. Amikor al-Ídrisi 1154-ben magyar királyság 16 városáról beszámol, Ungvárról (H.n.k.b.r = Hunkubar) mint „nagy és virágzó város”-ról ír, s ez a kijevei kereskedelemmel hozható összefüggésbe. Ungvárnak ez a kitüntetett – határállomás – szerepe a mongol expanzióig (1241) tartott, amikor is elpusztult. Lassan éledt újjá: az 1332–1335. évek pápai tizedjegyzéke szerint az ungvári (Szűz Mária) plébánia papja, Mihály négy alkalommal összesen 52 garas, míg a megye legnagyobb településévé vált Kapos (Vel’ke Kapušany) papja ugyanakkor 144 garas pápai tizedet fizetett, azaz lélekszáma is közel háromszorosa volt Ungvárénak. Még a 14. század végén is csak a megye második települése Nagykapossal szemben, heti piaca (1380) a csütörtöki napra esett. A Drugeteknek I. Károly király által 1328-ban adományozott ungi ispánság, az 1332-ben örökbe kapott nyevicei uradalom részeként szerepel Ungvár a középkorban. A Drugetek homonnai ága Zsigmond király uralkodásának az utolsó évtizedeiben építteti fel a ma is álló vár kastélyszerű elődjét, ennek kapitányait 1440-ben említik első ízben.

Hol állt akkor az ungi várispánság névadó vára, Ung? Míg a környező megyék, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Borsova 10–11. század fordulóján (vagy korábban?) emelt, földből-fából épített várai jól ismertek, addig Ungváré nem! Pedig sok helyen keresték, Ungvárott a várkastély helyén, a ma Ungvárbá olvadt Gerényben, a megye egyik monográfusa Ungvártól délebbre, Deregnő (ma: Drahnov, Szlovákia) falu felett, az Ung és a Laborc szögletében. Bóna István, aki az Árpádok korai várainak adott a közelmúltban jó összefoglalást, az ungi várat a „nem talált várak” csoportjába helyezi, jó érzékkel mutatva rá, hogy az ungvári várban 1949-ben megnyitott szelvényben egy 12. századi település – de nem sánc! – rétegsorait tárták fel.

Ha abból indulunk ki, hogy Ungot a 12. század első harmadában szervezték királyi vármegyévé, nem is kereshetünk olyan szélestalpú fölépítményt ez esetben, mint amilyen Zemplén vagy Abaúj, Szabolcs vára volt. A honfoglalás (895) óta eltelt két évszázad alatt megváltoztak a várépítés módozatai és magának a várnak a funkciói. Bár a sánc még mindig földből és fából épül, mérete jócskán lecsökken, az általa védett, lakóhelyként (a sátor helyett) is funkcionáló torony már kőalapozású, sőt akár az egész földszint is kőből van, s erre ácsolják rá az emelet farészeit. Míg korábban a földvár méretei miatt a környék lakosságát, állatállományát is befogadhatta veszedelem esetén, most már csak az ispánnak vagy helyettesének, az udvarispánnak és a fegyveres kíséretnek kellett a szűkebb területen helyet biztosítani. Ennek az új szerepnek pedig az Ungvár feletti, a Keleti-Beszkidék őserdeje alatt, az összeszűkülő Ung völgyében épült nyevicei vár kitűnően megfelelt. A kérdés az, vajon a történeti és régészeti forrásaink ezt a feltevést alátámasztják-e?

Amikor 1326-ban budaméri Egyed fia Jánost Újvár megyében birtokadományban részesítik, érdemei között felsorolják, hogy „*Homodeus* (az Aba nembeli Omodé nádor) *hűtlen fia* által tartott Hung várának ostromakor kövekkel megsebesítették.” Az ostrom

időpontja jól ismert, 1317-ben történt, amikor az Ákos nembeli Mihály fia: Mikcs mester, a későbbi királynéi udvarbíró, sárosi és zempléni ispán a másik lázadó, Petenye fia: Péter Zemplén megyei várait, Borostyánt, Bodrogszeget és Barkót is ostrommal elfoglalta. Az 1322. évi sárosi birtokadománynál Mihály fia: Mikcs érdemei között említik: „*az Omodé hűtlen fia, László által a király ellenében tartott Nyevicke (Neuichke) királyi várat elfoglalta, a királynak átadta, ott életveszélyesen megsebesült, sok rokona és szerviente meghalt.*” Az 1326. év Ung vára tehát azonos az 1322. év Nyevicke várával! S így volt ez korábban is. Amikor az okleveleink az Ung megyei, Ungvár várához tartozó Bező nevű földről (1292), vagy az Ungvár-i (*Hungwar, Vngwar*) királyi vár Ung megyében, az Ung folyó körül fekvő Panatarnóca földjéről (1310) írnak, akkor ez alatt nem a mai ungvári várat, hanem Nyevicét értették.

Vajon a régészeti emlékek alátámasztják-e Nyevicével kapcsolatos feltételezésünket? A vár feltárásáról szóló előzetes jelentés összefoglalásában arról olvashatunk, hogy egy Halstatt(Gáva-kultúra)-kori földvárra (telepre?) Árpád-kori földvárat emeltek. A földvár korát illetően az ásatás anyagát közzétevő O. V. Dzsembasz szerint nincs 12. századnál korábbra keltezhető tárgy a leletek között. Egy kerek, 2,25 m. falvastagságú, külső átmérőjében 10,8 m-es, belső átmérőjében 6,3 m-es torony is a feltételezett első építési periódushoz tartozik – bár a rétegekből azok kevertsége (kincskeresés) miatt egy sem csatlakoztatható a toronyhoz – s ehhez 11–12. századnak elismert kerámia köthető. Sajnos, a rajzos profiltáblák nem teszik lehetővé, hogy a szerző dolgozatának csak német nyelvű (!) kivonatában olvasható, szláv földvár építését említő kitételét cáfolni tudjuk, de bizonytalansága, s csak a szlovák kutatásra támaszkodó összehasonlító anyaga a földvár korai (9–11. századi) keltezését kétségessé teszi. Magam úgy vélem: a történeti következtetések és a bemutatott régészeti anyag a nyevicei vár 11–12. század fordulóján, vagy egy-két évtizeddel később történt építésével összhangban állnak, egymást erősítik, egyik a másiknak nem mond ellent.

A régész a tárgyi, a történész az írásos forrásokból vonja le következtetéseit. Bár néha ellentmondásba keveredhet a kettő, végső soron mégsem zárhatja ki az egyik a másikat. Összhangjuk megteremtésével így lesz az álomból valóság.

IRODALOM

Anonymusra I.: *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapest, 1937. I. 37., 51–52., 81–82. – Kézai Simonra: Uo. I. 165.; magyar fordításuk: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1995. 283., 297., 322., 352. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.), Veszprémy László és Kristó Gyula fordításai. – Az 1085. évi kun betörésre I.: *Scriptores ...* I. 408. – Ung megye kialakulására: KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 415–416. (Nemzet és emlékezet); ENGEL PÁL: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998. 27–28. (Társadalom- és művelődési tanulmányok 25.) – al-Idriszi adata: ELTER ISTVÁN: Magyarország Ídriszi földrajzi művében (1154). *Acta Historica*, LXXXII. (1985) 58., 62. – A pápai tizedjegyek: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom. I. Budapest, 1885. 258., 326., 351., 366. – A Szűz Mária plébánia templomra: Uo. IV. 299. – A csütörtöki hetipiacra és az ungvári várkastély kapitányaira: ENGEL PÁL: Ung megye tele-

pülésvizonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok*, 119. (1985) 957. – A korai Ung vára lokalizációkra összefoglalóan: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Budapest, 1994. 700., az Ungvár szócikket TAKÁCS MIKLÓS írta. L. még: BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998. 54–55. – Az 1322. és az 1326. évi oklevelek: Anjou-kori oklevéltár. Budapest–Szeged, 2000. VI. 711. reg. és uo. X. 188. reg. – Az 1292. évi oklevél: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. II/4. Budapest, 1987. 3887. reg. – Az 1310. évi oklevél: Anjou-kori oklevéltár ...II. 900. reg. – A nyevicei ásatás közlése: OLEKSZANDR VASZILJOVICS DZSEMBASZ: Előzetes jelentés a nyevicei vár feltárásáról. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, LXI. (1999) 267–312.

A dolgozat első közlése: *Carpatica – Карпатика*. (Ужгород) 13. (2001) 237–240., az Eduard Albertovics Balaguri professzor 70. születésnapjára kiadott kötetben.

TÖPRENGÉSEK AZ ÁRPÁD-KORI SÁNCVÁRAK PROBLÉMÁJÁRÓL

1

Az Árpád-kori „kisvárok” vagy sáncvárok problémája 1979 óta, amikor Sándorfi György, Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa közzétették a Börzsöny térségét felölelő régészeti kutatásaik eredményét, egyik legizgalmasabb és legtöbbet vitatott kérdésévé vált középkori régészetünknek, még ha ezek a viták írásban csak késve csapódnak is le.¹ A fő probléma, amely elsősorban készlet vitára, s amely középkori történelmünk szempontjából is kardinális, nagyon könnyen megfogalmazható: a régészet egyre növekvő számában – valósággal tömegesen – regisztrál és részben fel is tár olyan vár jellegű építményeket, amelyek mindenképpen a 12–14. század tájára datálhatók, várként azonban nem fordulnak elő okleveles forrásanyagunkban. Ez a tényegyüttes joggal igényel valamiféle magyarázatot, hiszen történettudományunknak eddig az volt a – magától értetődő, bár explicit módon talán soha ki nem fejtett – álláspontja, hogy a vár a középkori táj legszembeötlőbb és legfontosabb eleme, amelynek tehát szükségképpen fel kell merülnie a tájra vonatkozó egykorú írásos emlékekben, amennyiben ilyenek egyáltalán vannak. Fügedi Erik, aki nemrég beható vizsgálat alá vette 13–14. századi váraink keletkezésének kérdéskörét, egyenesen odáig ment, hogy az előbbi axiómát segítségül próbálta hívni a várak építési idejének meghatározásához, és feltételezte, hogy ha egy birtokon, ahol később vár állt, a várról nem tesz említést a rá vonatkozó oklevél, akkor a vár csakis ennek kelténél később épülhetett fel.² Ha pedig egy vár megléte az írott forrásanyagban szükségképp tükröződik, akkor az oklevelekben nem említett, de régészetileg igazolt sáncvárok léteére csak kétféle magyarázat adható: vagy azt tételezzük fel, hogy az írásbeliség elterjedése előtti időben – azaz nagyjából a 12. században és a 13. század első felében – voltak csak használatban, vagy pedig azt, hogy ugyan használták őket ennél később, a 13. század második felében is, azonban a kor – egyelőre ismeretlen – kritériumai szerint nem tekintették őket *castrum*-nak, azaz „igazi” várnak, és így írásban hallgattak róluk olyan esetben is, amikor egy „igazi” várat feltétlenül megemlítettek volna. E második magyarázatnak felmerült egy olyan változata is, hogy a korai sáncvárokat a források esetleg nem „várként”, azaz *castrum* néven regisztrálták, hanem valamely más elnevezés – pl. *curia*, azaz udvarház – alatt.³ A probléma mindkét lehetséges magyarázata azonban, mint a vita során kitűnt, súlyos nehézségekbe ütközik, mégpedig a régészet oldaláról. Egyfelől a leletanyag, datálásának minden szükségszerű hozzávetőlegességével és bizonytalanságával együtt, egészében véve mégiscsak arra utal, hogy a kérdéses várak zömmel 13. századiak, és csak igen-igen erőltetetten lehetne valamennyit az 1100–1250 közötti korszakra keltezni; márpedig az első magyarázat helyességének ez volna a feltétele. Másfelől az is egyre inkább valószínűnek látszik, hogy régészetileg nem vonható *semmiféle éles*

1 NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979., MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.

2 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 100., 101., 102. stb.

3 MIKLÓS i. m. (mint az 1. jegyz.) 78.

határ egyrészt a szóban forgó sáncvárak, másrészt ama „igazi” várak – helyesebben azok egy csoportja – között, amelyeknek *castrum*-ként írott nyomuk maradt.⁴ Így viszont a második magyarázat válik fölöttébb kérdésessé.

Miután tehát a probléma megoldása a feltett premisszák alapján nyilvánvalóan zsákutcába jutott, vagy legalábbis afelé tart, érdemes eltöprengeni rajta, hogy maguk a premisz-szak vajon egyáltalán helyesek-e. Az alábbiakban ezeket a tűnődéseket próbálom írásba foglalni, abban a reményben, hogy valamelyest közelebb visznek a probléma magvához.

2

Úgy hiszem, nyugodtan elmondható, hogy a történeti – és történészi – tévedések leg-gazdagabb forrása a jelenségek historizálása, vagyis egy adott állapotuknak egy korábbi időbe való visszavetítése, azaz extrapolálása, olyan időbe, amikor a szóban forgó jelenség még nem létezett, vagy nem abban a formában létezett, mint később. Historizálás tárgyává legtöbbször a jelen vagy a történelmi közelmúlt jelenségei vagy intézményei válnak; historizálni azonban természetesen nemcsak ezeket lehet. A várakkal kapcsolatban a historizálás tanulságos példatára vonultatható fel, elsősorban a 19. századi „erőd” és „uradalom” fogalmainak a középkorba való visszavetítése kapcsán,⁵ másodsorban – és most hadd szóljak erről – a forrásokból jól ismert, noha a modern ember által közvetlenül nem tapasztalt *késő középkori* várfogalomnak a korábbi évszázadokra való kivetítésével.

A historizálás tárgyául szolgáló késő középkori-kora újkori várfogalom mibenléte nagyon is jól ismert ahhoz, hogy bővebben kelljen foglalkoznom vele, s elég talán, ha a bennünket most leginkább érdeklő vonásait emelem ki. A legfontosabb közülük kétségkívül az, hogy a *vár* a *hozzá tartozó uradalom feje*. Nem minden uradalom élén áll vár, de minden várhoz – a királyi székhely, Buda kivételével – tartozik uradalom, a királyi és egyházi várakhoz éppúgy, mint a magánkézen levőkhöz. Az uradalom szót csak az egyszerűség kedvéért használom, mert a neki megfelelő latin *dominium* terminus a 16. század előtt nagyon ritkán fordul elő, sőt még akkor sem általános. Az uradalom fogalmát a kortársak a „tartozékok” (*pertinentiae*) gyűjtőfogalommal adják vissza, amelyen azonban már ekkor is jóformán kizárólag a várhoz tartozó falvak (*possessiones*) összességét értik. Minden további tartozékelem – pl. vámok, malmok – ekkor már, azaz 1500 körül, az egyes falvakkal járó, mintegy azokhoz tartozó jövedelemként van értelmezve.

Célszerű a „tartozék”, azaz az uradalom fogalmát elsősorban jogi értelemben felfognunk, mert a kortársak szerint is a várat és tartozékrendszerét elsősorban jogi kötelék fűzte egybe. Oly szorosán, hogy amikor várakról beszéltek, magától értetődően beleszámították szokott tartozékaikat is, akár megemlítették őket, akár nem. *Castrum X.* tehát számukra soha nem magát pusztán az erődítményt jelentette, hanem ezt és uradalmát együttvéve. Más kérdés, hogy ez a szoros kapcsolat megfelelt annak a szoros politikai és gazdasági köteléknek, amely az uradalom falvait a várhoz fűzte és lényegében ennek a köteléknek jogi tükröződése volt. Ha azonban a várfogalom fejlődését próbáljuk meg nyomon követni, ki fog tűnni, hogy a jogi szempontok mindvégig domináltak benne.

4 Vö. FELD ISTVÁN: A gönci Amadé-vár. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 22-23. (1985) 62–64.

5 ENGEL PÁL: Vár és hatalom. *Világosság*, 25. (1984) 288. sk; ugyanő: Honor, vár, ispánság. *Századok*, 116. (1982) 880.

A váuradalomnak ez a formája, amely a 15. század közepétől Magyarország-szerte általánosnak mondható, mintegy két évszázados fejlődés eredményeként jött létre, mert kezdetei a 13. század közepéig nyúlnak vissza. Mivel köztudott, hogy ez alatt az idő alatt az ország egész politikai, társadalmi, gazdasági, sőt jogi struktúrája gyökeresen átalakult, szükségtelen hangsúlyozni, hogy ezek a változások a várfogalom alakulásán is tükröződnek. A folyamat számos összetevőjét annak idején Fügedi Erik alaposan feltárta már, ezért itt főleg olyan elemekre térek ki, amelyeket ő nem – vagy nem behatóan – vizsgált.

Mindenekelőtt úgy tűnik, hogy a késő középkori várfogalom legfontosabb *fogalmi* előzményét – mintegy ősképet – a 11–12. századi várispánsági rendszerben kell keresnünk. Bármilyen kevés érdemlegeset tudunk is erről végeredményben, annyi kétségtelen, hogy vár és tartozékai először ebben a rendszerben jelentkeztek a későbbi uradalmakra emlékeztető kapcsolatban. Az analógia persze elsősorban jogi vonatkozású: a vár földjei (*terra castrī*) a várral olyasféle jogviszonyban állnak, amely határozottan emlékeztet a 15. századi váuradalmak szerkezetére. Az uradalmat ez esetben a várföldek együttese képviseli, amelyek közvetlenül mind a vár birtokát, mintegy tulajdonát képezik, és az uralkodóval csak közvetett jogviszonyban vannak, oly módon, hogy a vár eszmei birtokosa a király, s így ő rendelkezik a vár földjeivel is. Nyomban ki fog derülni, miért fontos annyira hangsúlyoznunk a vár középponti, „birtokosi” szerepét. Előbb azonban még két jelenséget hadd emeljek ki. Először: a várföldek nem alkotnak szinte soha összefüggő területi uradalmat. Az uradalom jogi képzetéhez sem ekkor, sem később nem tartozik hozzá a zárt vagy akár csak koncentrált fekvésű birtoktest. A várispánságok legtöbbje egyetlen megye határain belül birtokolt csak földeket, de például Fehérvárnak szerte az országban voltak földjei, és a későbbi, 12. századnak tartott alapítású várak, mint Bolondóc vagy Bánya, ugyanilyen szórt birtokokkal is rendelkeztek környékbeli földjeiken kívül.⁶ Hasonló uradalmakkal találkozunk olykor a 15. században is: Ónod várhoz pl. a Czudarok Borsod, Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Nógrád, Heves és Komárom megyei birtokokat számítottak 1415-ben.⁷ A másik megjegyzés: köztudott, de nem árt ezúttal külön hangsúlyozni, hogy a korai várszervezet a királyság kizárólagos uralmi rendszere volt, és sem az egyházi, sem a magán nagybirtokon nem találkozunk hasonlóval. Beletartoztak a vámok és vásárok is, amelyek eredetileg éppúgy „regáliák” voltak, azaz a királyság prerogatíváit képezték, mint a várak. Még Nagy Lajos idején, 1370-ben is olvashatunk királyi ítéletlevélben olyan maximát, amely szerint „országunk lakosai *várakat, vámokat és vásárokat* csak királyi jóváhagyással és királyi oklevél alapján építhetnek, tarthatnak a kezükön, igazgathatnak, illetve birtokolhatnak”.⁸ (A három intézmény hajdani szoros kapcsolatára utal az az érdekes tény, hogy mindhárom szó – iráni eredetű.)⁹

Valószínű, hogy a „várregále” elvét az 1200 körül meginduló nagyarányú birtokadományozások törték át, bár megjegyzendő, hogy Anonymus is magától értetődően ír úri nemzetségek által birtokolt, tehát nem királyi várakról.¹⁰ Az áttörés azonban nem azáltal ment végbe, hogy a volt ispánsági várak magánkézbe kerültek, mert erre Locsmádon

6 PESTY FRIGYES: A magyarországi várispánságok története. Budapest, 1882.

7 DL. 10333.

8 DL. 101694., vö. ENGEL i. m. 1984. (mint az 5. jegyz.) 292.

9 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Budapest, 1976. 1084., 1090., 1096.

10 EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum. Budapest, 1937. I.

kívül nem ismerünk más korai példát.¹¹ Lehetségessé vált ellenben a várépítés magánosok számára is, és ezzel a magyarország várfejlődés egy minőségileg új szakaszába lépett. Próbáljunk most egyelőre elvonatkoztatni attól a megszokott reflexről, hogy az új minőséget az „új típusú” kővárak megjelenésében lássuk. A források bizonyossága szerint a vár építési módja pusztán külsőség, amelyre – legyen a számunkra mégoly fontos is – a korabeli terminológia nem volt tekintettel. Azt a valamit, amit közmegegyezéssel várnak tekintettek, a 12. század óta általánosan *castrum*-nak nevezték, függetlenül attól a tényről, hogy „régí” vagy „új” vártípusról volt-e szó. Ebben a kategóriába tartoztak az ispánsági várak, és kivétel nélkül ezt a megjelölést alkalmazták a 13. század folyamán gombamódra épülő új várakra is. Lehet, hogy ezek valóban „új típusúak” voltak, de lehet, hogy már korábban is épültek hasonlóak. (Tudomásom szerint egyetlen eredeti ispánsági várról – földvárrol – sem lehetett régészeti kimutatni, hogy a 13. századig használták volna őket. Ez a negatívum azt sejteti, hogy az ősi földvárak és a „klaszszikus” kővárak között az ispáni váraknak egy átmeneti, félig „új”, félig „régí” típusa is létezhetett.) A 13. századi fordulat lényegét a várak tekintetében abban látom, hogy tömegesen keletkeznek magánosok által saját birtokukon emelt várak, amelyek tehát egy, a korábbtól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkednek. A továbbiakban ezeket „magánváraknak” fogom nevezni.

Velük kapcsolatban az a legfeltűnőbb új jelenség, hogy a királyi váraktól eltérően *nem* képezik egy tartozékrendszer, azaz „uradalom” központját. Ezt a furcsa, de tárgyunk szempontjából igen fontos tényt keletkezésük körülményei magyarázzák. Az ispánsággal szemben, amelynek ősi, természetes központja a vár volt, a magánbirtok lényege az egyértelmű *határokkal* körülvett földterület, amelyet a leggyakrabban – kiterjedésétől függetlenül – *terra*-nak vagy *possessio*-nak neveznek, a 13. század első feléig gyakran *predium*-nak is. Lehet ez egy, de lehet akár húsz-harminc falunyira terjedelmű is.¹² Jellemzője, hogy birtokosa – személy vagy rokonság – az egész területet *azonos jogon* bírja, tehát vagy öröklés, vagy királyi adomány, vagy vásárlás jogán. A *határ* azt a földet írja körül, ameddig ugyanannak a birtokosnak ugyanazon joga terjed, „hat”. (Elképzelhető, hogy a határon túl ugyanazon birtokosnak egy más címen bírt földje követhet, amely azonban már külön „földet”, külön „birtokot”, tehát külön jogi egységet képez.) Mármint a 13. századi „új” várak úgy keletkeznek, hogy a birtokos valamelyik földjén engedéllyel vagy anélkül építkezni kezd. A mondottakból következik, hogy az új építmény nem feje, *nem jogi központja* a birtoknak, hanem megfordítva: a felépült vár, akár csak a vizek vagy az erdők, a *föld tartozéka* lesz. Ez a tényállás tükröződik a 13., de még gyakran a 14. századi oklevelekben is, valahányszor magánosok birtokjogi aktusáról van szó. A legtöbbször nem X. várral és tartozékaival találkozunk, hanem Y. földdel vagy birtokkal, „várával együtt” (*cum castro suo*), „a rajta épült várral” (*simulcum castro ibidem constructo*), s így tovább.¹³ A vár felépítése tehát egyelőre semmit sem változtat a birtok korábbi jogi természetén, nem hozza a birtokot „automatikusan” füg-

11 Erre KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. *Soproni Szemle*, 23. (1969) 131. skk.

12 Példák több falut magába foglaló *terra*-ra, ill. *possessio*-ra SZABÓ ISTVÁN: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest, 1971. 41., 87. jegyz. és 51., 115. jegyz. A *predium* szó hasonló használatára ugyanő: A *prédium*. In: *Jobbágysok – parasztok*. Budapest, 1976. 113., 163. jegyz.

13 PL. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1961. 141. (Szalánc, 1303), 195. (Árva, 1267).

gő helyzetbe a vártól. Jogi szempontból a vár kezdetben annyira mellékes, hogy igen gyakran még nevet sem kap.¹⁴

Ha pedig elkezdik néven nevezni, az a leggyakoribb, hogy a birtok nevét kapja. Így áll elő az az érdekes jelenség, hogy a várat az azonos nevű helységtől gyakran igen nagy távolságra, a birtok egy egészen más pontján találjuk. A zempléni Nagymihály (*predium Mihaly*, 1244) kővára, amelyet évszázadokon át Nagymihálynak neveztek, valószínűleg Vinna falu fölött épült fel a 13. század második felében, a névadó birtokközponttól mintegy 7 km-re.¹⁵ A korán elpusztult Tiba vára (Ung m.) 10 km-re állt Tiba falutól,¹⁶ Tapolcsány (Nyitra m.) vára éppenséggel vagy 15 km-re a névadó településtől. Más esetekben a vár később külön nevet kapott: Somos (Sáros m.) várát 1378-ban már Kőszegnek¹⁷ nevezik, Hunyad (Kolozs m.) várát már 1319-től Sebesvárnak is, a pataki erdőispánság várát Újhelynek, Ung „birtok”, azaz az ungi ispánság várát utóbb Nyevecikének, a locsmándi Lánzsérnek stb. Birtokközpont és vár mindegyik említett esetben jelentős távolságra fekszik egymástól. Valószínű, hogy ugyanilyen megfontolással Murányt kell értenünk Jolsva birtok 1243-ban említett várán, és talán az 1352-től előforduló Keselyűköt a korábbi privígyei váron. Nem lehetetlen, hogy az 1260-as években felbukkanó, később nem említett Bereg vár is voltaképpen a beregi erdőispánság későbbi székvárát, Munkácsot rejtje.

Az, hogy a felépült vár idővel nevet kapott, már egy apró lépés volt az uradalom születése felé. A döntő mozzanat azonban a királyi hatalom beavatkozása volt. A királyság a várakat, akár újak voltak, akár régiek, a saját megszokott hagyományai szerint mindig is hajlamos volt eleve birtokközpontnak tekinteni. Ezért a későbbi értelemben vett váruradalmak legkorábbi példáival rendszerint akkor találkozunk, amikor az uralkodó eladományozza őket, mint Füzért 1270-ben, vagy Szársomlót (Hársányt) 1289-ben. Mindegyik esetben – mintegy előlegezve a 14–15. századi gyakorlatot – felsorolják azokat a birtokokat vagy falvakat, amelyek a várhoz tartoznak, itt tehát a vár vitán felül birtokközponttá lépett elő.¹⁸ A 13. században ez még kivétel, hiszen a várak legtöbbször magánbirtokon épült, és nem került kapcsolatba a királyi hatalommal. Merőben más lesz a helyzet a 14. század első harmadában, amikor I. Károly országalapításának eredményeként a meglévő várak túlnyomó része, legalábbis átmenetileg, királyi fennhatóság alá került. Voltaképpen ezek az évtizedek a jogi értelemben vett váruradalmak születésének napjai. Hogy miképpen kell ezt a folyamatot elképzelnünk, arra jó példa a gimesi (Nyitra m.) váruradalom keletkezése. Gimest 1265 táján építtette Hontpázmány nb. Ivánka fia András ispán, a Forgách család őse.¹⁹ Az uradalom azokból a földekből alakult ki, amelyeket a Hontpázmányoknak ez az ága szedgetett össze Bars és Nyitra megyékben a

14 Pl. a Sosol földön épült későbbi Saskő várnak kezdetben (1253, 1283) még úgy látszik, nincs neve, vö. GYÖRFFY i. m. 473.

15 A prédiura ENGEL PÁL: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. *Századok*, 119. (1985) 968., a várra FÜGEDI i. m. (mint a 2. jegyz.) 169.

16 FÜGEDI i. m. 205.; a később 20 falunak helyt adó Tiba földre ENGEL i. m. (mint az előző jegyz.) 971. A vár a mai Podhorod' (Tibaváralja) helység határában állt.

17 1378: „sub castro eorum Somus vocati in possessione Keuzegh existenti”. DF 265443., Andrassy cs. lt. 53–14. Az Aba nb. Somosi családnak nagy, egybefüggő földjén épült várat kezdetben (utóljára 1403-ban) Somosnak nevezik, később Kőszegnek vagy Nyestkönek, és utóbb Kőszeg várról nevezték el az alatta települt falut is (ma Kysak); vö. ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Budapest, 1977. 126.; FÜGEDI i. m. 155., 191. még két külön várként ismertette, de a vitás kérdést az idézett adat egyértelműen eldönti.

18 GYÖRFFY i. m. 82., 313.

19 FÜGEDI i. m. 136.

13. század folyamán. Jogi egységet, azaz uradalmat kezdetben nem alkottak, nem is alkothattak, hiszen a birtokok eredete és jogállása merőben különböző volt, volt, amelyiket vásárolták, volt, amit adományul kaptak, vagy más módon jutottak hozzá. Egységgé azáltal váltak, hogy 1300 körül az egész birtokegyüttes Csák Máté, majd 1321-ben I. Károly kezére jutott, és évtizedeken át királyi kézen is maradt, mígnem Mária királynő 1386-ban Forgách Balázsnak adta vissza jutalmul Kis Károly meggyilkolásáért. Ekkor ismerjük meg a vár tartozékait, és a névsorból megállapítható, hogy az Anjouk semmiféle uradalomszervező tevékenységet nem végeztek azon kívül, hogy a birtokokat annak idején elkobozták. Amennyire kideríthető, pontosan azokról a birtokokról volt szó mint tartozékokról 1386-ban, amelyeket hajdan Ivánka és utódai gyűjtögettek össze. Jogi egységgé azáltal szerveződtek, hogy királyi kézre jutottak, és központjukká immár „hivatalosan”, jogilag is a Hontpázmányok vára lépett elő.²⁰ Hasonló folyamat ment végbe ekkor, 1320 táján Magyarország egész területén, s amennyiben Károly egyáltalán fenntartotta a kezére jutott várakat, úgy vagy uradalmak formájában tartotta meg őket, vagy ekként adományozta el hívei valamelyikének.²¹

Ezekben az évtizedekben tehát kialakul és egyértelművé válik a váruradalom fogalma. A királyi várak (mintegy 150), valamint a király által híveinek adományozott várak (talán 50 körül) együttesen képviselik az ország „jövőhagyott” várállományát, amely per sze a 14. század folyamán számos új – engedélyezett – építménnyel bővül. Nagyon valószínű, hogy e várak jegyzékét valamilyen formában hivatalosan is rögzítették ekkor, azaz mintegy „kanonizálták”, melyeknek van létjogosultságuk és melyeknek nincs. Amelyek fennmaradtak a rostán, azok az esetek túlnyomó részében évszázadokra uradalmi központokká váltak. Amelyek kiestek, azokra a feledés homálya borult, még mielőtt uradalom szerveződhetett volna körük, vagy pedig – néhány esetben – a szerveződés a 15. századig késett.

Számunkra most természetesen azok a várak az érdekesek, amelyekről a 14. század első harmada után nem esik szó: az elfelejtett Árpád-kori várak csoportja. Fogalmunk sincs, mekkora csoport volt ez. Egy kis részüket később, a 14–15. század folyamán „elhagyott” vagy „lerombolt” várként, később „várhelyként” említik az oklevelek, de nehéz szabadulnunk attól a benyomásunktól, hogy ezek az említések roppant esetlegesek. Nem létezett olyan jogi előírás, amely kötelezővé tette volna egy gyommal benőtt romhalmaznak értéként való számbavételét. Valószínű, hogy erre csak olyankor kerítettek sort, amikor legalábbis elvben számoltak még a várrom majdani újjáépítésével, aminthogy csakugyan van is több példa arra, hogy ez bekövetkezett (Csorbakő, Kövi, Gács, Divény stb.). Nem egy elhagyott és pusztulófélben álló vár a 15. század közepén született újjá, amikor a központi hatalom megszűnt, és ismét az építkezett, aki akart. Több olyan akadt az északkeleti megyékben, amelybe cseh zsoldosok költöztek, és a megejtett „rekonstrukció” után onnan fosztogatták a környező falvakat. A legtöbb azonban sohasem támadt fel, és olykor nyomtalanul elenyészett.

20 Az uradalom kialakulására KRISTÓ GYULA: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest, 1973. 58–60; Mária adománylevele a falvak felsorolásával: DL. 58652.

21 A 13. jegyzetben említett két vár közül Szalánc már 1330-ban „a hozzá tartozó falvakkal”, Árva 1333-ban cum tot districtu cserél gazdát (GYÖRFFY i. m. 141., 195.), ami a birtok és vár megfordult viszonyát illusztrálja.

Visszakanyarodva kiinduló problémánkhoz: mindebből, amiről most szó esett, mi segíthet hozzá az Árpád-kori sáncváarak kérdésének megoldásához?

Legelőször is azt kell ismételtén hangsúlyoznom, hogy 1320 előtt épült várainkra vonatkozó adataink teljesen esetlegesen maradtak ránk. Amíg ugyanis a vár számított a birtok tartozékának és nem megfordítva, addig egyáltalán nem volt mindig szükséges, hogy a várról akár birtokjogi aktus alkalmával is említést tegyenek. De még ha ezt bizonyára legtöbbször meg is tették, merőben más a helyzet más forrástípusokkal, például a határjárásokkal. Ha ebben megnevezik egy föld határos földjeit, akkor semmilyen jogi megfontolás nem indokolta, hogy megemlítsék az azokon esetleg álló várakat. A birtokjog szempontjából – és ezt próbáltam a fentiekben bizonyítani – a vár léte vagy nem léte ekkoriban még tökéletesen mellékes körülmény volt. Sőt, ha megjárják egy föld határait, és nem említenek rajta várat, abból sem következik, hogy a vár nem állt, mert hiszen nem a várat, hanem a földet kellett meghatározni. (A *terra X. cum suo castro* típusú adatok, figyeljük meg, soha nem határjárásokkal, hanem birtokelidegenítésekkel, birtokosztályokkal stb. kapcsolatban merülnek föl, olyankor tehát, amikor a vár mint értéktárgy nem volt mellékes.) Amikor tehát az *argumentum ex silentio*-t próbáljuk alkalmazni, azaz a vár említésének hiányából próbálunk arra következtetni, hogy még nem is állt, nagyon-nagyon óvatosan szabad csak eljárunk, és mindig azt kell fontolóra vennünk, hogy amennyiben a birtokon vár volt, csakugyan *elvárhatjuk-e* forrásunktól, hogy ezt közölje velünk.

Nem mellékes az sem, hogy a ránk maradt forrásanyag hihetetlenül gyér, bármily soknak tűnik is, ha el akarjuk olvasni. Becslésem szerint az, amivel rendelkezünk, aligha lehet több az eredetileg készült oklevelek 1–2%-ánál! Legtöbb korai várunkról ennél-fogva csupán egyetlen, esetleg két említésünk van. Pusztán logikai alapon is feltételezhetjük, hogy korai váraink *nagyobb részéről* egyszerűen nem maradt írott nyom, noha annak idején írásba foglalták őket. Sőt egyáltalán nem lehetetlen, hogy azok a korai várak, amelyekről okleveles adatunk van, csak egy igen *kis csoportját* reprezentálják a 13. század folyamán ténylegesen épített váraknak.

Mindezeket tekintetbe véve, az írott forrásanyag szemszögéből nincs semmi akadálya, hogy valamennyi Árpád-kori „kisvárat” 13. századi, az írott forrásokban előforduló *castrum*-okkal *azonos minőségű* építményeknek tekintsünk.

Van azonban egy másik szempont is, amely a kérdés eldöntését jóval problematikusabbá teheti. Ez pedig a regisztrált „kisváarak” fekvése.

Való igaz, hogy a korai magánváarak a szó *birtokjogi* értelmében nem voltak még birtokközpontok, hanem csak a birtok tartozékai. Ténylegesen azonban avégett emelték őket, hogy veszély esetén védelmet nyújtsanak birtokosuknak, ez pedig az ismert esetekben kivétel nélkül jelentős vagyonú nemes volt. Gyakorlatilag tehát a vár mindig egy nagyobb birtokegyüttes keretében, annak valamelyik részén keletkezik, tehát egy „nagybirtok” alkotórésze. A nehézséget a korai kisvárakkal kapcsolatban főként az okozza, hogy a korabeli „nagybirtokokkal” és nagyobb birtokú családokkal való kapcsolatuk nem mutatható ki. Más szóval a hely, ahol feltárták őket, a legtöbb esetben nem ismeretes nagyobb birtoktest részeként, legyen szó akár a Börzsöny, akár a Gödöllői-dombsíkság várairól. Tény persze, hogy a kor pontos birtokviszonyait nem ismerjük, és vannak tájak, ahol valószínűleg sohasem fogjuk ismerni. Tovább lépés ezen a területen úgy képzelhető el, ha egy oklevelesen viszonylag jól adatolható vidék korai „kisvárait” és korai birtokvi-

szonyait együttesen vesszük részletes vizsgálat alá. (Ilyesmire akár a Nyugat-Dunántúl, akár a Börzsöny, Mátra vagy Bükk vidéke alkalmasnak látszik.) Ez esetben meg kell próbálnunk az egyes várak építését meghatározott személyeknek tulajdonítani, és ezek társadalmi háttérét meghatározni. Véglegesen a „kisvárok” kérdésében akkor mondhatunk, ha ez a vizsgálat pozitív eredményt hoz.

A 2001-ben elhunyt kiváló történész ezen tanulmánya eredetileg a Műemlékvédelem című folyóirat 1987. évi 1. száma 9–14. oldalán jelent meg. Újraközlését nehéz hozzáférhetősége mellett az tette indokolttá, hogy a benne foglaltak az elmúlt húsz év ellenére ma is aktuálisak, bár – főként a történeti kutatásban – még indokolatlanul kevésbé idézettek. A szöveget eredeti formájában tesszük közzé, csupán a lábjegyzetekben alkalmaztunk némi formai és központosítási módosítást, a jobb áttekinthetőség kedvéért. (*a Szerk.*)

ENGEL PÁL ÉS A MAGYARORSZÁGI VÁRKUTATÁS¹

1975 különös jelentőséggel bír a magyarországi várak történeti célú kutatása történetében. Ebben az évben jelent meg a Gerő László által szerkesztett „Várépítészettünk” című kötetben Fügedi Erik történész „Középkori várak – középkori társadalom” című tanulmánya.² Ez volt az első átfogó igényű kísérlet Magyarországon a középkori erődítések szerepének és jelentőségének a történeti kutatás szemszögéből való vizsgálatára – erre a korábbi időszakokból alig találunk példát.³

Addig ugyanis az elsősorban építészek, művészettörténészek és régészek által művelt várkutatásban – melyet alapvetően meghatároztak a fent említett kötet szerkesztőjének korábbi munkái – elsősorban egy tisztán építészettipológiai szemlélet uralkodott. Az építés Gerő László nevéhez fűződnek Magyarországon az első összefoglaló vártörténeti munkák, de az általa kidolgozott s hamarosan széles körben elfogadott tipológia elsősorban csak a stratégiai szempontok figyelembevételén alapult.⁴

A legtöbb kutató számára ezért kezdetben még nem is tűnt fel, hogy 1968–1970-ben a történész Engel Pál is egy, a várkutatás számára különösen fontos tanulmányt tett közzé.⁵ Ebben ő ugyan alapvetően a 15. századi magyarországi világi nagybirtok megoszlását vizsgálta, ennek során azonban különös jelentőséget tulajdonított a báróknak nevezett arisztokraták egyes csoportjai tulajdonát képező s a forrásokban relatíve egzakt módon felsorolt váraknak illetve váruradalmaknak.

Munkája táblázataiban ezért feldolgozta az 1458 és 1490 közötti időszak nemesi várainak jelentős részét – feltüntetve a részletes forrásadatokat is – miközben a kezdő időpont vonatkozásában az oklevelekben *castellum* néven említett kastélyokat még nem vette figyelembe. Az ifjú szakember ugyanis úgy vélte, ez utóbbi erődítéstípus – úgy jellegét, mint funkcióját tekintve – általában eltért a *castrum* megnevezéssel illetett „igazi” váraktól. Véleménye szerint kastélyokat a középnemesek is birtokolhattak, míg a *castrum* szerinte a főnemesség tipikus épületformája volt. Ezt a megállapítását kívánta bizonyítani a 15. század első felében épített várak okleveles források alapján összeállított listája is, az itt felsorolt *castrumok* ekkor ugyanis szinte kivétel nélkül a bárók tulajdonában voltak. A 15. század második fele vonatkozásában Engel azonban már nem állított össze hasonló listát, s az is nyilvánvalóvá vált számára, hogy a kastélyok problémaköre még további ku-

1 E tanulmány eredetileg a *Mediaevalia Transilvanica*, VII–VIII. (2003–2004/1–2), Engel Pál emlékének szentelt kötetében jelent meg „Pál Engel und die Burgenforschung in Ungarn” címmel (74–83. old.). Jelen szöveg ennek, az elsősorban nem magyar kutatók számára írott munkának lényegében változatlan fordítása. Kisebb eltérések csupán a lábjegyzetekben találhatók.

2 FÜGEDI ERIK: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítészettünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 63–86.

3 A magyarországi várkutatás történetére l.: CSORBA CSABA: A magyarországi várkutatás története. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, XXIII. (1974) 289–310.

4 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955., Uő: Magyar várak. Budapest, 1968.

5 ENGEL PÁL: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. I–II. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 4. (1968) 337–357., illetve 5. (1970) 291–313. Újraközölve: ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Budapest, 2003. 13–72. (a továbbiakban: ENGEL 2003).

tatásokat érdemel. Sajnos, erre ő később sem vállalkozott.⁶ Mivel azonban összegyűjtötte a 15. század végének váruradalmi birtokforgalmára vonatkozó adatokat is, munkája az első, tudományosan megalapozott magyarországi váradattárnak tekinthető, különösen a késő középkor vonatkozásában.

Ugyancsak egy adatbázis, a Magyar Királyság 13–14. századi várai részletes adattárának összeállítása tekinthető Fügedi Erik 1977-ben napvilágot látott következő munkája legfőbb érdemének, ahol a szerző természetesen részletesen kifejtette a korszak váairól megfogalmazott téziseit is.⁷ E munka értékelése természetesen nem lehet most feladatom, Engel Pál mindenestre később a magyarországi történeti kutatás „korszakalkotó jelentőségű lépésének” nevezte.

Ő ugyanakkor ugyanebben az évben és ugyanebben a sorozatban szintén közzétett egy jelentős munkát. A Zsigmond-kori királyi hatalom és arisztokrácia viszonyát vizsgáló könyv⁸ melléklete ugyancsak tartalmazott egy átfogó váradattárt a tárgyalt időszakból. Így 1977-ben már szinte az egész középkor vonatkozásában egy megbízható forrásanyag állt a magyarországi és a szomszéd államok várkutatói rendelkezésére, s így tulajdonképpen megteremtődtek a tudományos várkutatás szilárd alapjai. Az említett két jeles szerző munkásságát csak az nem tudja ebben a vonatkozásban méltóan értékelni, aki nem ismeri a korábbi időszak vártörténeti munkáit s még nem konfrontálódott az abban található téves vagy hiányos adatok tömegével.

Ezek a felsorolt adattárak ugyanakkor alapvetően Engel munkásságának mintegy csak „melléktermékei” voltak, pontosabban azon elemzései kiindulópontjaiként szolgáltak, melyek a késő középkori Magyarország birtokszerkezetének s azon keresztül hatalmi struktúrájának megismerését célozták. A történeti kutatás természetesen már korábban felismerte, hogy a birtokviszonyok az adott korszak hatalmi viszonyait tükrözik vissza, az a fontos megállapítás azonban Engel Pál nevéhez fűződik, hogy mindez a legjobban a váruradalmak birtoklástörténete statisztikai feldolgozásával ragadható meg. Véleménye szerint a vár maga is hatalmi pozíciót jelentett, s azt különösen a királyi birtokok vonatkozásában tartotta alapvető jelentőségűnek.

Engel könyvében ezeket a hatalmi struktúrákat már a 14. század elejétől vizsgálta, attól az időszaktól kezdve, amikor Károly Róbert az ország feletti hatalma hatásos biztosítására a királyi várak „rendszerét” építette ki. Az ezekhez tartozó váruradalmaknak szolgálati jelleget tulajdonított, azaz úgy vélte, az udvari tisztségeket betöltő arisztokraták a nagyobb területi egységek irányítása során gyakran egy tucat királyi vár felett is rendelkeztek. Nagy figyelmet szentelt ezután a 14. század vége nagy változásainak, amikor a várak fele magántulajdonba került, majd természetesen Zsigmond király uralkodása egyes korszakainak is. Megállapította, hogy a Zsigmond-kor uralmi rendszerének alakulását a királyi várak számának változása tükrözi. Véleménye szerint a királyi hatalom megszilárdulását követően megszűnt az udvari tisztségviselők szerepe a várak irányításában, azok felett már inkább az uralkodó kegyencei rendelkeztek, akik egyúttal egy-egy nagyobb territóriumért lettek felelősek.

6 Ezzel kapcsolatban természetesen meg kell említenünk KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. című munkáját, mely azonban részletes katalógusa ellenére sem tudta tisztázni ezen erődtípus számos kérdését.

7 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 82.) Budapest, 1977. (a továbbiakban: FÜGEDI 1977).

8 ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). (Értekezések a történeti tudományok köréből, 83.) Budapest, 1977. (a továbbiakban: ENGEL 1977).

A Zsigmond-kori váradattárba Engel Pál csak azokat az erősségeket vette fel, melyek részei „az ország védelmi rendszerének és mindenekelőtt bázisai a politikai hatalom gyakorlásának”.⁹ Ezeket ismét azonosnak tekintette a *castrumokkal*, bár már feltűnt neki, hogy bizonyos építmények esetében nem mindig figyelhető meg konzekvens megnevezés a forrásokban. Azt itt általa magyarul *várkastélynak* nevezett *castellumok* véleménye szerint azonban nem alkottak a *várakkal* együtt egy, a statisztikai feldolgozás számára felhasználható homogén csoportot. Röviden megismételte a két erődítménytípus társadalmi funkciójára vonatkozó korábbi álláspontját, a *castrum* nála itt elsősorban mint a királyi birtok szervezeti egységeinek exkluzív központja jelenik meg.

Egyértelmű, hogy korai munkái alapján Engel Pált elsősorban a várak politikai szerepe, s nem maguk a várak érdekelték. Nem foglalkozott az utóbbiak szerepével a hátrvédelemben sem, a vár számára főként a nagybirtok illetve egyes nemesi családok központja, bár hogy ez pontosan mit jelent – s ez vonatkozik a várak „rendszere” megfogalmazásra is –, azt bővebben nem fejtette ki. Néha minden indoklás nélkül feltételezte, hogy a nemesek itt tartották rezidenciájukat, számos esetben felhagyottnak tételezett fel egy-egy várat, mivel az általa vizsgált időszakból nem ismert rá vonatkozó adatokat.¹⁰ Ebben az időszakban a társtudományok kérdésfeltevéseinek és szempontjainak sem tulajdonított még különösebb jelentőséget.

Jellemzőnek tűnik Engel Pál kutatási módszereire, hogy sokszor a korábbi munkáiban felvetett problémákat később tovább elemezte. Ez történt az Anjou-kor említett, szolgálati jellegű királyi birtokaival, melyek kérdésének az 1980-as évek elején két tanulmányt is szentelt.¹¹ E munkáiban kifejezetten hangsúlyozta, hogy a korábbi történeti kutatás megalapozatlanul választotta el egymástól a várat és a földbirtokot. Történelmietlennek vélte a katonai és a gazdasági szempontok szembeállítását, a stratégiai szempontok túlzott hangsúlyozását. Ugyanakkor a vár és a hozzátartozó birtok, a tartozékok (*pertinentiae*) alkotta egységnek kifejezetten politikai jelentőséget tulajdonított. Véleménye szerint a környező vidék feletti uralom a várban összpontosult, ennek köszönhetően tudott a várúr részt venni az országos politikában, a várbirtoklás tehát presztízskérdésnek számított és szoros kapcsolatban állt a feudális földbirtokkal.¹²

Ezeket az alapvető megállapításokat – melyeket hasonló formában a magyar kutatásban addig csak Fügedi Erik fogalmazott meg¹³ – ezután Engel saját konkrét kutatásai során is alkalmazta. Álláspontja szerint a 14. századi magyarországi államszervezet egy meghatározott földbirtoklási formán alapult, amelyre alapvetően a királyi várak hegemóniája volt jellemző. Ezek a várak és a hozzájuk tartozó *pertinentia* azonban nem csak egy királyi várnagy, *castellanus* irányítása alatt álltak, hanem azokat – a birtokokról származó bevételekkel együtt – *pro honore*, tehát tisztségük időtartamára a királyság legjelentősebb arisztokrata tisztségviselői kapták meg. Ez, a kutatás által korábban még

9 ENGEL 1977. 89. Az adattár azonban – Fügedi említett munkájától eltérően – nem csupán az adott erősségre vonatkozó adatok felsorolásából áll, megtalálható benne a megyéispánok archontológiája, a királyi várak egykorú listája 1437-ből és még számos táblázat.

10 ENGEL 1977. 62., 90. stb. Az itt a Zsigmond-korban felhagyottként említett Csobánc váráról azóta már egy 1420. évi adat ismert: Zsigmond-kori okmánytár. VII. Budapest, 2004. 1493. sz. reg.

11 ENGEL PÁL: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). *Történelmi Szemle*, 24. (1981/1) 1–19., Uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok*, 116. (1982/5) 880–992., mindkettő újraközlése: ENGEL 2003. 73–161.

12 ENGEL 2003. 101–102.

13 Itt kell még egy további összefoglaló munkáját megemlíteni: FÜGEDI, ERIK: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, 1986. (a továbbiakban: FÜGEDI 1986).

fel nem ismert feudális birtoklási forma a maga sajátos, csak részben intézményesedett területiális egységeivel – melyek bizonyos hasonlóságokat mutattak a 11–12. század királyi vármegyéinek rendszerével – biztosította véleménye szerint az Anjou-uralkodók hatalmának alapjait.¹⁴

Engel Pál azután 1984-ben külön tanulmányban foglalta össze a várakkal kapcsolatos régebbi és újabb kutatási eredményeit.¹⁵ Fő célkitűzése itt is a 14–15. századi várak rendkívül fontos politikai jelentőségének bemutatása volt, amelyre már dolgozatának címe is utal: „Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon”. A bevezetésben először a fogalmak 19. századi historizálását elemezte, amely a vár és a nagybirtok említett szétválasztásához illetve az előbbi egyoldalú, katonai értékeléséhez vezetett. Annak érdekében, hogy a német történeti kutatás ebből a szempontból különösen fontos eredményeit a magyar történészekkel is megismertesse, röviden összefoglalta Otto Brunner 1939-ben¹⁶ illetve Herwig Ebner 1976-ban¹⁷ megfogalmazott téziseit az uralomról. Engel sok párhuzamot fedezett fel a német és a magyar fejlődés között, véleménye szerint a vár Magyarországon is „a hatalom magva” volt, a területiális hatalom fenntartásának nélkülözhetetlen feltétele, azaz „a vidék feletti hatalom a várbirtoklás függvényének” tekinthető. Azaz, Fügedi Erik tömör meghatározásában: *vár=hatalom*.¹⁸

Várpépítés és várbirtoklás Engel szerint a 13. század közepéig királyi privilégiumnak számított – a régészeti kutatás által az 1970-es évektől tömegesen felfedezett korai magánérodításokat¹⁹ közvetlen említés hiányában nem tekintette *castrumnak* – de az *de iure* később is mindig uralkodói engedély-köteles volt. Engel ekkor még úgy vélte, hogy a vár fogalma már kezdettől fogva – tehát jelen esetben a 13. század közepétől – magába foglalta az általa már korábban is elemzett tartozékot (*pertinentia*), bár az igazi nagy váruradalmak kialakulását egy hosszabb folyamat eredményének tartotta. Megfogalmazása szerint „a vár a várbirtokkal, amelyen épült, kezdettől fogva elválaszthatatlanul egybekapcsolódott, s ha jogilag talán eleinte nem is, a gyakorlatban mindenesetre annak központja volt”.²⁰ Az így értelmezett vár véleménye szerint elsősorban nem a külső támadással szemben lehetséges védelem miatt különösen fontos, hanem azért, mivel a hatalmat, az uralmat magát, a politikai fennhatóság gyakorlását testesítette meg. A várbirtokos nem gazdagabb, hanem hatalmasabb volt a másíknál.²¹

Az elméleti kérdések tárgyalása után a szerző ismét elemzés alá vette a késő középkori Magyar Királyság két, egymástól élesen elkülöníthető birtoklási struktúráját. A 13. század közepe után túlnyomórészt a nemesség által emeltetett és később gyakran az ún. tartományurak hatalma alá jutott várak többsége végül – az általa folytatott hosz-

14 ENGEL 2003. 102–105. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem Fügedi Erik kritikai észrevételeit is: FÜGEDI ERİK: Királyi tisztség vagy hűbér? *Törtéelmi Szemle*, 25. (1982/3) 483–509.

15 ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság*, 25. (1984) 288–295., 367–275., újraközölve: ENGEL 2003. 162–197.

16 OTTO BRUNNER: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. 4. veränd. Aufl. Wien–Wiesbaden, 1959.

17 HERWIG EBNER: Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte. In: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Bd. I. Hg. von H. Patze. Vorträge und Forschungen. Hg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Bd. XIX. Sigmaringen, 1976. 11–84.

18 ENGEL 2003. 167–170., továbbá FÜGEDI 1977. 87.

19 Itt NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. című kötetére hivatkozott, melynek szerzői azonban indokolatlanul sok erődítést kelteztek a 13. század közepe elé!

20 ENGEL 2003. 172.

21 ENGEL 2003. 171–172.

szű harcok eredményeként – Károly Róbert kezére került. Engel becslése alapján – egy teljeskörű adatbázis ekkor még nem létezett – a király halálának évében (1342) a mintegy 300 várból 170 volt királyi tulajdonban. De még 1382-ben, fia, Nagy Lajos halálakor is 150 királyi vár volt ismert. Ezeket szervezte azután az uralkodó új területi egységekbe és ezek irányítását látták el – az előzőekben leírt *pro honore* rendszerben – az udvari arisztokrácia tagjai. Bár az utóbbiak emellett még kisebb számú magánvárat is birtokoltak, az udvari tisztségviselők igazi hatalmát és gazdagságát az jelentette, hogy hivatalviselésük idején a királyi váruradalmak bevételei felett is ők rendelkeztek – bár magukban a várakban ténylegesen csak embereik ültek ispánként vagy várnagyként. A király így tudta hatalmát az ország egész területén eredményesen biztosítani, azaz a királyi várak tisztán politikai jelentőséggel bírtak, s a korábbi történetírás felfogásával szemben semmilyen szerepet sem játszottak az államháztartásban.

Ez a helyzet azután Nagy Lajos halála után alapjaiban változott meg. Engel számításai szerint 1396-ban már csak 65 vár volt királyi tulajdonban s ezzel megkezdődött a hatalmas magánvagyonok és a nagybirtokos családok hatalmának időszaka. Zsigmond király uralkodásától kezdve megszűnt a honor-rendszer dominanciája és a rendi állam kialakulása további várak eladományozásával járt – 1498-ban már csak 26 királyi várról van tudomásunk. A nagybirtokosok új uradalmainak nagysága és kiterjedése nagyjából a 14. századi királyi területi egységekének felelt meg.²² Így érthető, hogy ekkor egy központi hatalom már csak egy jelentős magánvagyonra támaszkodhatott – ez a francia vagy az angol fejlődéstől eltérő magyarországi történeti folyamatok tipikus jellemvonása.

Engel Pál itt összefoglalt kutatási eredményeit a magyar történeti kutatás ezután szinte teljes mértékben elfogadta, az előzőekben röviden áttekintett munkái – Fügedi Erik tanulmányai²³ mellett – jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a középkori „vár” fogalma a legtöbb történész számára érdemben megragadhatóvá vált. Ugyanakkor közvetlen hatást gyakoroltak a várkutatásra is, mint ezt számos vár vagy egyes területek várainak monografikus feldolgozása bizonyítja.²⁴

Későbbi tanulmányai között azonban már csak egyetlen olyan dolgozatot találunk, melyben közvetlenül a várépítkezések problémájával foglalkozott. Életének hátralévő időszakában ugyanis egyre újabb és tágabb kérdések érdekelték, megfigyelhető az is, hogy egyre inkább a korai időszakok felé fordult. Bizonyos mértékig ide sorolható az 1987-ben napvilágot látott, de sajnálatos módon kevésbé ismert és még kevésbé idézett – a 2003-ban megjelent gyűjteményes kötetbe fel sem vett – rövid munkája²⁵ is, amely egyúttal arra is jó példa, hogy Engel Pál ekkorra már szoros munkakapcsolatot alakított ki a társtudományok művelőivel.²⁶

Ennek során egyértelművé vált számára, hogy a régészeti várkutatás eredményeit már sokkal inkább figyelembe kell vennie, mint ezt az előzőekben tárgyalt munkáiban tette.

22 Erről részletesen: KUBINYI, ANDRÁS: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hg. von H. Patze und W. Paravicini. Vorträge und Forschungen, XXXVI. Singmaringen, 1999. 421–462.

23 L. a 7. és 13. jegyzetet

24 A legkiválóbb példaként említendő: SIMON ZOLTÁN: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XIV. (1988) 103–131.

25 ENGEL PÁL: Töprengés az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14. (a továbbiakban: ENGEL 1987) *E tanulmány újraközlése megtalálható jelen folyóiratomban, jelen dolgozat előtt (a Szerk.).*

26 Erre a legjobb példa együttműködése a művészettörténész Lővei Pállal, mely többek között számos középkori nemesi sírkő feldolgozását eredményezte. E munkák listáját l.: ENGEL 2003!

Így az a Fügedi Erik által is képviselt²⁷ felfogás, miszerint a terepen szinte mindenütt nagy számban előforduló, de az írott források által nem említett, általában kisméretű erősségek – melyek közül egyre többet ásátásokkal is vizsgáltak a régészek²⁸ – nem tekinthetők *castrumnak*, már nem bizonyult számára tarthatónak. Egy szűkebb körben folytatott vita²⁹ eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a tömegesen előforduló s „a 12–14. századra datálható” erősségek írásos említésének hiánya nem indokolható az addigi érveléssel. Korábban ugyanis feltételezték, hogy ezek az erősségek vagy nagyon korán, még az írásbeliség széleskörű elterjedése előtt voltak használatban, vagy pedig esetleg később is, de az utóbbi esetben – mint erről már szó esett – nem minősültek volna *castrumnak*. Engel azonban figyelembe vette a régészeti megfigyeléseket, melyek szerint ezeknek a „kisvárnak” vagy „sáncvárnak”³⁰ a többsége a 13. századból származik s nem állapítható meg éles formai határ az oklevelekben említett illetve nem említett erősségek között.

Vizsgálatai eredményeként úgy vélte, hogy az a kutatásban korábban axiómának tekintett megállapítás, miszerint egy várnak mindenképp meg kell jelennie a korabeli írott forrásokban – erre alapozva állította össze Fügedi Erik azóta is gyakran idézett statisztikáját a 13. századi váralapításokról³¹ – nem igazolható illetve ugyancsak a késő középkori várfogalom historizálásának tekinthető. Revidálva saját – előzőekben említett – álláspontját, 1987-es tanulmányában Engel megállapította, hogy a vár és tartozékai korábban gyakran hangsúlyozott egysége a 13. században épített nemesi várak esetében még korántsem tekinthető tipikusnak. A magánosok által ekkor a saját birtokaikon szinte tömegesen emeltetett építmények egy teljesen új jogrendszer keretei közé illeszkedtek be, s a királyi váraktól eltérően még nem alkották egy tartozékrendszer központját. Engel szerint a magánbirtok lényege az a körülhatárolt terület (*possessio, terra, predium*), melyet a birtokos azonos jogon birtokol. Amikor tehát e terület egy arra alkalmas pontján – engedéllyel vagy anélkül – várat épített, az csak egy tartozéka lesz az adott nemesi birtoknak. Ezt az értelmezést bizonyítják az általa felsorolt említések az „egy birtok *cum castro suo*” formulával, valamint a *pertinentiae* felsorolásának, egyáltalában említésének hiánya igen sok korai, gyakran (vagy legalább időszakosan) a birtokról nevezett nemesi vár esetében.

A tényleges váruradalmak létrejöttét Engel azután a királyi gyakorlattal hozta kapcsolatba, mely a várakat mindig birtokközpontnak tekintette. Főleg Károly Róbert birtokelkobzásai és adományozások révén eszerint a birtok és a vár közötti korábbi viszony teljesen megfordult és ettől kezdve a tartozékokat már rendszeresen említik az oklevelek. Engel Pál még a legitim erődítmények 14. század első felében történt kanonizálását is elképzelhetőnek tartotta – a 150 királyi vár mellett mintegy 50 olyan várral számolt, melyet a király hívei kaphattak meg. Egy ilyen hipotetikus várlista létét azonban közvetlenül nem tudta bizonyítani. Egyébként is számolnunk kell még egy harmadik várcsoporttal,

27 FÜGEDI 1986. 33–41.

28 Erről összefoglalóan először: MIKLÓS ZSUSZA: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.

29 Itt 1986-ban Engel Pál mellett többek között Sándorfi György, Nováki Gyula, Miklós Zsuzsa és e sorok írja volt jelen, ők később álláspontjuk írásos változatát a *Műemlékvédelem* c. folyóirat ugyanabban a számában tették közzé, I. a 25. és 30. jegyzet.

30 Ezen erődítéstípusnak kutatásban még egyáltalában nem következetesen alkalmazott terminológiájával már több alkalommal foglalkoztam: FELDT ISTVÁN: Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 1–9, Uő: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Castrum Bene*, I. 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 8–21.

31 ENGEL 2003. 25–27., illetve FÜGEDI 1977. 25–27.

melyet azok az erősségek alkották, melyeket megtarthatnak régi birtokosaik. Ezek között kell talán keresnünk azokat a várakat, melyeket Engel arra hozott fel példaként, hogy néhány esetben a váuradalom kialakulása csak a 15. században történt meg. Az „illegitim” várakat – melyek számát a szerző nem tudta meghatározni³² – lerombolták vagy felhagyták, egy részük később *locus castris* megnevezéssel tűnik fel a forrásokban, ritkán újjáépítésükre is sor került.

Engel így arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az 1320 – Károly Róbert hatalmának megszilárdulása – előtt emelt várakra vonatkozó, ismert adataink rendkívül egyenetlenek. Ezek az erősségeknek az említett okokból nem kellett minden írott forrásban (pl. a határjárásokban) megjelenniük. Hangsúlyozta, hogy az *argumentum ex silentio* elvének alkalmazása során nem szabad elfeledkezni arról, hogy az adott forrástól valóban elvárható-e egy említés? Mindehhez járul még az a tény, hogy Engel becslése szerint az eredeti okleveles anyagnak alig 1–2%-a ismeretes előttünk.

Mindebből következik, hogy a korai írott forrásadatok statisztikai feldolgozása – főként a régészet megfigyeléseinek figyelmen kívül hagyása esetén – a várak építési ideje meghatározása során csak ritkán eredményezhet valóban használható eredményeket. Ezt ugyan Engel nem ilyen direkt formában fogalmazta meg, de ő ugyanakkor kifejezetten hangsúlyozta, hogy az írott forrásanyag szemszögéből a terepen fellelhető ún. „kisvárak” és az oklevelekben említett *castrumok* azonosítása minden további nélkül elképzelhető – ezt a megállapítását azonban a történeti kutatás még korántsem fogadta el teljes mértékben. A további vizsgálatok lehetőségét Engel Pál azon nemesek birtokviszonyainak és társadalmi hátterének feltárásában látta, akik képesek lehettek a várépítésre. Ezeket elsősorban olyan családok között vélte felfedezhetőnek, akik egy nagyobb vagyonnal, „nagybirtokkal” rendelkeztek.

A korai nemesi várak véleménye szerint tehát még nem képezték a birtok központját, feltételezte azonban, hogy építésük azt is célozta, hogy veszély esetén védelmet nyújtsonak birtokosaiknak. Bár még korántsem ismerjük eléggé a 13. század magánérődítéseinek formaváltozatait, az azonban nem zárható ki, hogy közöttük az alsó nemesség hasonló céllal emelt egyszerű „várai” is megtalálhatóak.³³

Engel Pál később sajnos nem építette be szisztematikusan ez utóbbi tárgyalt kutatási eredményeit korábban felállított téziseibe. Ha erre vállalkozott volna, tulajdonképpen már négy, egymást követő birtoklási struktúrát állapíthatott volna meg a középkori Magyar Királyság történetében – legalábbis a várak vonatkozásában. Eszerint a 11–12. századra a királyi vármegyék rendszere tűnik jellemzőnek, központjukban az ispáni várakkal. A 13. században azután többségre jutott a nemesi magánbirtok az újonnan épített, még központi szerepet nem játszó kisebb váraival. Majd az Anjou-korban az utóbbi várak jelentős része birtokközpontként a királyi hatalom biztosításához járult hozzá, majd a késő középkor a főnemesi nagybirtok hatalmát jelentette, számos, gyakran rezidenciaként is szolgáló díszes várépülettel.

Engel természetesen sok további, vártörténeti szempontból is fontos tanulmányt tett még közzé – közülük különösen kiemelendő munkája Róbert Károly 1310–1323 között folytatott „országgyesítő” harcairól, melyben számos erősség bevételét részletesen ele-

32 Itt siethet a régészet a történész segítségére, az eddig becslések szerint a felhagyott várak közel kétharmad részét is kitehették az 1300 körüli várállománynak. Pontosabb számok csak egy országos vártopográfia alapján határozhatók meg.

33 Az itt részletezett gondolatmenetre l.: ENGEL 1987., különösen 13–14.

mezte.³⁴ Kutatómunkájának általam sorra vett legfontosabb eredményei beépültek átfogó történeti összefoglalásaiba is.³⁵ Az 1994-ben megjelent „Korai magyar történeti lexikon” számára is közel 100 vár történetét foglalta össze.³⁶

Tudományos munkássága utolsó korszakának legjelentősebb teljesítménye a várkutatás szempontjából azonban kétségkívül Magyarország 1301 és 1457 közötti világi archontológiája 1996-ban napvilágot látott két kötete volt.³⁷ E munka V. fejezete – melynek bővített változata 2001 óta CD-ROM formájában is hozzáférhető³⁸ – az itt tárgyalt több mint 700 erősséggel ma a középkori Magyar Királyság várakra vonatkozó írott forrásainak legteljesebb adatbázisa, s mint ilyen, a hazai és a szomszédos országok kutatói számára bizonyára nélkülözhetetlen kiindulópontként szolgál még hosszú ideig. Itt már minden erődtípus tárgyalásra került, függetlenül attól, hogy az oklevelekben *castrum*, *castellum* vagy épp *fortalitium* megnevezéssel jelenik meg. Adatgyűjtése emellett kiterjedt a királysággal szomszédos déli területekre is.

Természetesen túlzott leegyszerűsítés lenne, ha a korán eltávozott Engel Pált kifejezett várkutatónak tartanánk. Az azonban kétségtelen tény, hogy különös érdeklődést tanúsított a középkori Magyarország erődtípusai iránt, mint azt magam is tapasztalhattam, úgy várasításokon, mint a „Castrum Bene” vártörténeti konferenciákon. Ugyanígy tagadhatatlan, hogy neki és idősebb kollegájának, Fügedi Eriknek köszönhetjük, hogy ma a modern magyar várkutatás tudományosan megalapozottnak tekinthető. Ezért a jelenlegi és a jövőbeli kutatógenerációknak nem csak az a feladata, hogy folytassák és tökéletesítsék Engel adatgyűjtését, éppoly fontos az is, hogy folyamatosan ütköztessék téziseit és hipotéziseit a legújabb történeti, régészeti és művészettörténeti kutatások eredményeivel – természetesen egyre inkább nemzetközi összefüggésekben. Csak így válik minél szélesebb körben világossá, milyen jelentőséggel bírt tudományos tevékenysége a váraknak, mint egy összeurópai jelenségnek, „a hatalom szimbólumainak”³⁹ megismerésében.

34 ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Történelmi Szemle*, 31. (1988). 89–142., újraközlése: ENGEL 2003. 320–408. Ez utóbbi kötetben további munkáinak részletes listája.

35 ENGEL PÁL: Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1990., Uő: The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London–New York, 2001., Uő: Szent István birodalma. Budapest, 2001., ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története, 1301–1526. Budapest, 1998. 11–24., 121–213.

36 Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GYULA, Budapest, 1994.

37 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I–II. Budapest, 1996.

38 ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Arcanum Adatbázis. Budapest, 2001.

39 L.: JOACHIM ZEUNE: Symbole der Macht. Ein neues Bild der mittellalterlichen Burg. Regensburg, 1996.

TOLCSVA TERRA ÉS VÁRA

Topográfiai vizsgálatok egy 13–14. századi nemzetségi birtokon

Meglehetősen ritkán adódó lehetőség, mikor egy Árpád-kori eredetű nemzetségi birtok határainak viszonylag nagy pontosságú rekonstrukciójára nyílik módunk. Az írott forrásokban a 13. század közepén felbukkanó zempléni Tolcsva nemzetség esetében a hazai viszonyokat tekintve elég nagy mennyiségű középkori és újkori adat áll ehhez rendelkezésünkre. Ezek döntő többsége 13. és 14. századi határjárást rögzítő oklevél, melyek értelmezésében nagy segítségünkre volt a kiváló történész, Szűcs Jenő tanulmánya, melyben a Sárospatak környéki Árpád-kori királyi erdőuradalom történetét és határait írta le nagy alaposággal. A szerző eredményeit felülvizsgálva és kiegészítve az újkori, de feltételezhetően még a középkori állapotokat tükröző első illetve második katonai felmérések térképészeti adataival, kísérletet tettem a nemzetség Tolcsva körül elterülő törzsbirtokának minél pontosabb körülhatárolására.

Távlati célom egy – meglehetősen szokatlan alaprajzi formát mutató – várat is birtokló, a középnemességhez sorolható nemzetség történetének interdiszciplinális alapon történő monografikus feldolgozása. Ennek kicsiny, de lényeges szeletét alkotná ez – a feldolgozás során a történeti földrajz tudományágát is alkalmazó – rövid tanulmány. Terjedelmi korlátok miatt jelen írás keretei között nem áll módomban, hogy a Tolcsva nemzetség leszármazási tábláját és birtoklástörténetét részletesen bemutassam,¹ de rövid ismertetésétől nem tekinthetek el. Tanulmányomban Tolcsva terra határainak megrajzolásán túl, figyelmet szentelek a nemzetség tagjai által építtetett Solymos vára birtokon belüli elhelyezkedésének is.

A nemzetség

A Tolcsva genus első, írott forrásokban megjelenő tagjai a 13. század közepén tűnnek fel. Az 1255 körül élt tolcsvai Langeus,² és az 1266-ban feltűnő „Vz de Tolchwa”, aki egy peres eljárás során, mint ’homo regius’ szerepel,³ egy 14. századi oklevél tanúsága szerint közös őstől eredeztetik magukat. Ezen adatok alapján tehát a nemzetség már a 13. század folyamán két ágra vált szét. Tolcsvai Uz három gyermeke közül Uza magisterről tudunk meg még többet. 1275 és 1285 között említik a források Jakab nevű serviensét, aki – a családfába jelenlegi tudásunk szerint még be nem illeszthető – tolcsvai István ispán feleségét és leányát valamint az ispán sógornőjét sebesítette meg.⁴

Uza magister 1311–1312 fordulóján kilépve Aba Amadé szolgálatából Károly Róbert oldalára állt át, annak az abaúji oligarcha ellen folytatott hadjáratai idején. Szolgálataiért a Bodrog bal partján, a törzsbirtoktól távolabb fekvő Szabolcs megyei Kenézlő possessiot

1 Részletesen l.: GÁL 2003a.

2 ÁUO VII. 289. oklevél.

3 SZTÁRAY I. 10.

4 ZICHY I. 38.

kapta az uralkodótól, aki forrásunk szerint Jakab nevű fiának keresztapja is volt.⁵ A király által ekkor kibocsátott nagyszámú oklevél alapján⁶ Uza mester szolgálata is pontosabban körvonalazható: azaz részt vett a rozgonyi csatában és/vagy a Sáros királyi vára felmentésére irányuló hadjáratban. Másik fiával, Imrével egészen az 1372 februárja és 1377 januárja között bekövetkezett haláláig gyakran találkozunk, elsősorban birtokzálogosítási perek alkalmával.

Uz ági Imrének 1340 körül születhetett András nevű fia, aki az 1360–1370-es években többször szerepel zálogosítást tanúsító oklevelekben.⁷ Leánytestvére Margit, első férje Ida-i Csirke Pongrác korai halála után – róla az első adatunk 1367-ből maradt fenn⁸ – Perényi Illés asszonya lett. Második férje halála után, 1396-ban már mint a pataki klarissza kolostor apácája köt egyezséget Debrői István mesterrel ráháramlott birtokrészei átadásáról.⁹

Langeus fia János egy 1299-es, Olaszliszka határát rögzítő oklevélben bukkan fel,¹⁰ míg unokájával, Lászlóval először 1321-ben találkozunk.¹¹ A nemzetség ezen ága is szoros kapcsolatot tartott fenn a királyi udvarral László személyén keresztül, aki rövid ideig Sirokai Miklós familiárisaként 1343 és 1344 között az erdélyi alvajda tisztségét töltötte be.¹² László alvajdanak két fia született, az egyik – az egykori ős nevét viselő – Langeus, a másik Egyed. Egyed fia János, sógorával Zegenye-i (dictus Piztrang) Egyeddel együtt, feltételezhetően a Perényi család familiárisaként, az 1396-os nikápolyi csatában vesztette életét.¹³

Langeus fia Pál első ismert említése 1369-re datálható.¹⁴ A 14. század utolsó harmadában végig szerepel az írott forrásokban, majd a nikápolyi csata után nemzetségének egyetlen még életben lévő férfi tagja maradt. Az 1405-ben tályjai várnagyságot is viselő Pálnak, idős kora ellenére 1410 és 1414 között fia született,¹⁵ akinek talán a nemzetségi ág kiemelkedő tagja után adhatta a László nevet. Azonban a fiú igen fiatalon, apja után¹⁶ három évvel, 1418-ban meghalt, s ez a Tolcsva nemzetség fiági kihalásához vezetett.¹⁷

A nemzetségi birtok

Zemplén vármegye, ahol az általam vizsgált nemzetségi birtok egybefüggő tömbje elterült, nagyrészt az Árpád-kortól megőrizte akkor kialakult közigazgatási határait. Kisebb változtatások csupán a 15. század folyamán és a 19. század végén, a közigazgatási reformok és a megyék határmódosításainak következtében érték.

A Tolcsva nemzetség fiági kihaltát követően a birtok északi részét képező (Erdő)horvái és Komlós(ka) falvakat a szomszédos regéci vár uradalmához csatolták. Az 1427-ben

5 Anjou III. 258. reg.

6 Pl. Anjou III. 327., 331., 333., 335., 339., 346. reg.

7 GÁL 2003a. 22.

8 „... Margaretham consortam Pangratiin dicti Thuk de Ida ...” CD IX/6. 42–43.

9 ZSO I. 4296. reg.

10 CD VI/2. 220.

11 DL 60178.

12 Első említése 1343. febr. 9.: DL 73649., utolsó említése 1344. júl. 4.: DL 29095.

13 A Tolcsváknak a nikápolyi hadjáratban viselt szerepéről részletesebben lásd: GÁL 2003a. 26–28.

14 DL 2542.

15 „utódot nem remélvén” ruházta birtokait Perényi Imre ispánra. ZSO II/2. 7565. reg., ill. ZSO IV. 1584. reg.

16 Pál halála 1415 júliusa és szeptembere közé tehető: ZSO V. 913., ill. 1003. reg.

17 ZSO V. 2404.

keletkezett kamara haszna összeírások feldolgozása során Engel Pál már Abaúj megyéhez tartozóként említi a két falut.¹⁸ A 19. század második felében a megye északi területén és a minket jobban érdeklő déli területeken rajzolták át az évszázados megyehatárokat. A szomszédos Abaúj vármegyétől csatolták Zemplénhez Kozmától kezdve Kolbása, Biszte, Kázmér, Vily és Redmecz vidékét.¹⁹ A közigazgatási reform második szakaszában, 1884-ben kapcsolták Abaúj megyétől Zemplénhez a korábban is hozzá tartozó Komlósokát, Erdőhorvátit, valamint a 18. században települt Ó-Hutát, Új-Hutát és Háromhutát, visszaállítva ezzel a középkori határvonalat.²⁰

A Bodrog mentén a középkor folyamán elsősorban II. András és IV. Béla idejében növekedett meg jelentősen a lakott települések száma. Ez a rész (a mai Szegi, Szegilong, Olaszliszka, Zsadány, Bodrogolaszi és Sárospatak környezete) az ún. pataki királyi erdőuradalom magterületéhez tartozott. Déli irányban a királyi uradalom a Bodrog bal partján lenyúlt a mai Szabolcs, Zalkod, Viss települések határáig. Ettől keletre magába olvasztva a Bodrogtörzset ide tartozó szinte egész keleti részét, déli határát a Tisza folyó alkotta. A pataki erdőuradalom határait Szűcs Jenő tanulmányában minden részletre kiterjedően vizsgálta és mutatta be 13. századi határjárások feldolgozásával.²¹

A pataki erdőuradalom területébe Zsadány és Olaszliszka közt benyomuló „korridor”, és ehhez észak felől csatlakozó további földek alkották a Tolcsva nemzetség nagyobbik birtoktömbjét. Maga a névadó település először csak a fentebb említett 1255. évi oklevélből ismert, ám a rajta keresztülfolyó Tolcsva patak már feltűnik Olaszliszka 1248-as határjárásában is. Ugyanakkor Németh Péter azt is feltételezi, hogy Tolcsva település ennél jóval korábban, talán a 12. század folyamán alakult ki.²²

A másik, Toronya körül elterülő, kisebbik birtoktömbről, mely a pataki erdőuradalom északkeleti határaihoz illeszkedett, 1291 körül hallunk először.²³ Az itt lévő birtokrész három faluból (Toronya, Csergő, Gercsely) és a településekhez tartozó földekből állt össze. A forrásokban Toronya néven szereplő és a Tolcsvákkal kapcsolatban említett possessio a mai Nagytoronyával azonosítható. Ez a terület a 13. század végén már ősi birtok. Szűcs Jenő feltételezése szerint ezen a vidéken a gyepű területének fokozatos kitolása a Kárpátok irányába a 11–12. század folyamán kezdődhetett meg. Talán az ekkor felszabadult területek eladományozásakor (a 13. század folyamán?) kerülhetett a Tolcsvák birtokába ez a törzsterületől távolabb eső kisebb uradalom.²⁴

„Tolcsva terra” középkori határainak megrajzolásához és térképre vetítéséhez az 1262-ben Makramál,²⁵ 1299-ban Olaszliszka,²⁶ 1322-ben Zsadánynál²⁷ és 1336-ban Bodrogolaszinál²⁸ végzett határjárások szolgálnak alapvető információkkal. Összefoglalóan, kronológiai sorrend helyett a topográfiai sorrendet követve haladunk végig a hegycsúcsok, folyók és völgyek alkotta határvonalon. Az egymástól távol lévő határpontokat, amelyekről írott adatunk nincs, a mai környezeti viszonyok figyelembevételével kötöttük össze.

18 ENGEL 1989. 17., ill. térképmelléklet.

19 CSÁNKI, CD-ROM, Abaúj vármegye.

20 Zemplén 1998. I. köt. 13.

21 SZÜCS 1993. 1–57.

22 NÉMETH 1996. 38.

23 ÁUO V. 37. oklevél.

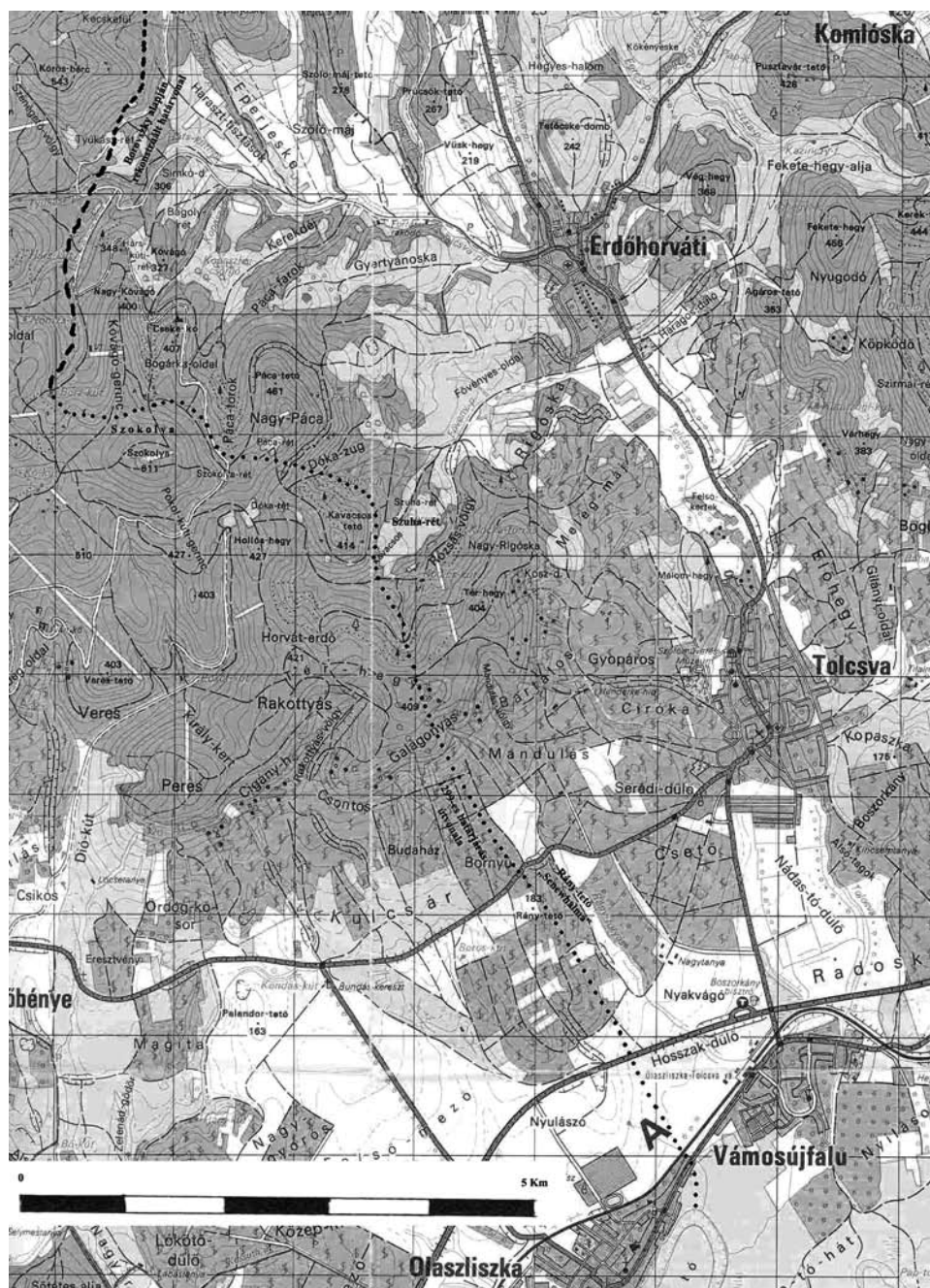
24 SZÜCS 1993. 56.

25 HO VI. 110. oklevél, Szűcs 1993. 2. 4. jegyzet.

26 CD VI/2. 220. oklevél, Szűcs 1993. 27. 155. jegyzet.

27 CD VIII/2. 152. oklevél.

28 AO III. 165. oklevél, Szűcs 1993. 30. 170. jegyzet.

1. kép

A birtok nyugati határának egyik ismert pontját képező Szokolya-hegy körüli erdők, még Olaszliszkához tartoztak úgy, hogy a határ majd az egész hegyet, és az azt körülvevő erdőket is magában foglalhatta. Innen délkeleti irányban két határpont van megjelölve.

„Erdewmezey” és „Senewhalma”. Szűcs Jenő csupán az utóbbi halom beazonosítására vállalkozott (mai Rány tető 183 m).²⁹ Az egykor „Erdewmezey”-nek nevezett hely pontos lokalizálása problémás, az elnevezéshez hasonló földrajzi névvel a területen nem találkoztam. Feltételezhetően a név inkább a környezet leírására utalhat, nem pedig pontos helymegjelölésre. Az itteni határ vonala véleményem szerint talán vagy a Szokolya-hegy aljában fekvő Dóka réttel, vagy inkább az Erdőhorvátitól délnyugatra található Szuha réttel azonosítható.³⁰ A határ innen dél felé ereszkedik a Rány tetőig, és tovább a Tolcsva vizéig.³¹ Ez a pont az Olaszliszka településének északkeleti végénél keresendő, ahol a Bodrog, azóta szabályozott folyómedre dél felé kanyarodik (1. kép).

„Tolcsva terra” egykori területéről csupán az újkori folyószabályozások miatt tűnik úgy, hogy átnyúlik a Bodrogtörzs területére is. A Bodrog szabályozása előtt az uradalom határa délen maga a folyó volt. A folyószabályozás előtt, 1782–1785. között készített első katonai felmérés térképe is azt mutatja, hogy a 14. század elején kialakult Sára falu határát az egykori folyókanyar alkotta.³² Ez ma a Bodrog egyik holtága, de a víz által körülfogott terület neve – Sárái zug – beszédesen emlékeztet a terület egykori hovatartozására (4. kép). Olaszliszktól keletre található határpont, mint fentebb már írtam, maga a Tolcsva folyó volt, mely egykor a mai Vámosújfalú területén, torkollott a Bodrogba. Ezen a helyen, a Tolcsva patakon egy gázló, illetve a Bodrog keleti partján egy rév szolgálta az átkelést, melyről a középkori országúton Patak felé lehetett közlekedni.³³ Ezt a területet még a 14. század harmincas éveiben is Tolcsvatőnek hívták.³⁴

A birtok középkori területének keleti kiterjedését a mai Bodrogolasziban lakó nemesek és a Tolcsván lakó nemesek közti 1336-ban lezajlott határvitából ismerjük meg. Korábban egy, az 1322. évből fennmaradt határjárásból értesülünk arról, hogy Zsadány (ma Sáradsadány) nyugati határát a Zsadány-hegy alkotta. Ezt ma Rudnoknak nevezik, és egykor még Zsadány területéhez tartozott.³⁵ A Rudnok-tetőtől északra, érintkezve Bodrogolaszi határával, 1336-ban a következő útvonalon haladtak végig a határt bejáró nemesek István fia Dezső és Dénes fia Gergely királyi emberek kíséretében. A darnói kolostorhoz vezető gyalogúton elindulva, majd átkelve a Zsadány patakon észak felé haladva felhágta egy bizonyos bércre. Leereszkedve a hegyről átmentek egy országúton, majd megint északnak fordulva elérték a darnói premontrei monostort. Ennek homlokzata előtt és temetőjén áthaladva folytatták a határ bejárását.³⁶ Mivel a forrás az egyházzal kapcsolatban nem a templom szentélyét, hanem homlokzatát, tehát a nyugati oldalát említi, elképzeléseink szerint maga az egyház épülete nem helyezkedhetett el a Tolcsvák birtokán belül. Habár a monostor elhelyezkedése alapján erős a gyanú, hogy azt esetleg a nemzetség valamely tagja alapíthatta, azonban ez a feltételezés egyértelműen még nem nyert bizonyítást.³⁷ Innen tovább elérték a monostor felett egy rétig (talán a mai Barát rét),

29 Szűcs 1993. 27. 155. jegyzet.

30 Erdőbénye itteni újkori határa megközelíti a mai Erdőhorvát területét, mintegy leereszkedve az ott található völgy széléig. Zemlén 1998. I. köt. Térképmelléklet.

31 „...directe descendit et cadit in Tolchoapataka...” Szűcs 1993. 27. 155. jegyzet.

32 Első katonai felmérés 1782–1785. XXIV-12. térképszelvény.

33 „...prima mete incipit super vadum fluui Tholchotho nuncupati, quod vulgariter Rew dicitur a parte orientis, quod Rew in magna via, quae transit ad Potok...” CD VI/2. 220. oklevél.

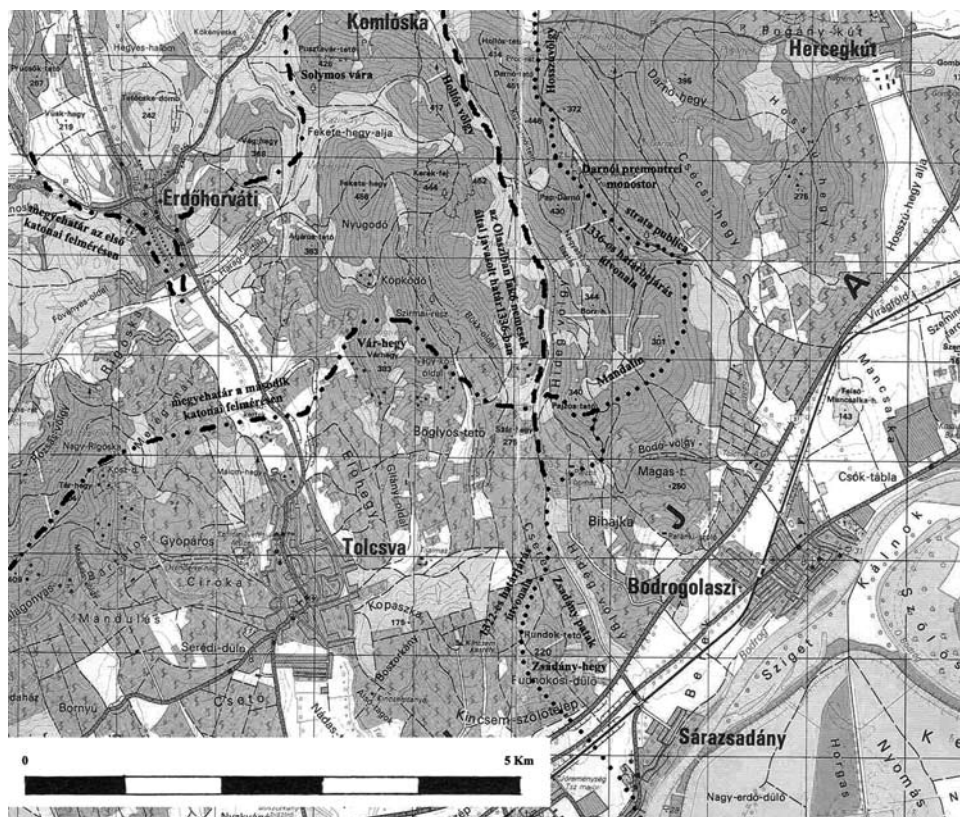
34 „Tolcsohatu” Mon. Vat. I/1. 324.

35 „...super quoddam venit promonthorium Zadányhalma vocatum...” CD VIII/2. 152. oklevél.

36 „...dictam ecclesiam Dornow et eandem in anteriori parte in cymeterio eiusdem transeundo...” AO II. 165. oklevél.

37 A darnói monostor történeti és régészeti kutatásának részletes feldolgozását Kőrmendi Tamás szakdolgozatától várjuk.

2. kép

majd továbbhaladva egy bizonyos Hosszúvölgy („vallem Hozywelg”) nevű völgyet. Ezen észak felé folytatva az utat a Papaj hegynél ért véget a bejárás.³⁸

Megkísérelve minél pontosabban rekonstruálni ezt a 14. században bejárt útvonalat, induljunk mi is délről észak felé (2. kép). Ismert kiindulási pontunk az 1853-ból származó második katonai felmérésen is még Zsadány-hegynek nevezett Rudnok-tető. A darnói kolostor felé vezető gyalogút az első katonai felmérésen egyértelműen még nem azonosítható. Csak feltételezzük, hogy egy a Zsadány patakot észak felé követő, a mai Hideg völgyben futó út lehetett, mely a Nagyasszony tisztáson keresztül érkezhett a monostorhoz. Ugyanakkor mindkét katonai felmérés a Zsadány patak átkelőhelyeként megközelítőleg ugyanazt a pontot jelöli meg. Ez a Bodrogolaszitól északra fekvő Pajzos-tető és Magas-tető közt futó Bodó-völgy nyugati bejáratával azonosítható.

Innen észak felé tekintve több magasabb bérc is található, melyre a határ vonala felhágatható. Szűcs Jenő ezt a pontot, újkori adatok alapján, a Borz-heggyel azonosította, amely azonban már jóval északabbra a hegység belsejében található. Véleményem szerint ez a bérc inkább lehet az átkelőhely közelében elhelyezkedő Pajzos-tető, melynek tövében már az első katonai felmérés lapjai szerint is út haladt keleti irányba. A második katonai felmérésen szintén itt fut az akkori – a később részletesen is vizsgálandó – megyehatár

38 Szűcs 1993. 30. 170. jegyzet.

vonala, mely dél felől megkerüli az akkor még Mandalinnak nevezett Pajzos tetőt, és a tőle északkeletre fekvő, már a 18. századi térképeken is markánsan jelölt három csúcsot.³⁹

Megerősíti ezt Zsadány 1322-es határjárása is. A településtől északra induló határjárás egy ma már beazonosíthatatlan pataknál („fluvium Orbon-Potoka vocatum”), illetve a közelében fekvő – ma még szintén azonosíthatatlan – Orbon nevű település végénél („in fine villae Orbon”) kezdődik. Ezek után több határpont megjelölése után érkeztek meg a már ekkor is Mandalinnak nevezett hegyre, ahonnan leereszkedve jutottak el a Zsadány patakhoz. A bejárás útvonala, mint látjuk megegyezik a későbbiekkel, csak épp fordított irányban halad.⁴⁰ Véleményem szerint Tolcsva, Zsadány és Olaszi középkori határa ezeken északkeleti irányba húzódó csúcsokon haladt keresztül.

Visszakanyarodva az 1336-os határjárás szövegéhez, ereszkedjünk le ezekről a csúcsokról és el is érjük azt az oklevél szövegében is említett közönséges utat („stratam publicam”), amely mind a két katonai felmérésen szerepel. Ez a ma is meglévő erdészeti- és turistaút a Bodrog völgyéből vezet északi-északnyugati irányba Komlóskaig, közben érintve a darnói monostor romjait. Határjáró nemesaink ezen az úton haladva érintették a kolostor nyugati oldalát és temetőjét, majd érték el a Hosszúvölgyet.

A Hosszúvölgy neve ma már nem létezik, de helye igen jól azonosítható. A darnói kolostorromoktól nagyjából északi irányba induló völgláncolatról lehet szó, mely a Darnó tető és a Hollós tető *keleti* aljában halad végig. A Hosszúvölgy pontos lokalizálásában szerencsénkre segítségünkre volt a vizsgált határjárás egy másik adata is, mely során a birtokszomszéd Olasziban lakó nemesek szeretnék volna, hogy a birtokuk határa kissé nyugatabbra húzódjon, ezért az általuk igaznak vélt határ vonalát is meghatározták az oklevélben. Ez a Zsadány patak medrét észak felé követve, annak forrásán is túl, a mai Hideg völgyben észak felé, a Darnó tetőtől és a Hollós tetőtől *nyugatra* húzódó völgyön haladva ért volna ki a Komlóscai medencébe. Innen keletre fordulva a Papaj-hegy irányába helyeztek volna el határjeleket. Ezzel egy kb. 5 km hosszú és talpánál 2 km széles, egyenlő szárú háromszögre hasonlító (kb. 5 km²) területet szerettek volna megszerezni a Tolcsvától.

A Hosszúvölgy végétől az oklevél szerint a határ a Papaj hegy felé fordul és ott ér véget. A két katonai felmérés azonos ábrázolása alapján a határ, kiérve a Komlóscai-medencébe, a Kenyeres domb aljában kelet felé kanyarodik el, majd déli irányban megkerüli mind a Nagy Papaj mind a Papaj tető nevű csúcsokat. Ezek alapján tehát pontosíthatjuk az 1336-os határjárás erre vonatkozó kifejezését.⁴¹ A Papaj hegy(ek) kiterjedt erdőségei még a Tolcsvák birtokát gazdagították.

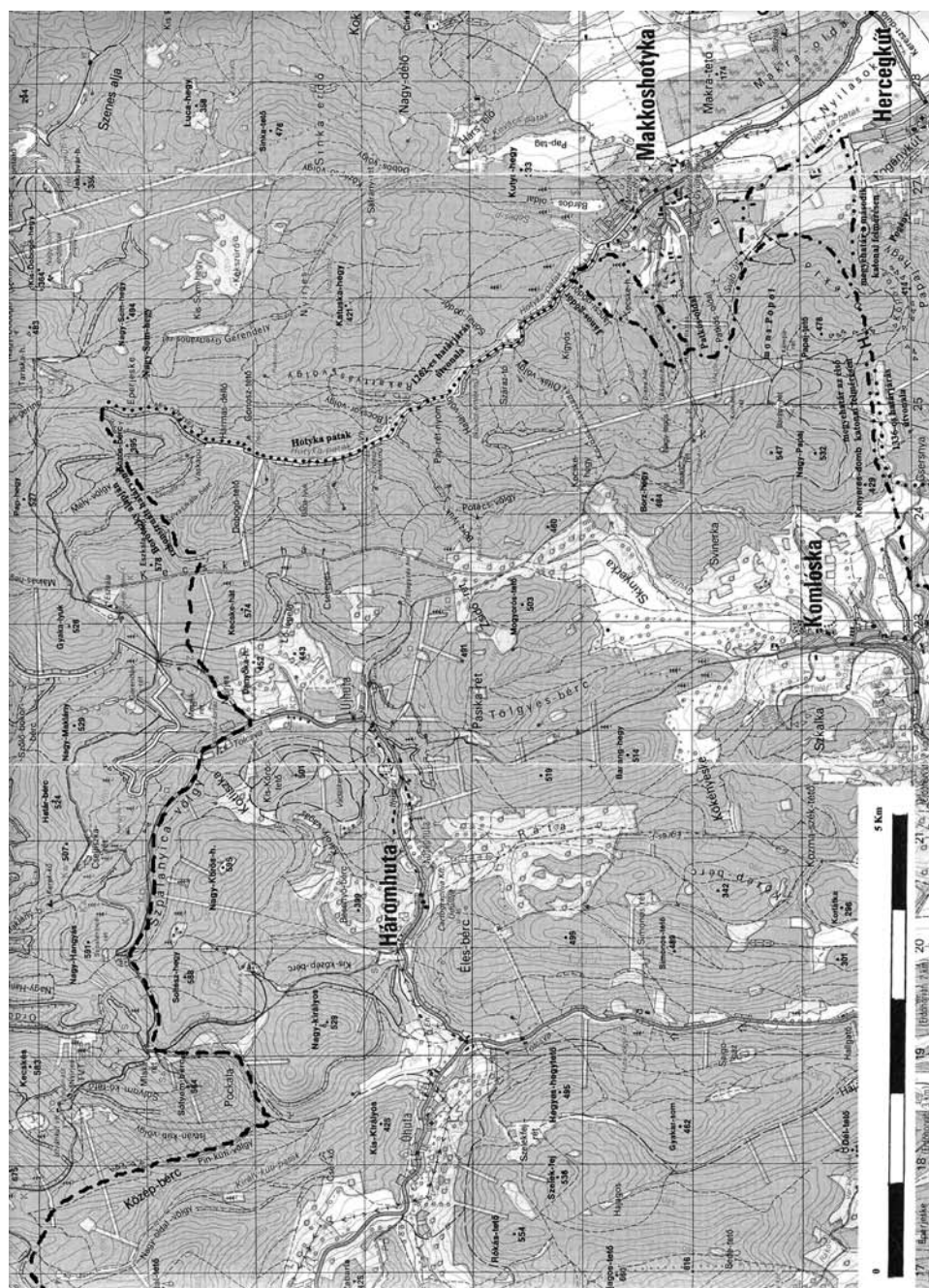
A Papaj tetőtől északra, Makkoshotyka – a középkori Makramál – egy 1262-ből fennmaradt oklevele rögzíti a település határait (3. kép).⁴² Ennek nyugati szakasza a mai Hotyka patak medrét követi északi irányba, annak forrásáig, mely a Nagy-Som-hegy alatti erdőségben található. Maga a hegy és a körülötte lévő erdő, még Makramál határain belül esnek. Arra utaló közvetlen adat azonban nincs, hogy Makramál nyugati határának túloldalán elterülő összefüggő lakatlan erdőséget, ekkor már a Tolcsva nemzetség birtokolja-e.

39 A nevet ma már csak egy szőlőhegy viseli Bodrogolaszi határában. Mandalintetőre I.: BALASSA–KOVÁTS 1997. 167.

40 „...venit ad vnam metam lapideam, deinde circumeundo quemdam montem Mandalou vocatum, descendit versus fluium Zadany-potoka nominatum...” CD VIII/2. 152. oklevél.

41 „... quam quidem vallem adhuc versus candem plagam transeundo venit ad unum montem vulgo Popol vocatum ...” AO III. 165. oklevél.

42 Szűcs 1993. 2. 4. jegyzet.

3. kép

Újkori térképek őrizték meg számunkra a későbbi Tolcsa birtok északkeleti határának egykori nyomvonalát, mely egybeesik Makramál fentebb leírt nyugati határával. Ezért a térképek segítségével lehetőségünk van a határ vonalának pontos lokalizálására is. Az

első katonai felmérés szelvényén⁴³ a kelet felé haladó határvonal a mai Makkoshotykától nyugatra lévő területek közül a településhez kapcsolja a Patkós-oldalt és a Kecske-hegyet is, majd nagy valószínűséggel a ma János gödörnek nevezett kis völgyben ereszkedhetett le keleti irányba a Hotyka patak medréhez. Majd a patakmeder vonalát követve észak felé tart. Elérve az egykori Tolcsva birtoknak az 1262-es határjárásban is rögzített pontját – a Nagy-Som-hegy körüli erdőt – a megyehatár kelet felé fordul, de innen számunkra további nyomon követése már nem érdekes.

A második katonai felmérésen a Papaj-tetőtől délre futó határvonal a mai Hercegkúttól északra, a Pogány-kútnak nevezett keleti lejtésű szőlőstől északra éri el a Hotyka patak vonalát. A közelben itt a katonai felmérés egy, azóta már nem azonosítható helyen egy malmot is jelöl. Észak felé fordulva a patak medrét nyugatról, a mai Patkós-oldalt még Hotyka településhez kapcsolva követhető a határ vonala. Közvetlenül a falu északi végén visszatér a patakmederhez és itt ér véget a határnak a katonai felmérésen jól követhető vonala.

A birtok északi határáról nem maradtak fenn leírások, határjárások. Erdőbénye, Erdőhorváti és Komlóska felett a Zempléni-hegység erdőségeiben nem ismerjük a határ pontos vonalát.⁴⁴

Ugyanakkor Borovszky Samu által szerkesztett kiadványsorozat Zemplén vármegyét feldolgozó kötetében megtaláljuk a megye 19. század végi közigazgatási határait, településeit, folyóit és jelentősebb hegycsúcsait ábrázoló térképét. Ez a térkép már az 1884-es határmódosítások után készült, mivel a megye részét képezi Erdőhorváti és Komlóska is.⁴⁵ Összevetve ezt a Borovszky-féle Zemplén vármegyét és a Győrffy György által rekonstruált, és 13. századi állapotoknak megfelelően, Abaúj vármegyét ábrázoló térképeket,⁴⁶ azt tapasztaljuk, hogy a két megye határa az általam most vizsgált részen hiátus nélkül illeszkedik egymáshoz. A határ tehát ezen a szakaszon az eltelt nagyjából fél évezred alatt semmit sem változtatott. A 19. századi állapotot ábrázoló, részletekben gazdagabb térképen az általam az előzőekben tárgyalt nyugati határvonal északi határpontja a Szokolya-hegy környékén, valamint a keleti határvonal északi határpontja a Hotyka patak forrásánál található. Ezt a két pontot, a Borovszky-féle térképen összekötő megyehatár vonala tehát minden bizonnyal a nemzetségi birtok északi illetve északkeleti határának feleltethet meg a 13–14. században.

Győrffy megállapítása szerint Zemplén megye nyugati határát a Hernád és a Bodrog vízválasztója jelentette.⁴⁷ Ezt figyelembe véve valamint a Borovszky-féle térkép vízrajza alapján határozhattuk meg a következő jelentősebbnek tekinthető határpontokat. A Nagy-Som-hegy nyugati oldalában a Hotyka patak forrásától nyugat felé indulhatott az egykori birtokhatár és a következő hegycsúcsokat érintette. Észak felől megkerülte a Kecske hátat (574 m), majd a Spalanyica völgyében nyugat felé haladva északról kerülte a Nagy Körös és a Soltész hegyeket, a Súlyom bérc alatt dél felé kanyarodott, majd aztán ismét északnak fordult, és a Nagy Oldal völgyében végighaladva megkerülte észak felől magát a Nagy Oldal tetőt is.

A Nagy Oldal tető nyugati oldalából dél felé induló határ, vízválasztóként értelemszerűen újra hegycsúcsokat követve jelölhette ki a nemzetség birtokának nyugati szélét.

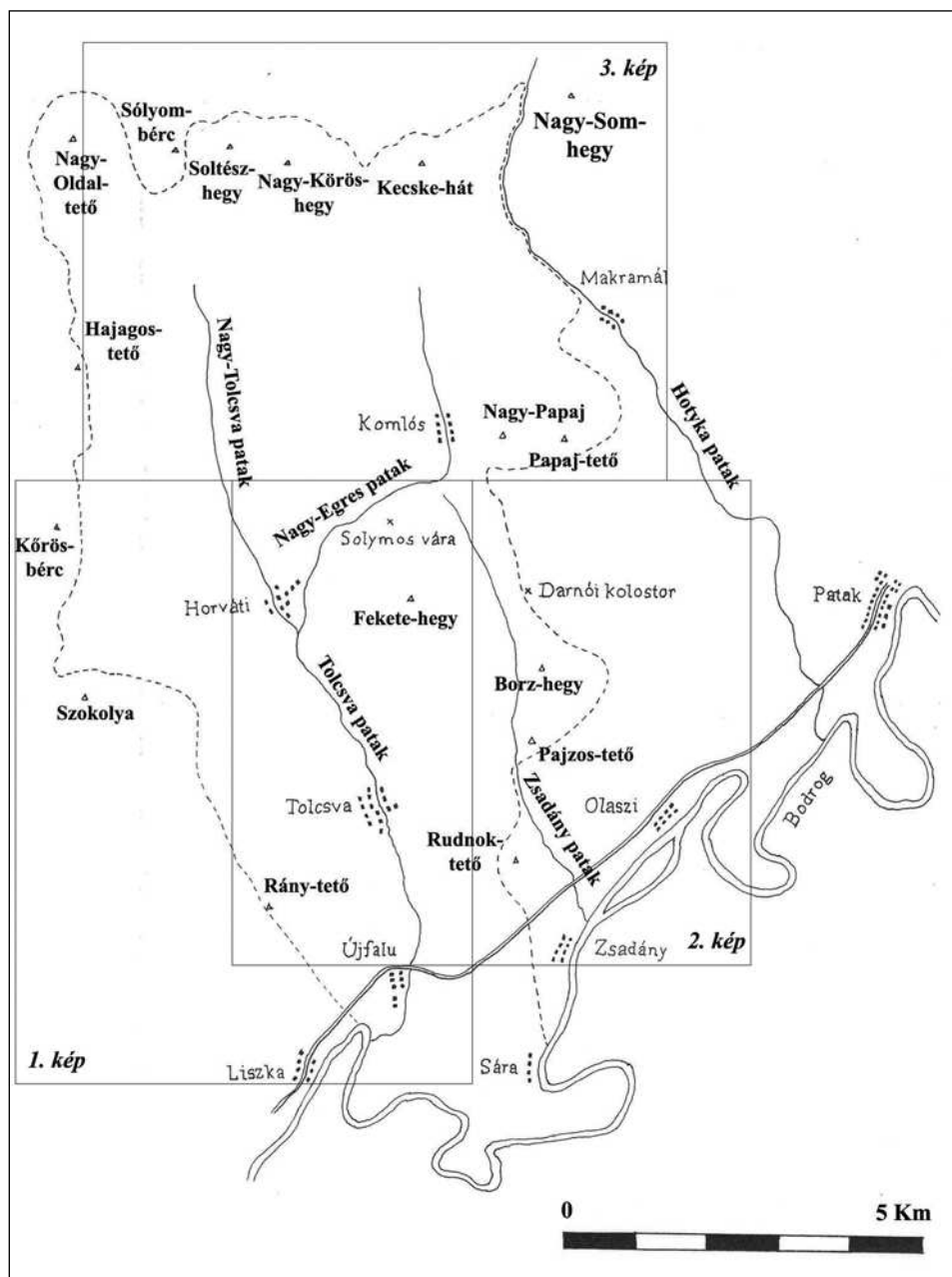
43 Első katonai felmérés, 1782–1785. XXIV-11. térképszelvény.

44 Az itt fekvő három település – Óhuta, Újhuta és Háromhuta – a középkorban még nem léteztek.

45 BOROVSKY, CD-ROM, Zemplén vármegye.

46 GYÖRFFY 1987. 51.

47 GYÖRFFY 1987. 48.

4. kép

Átvágva az újkori hutatelepülésekről Regécre vivő utat, dél felé haladva a nagyjából a mai természetvédelmi terület határvonalt követve jutunk el az Eperjeskének nevezett dombtetőig, az Eperjeske patak keleti oldalán. Innen a Cseke kő érintésével érjük el a Szokolya hegy oldalában fekvő erdőket (4. kép).

Megyehatár – településhatár?

„Tolcsva terra” fentebb ismertetett középkori határainak rekonstrukciója alapján látható, hogy a nemzetség egyetlen vára majdnem a birtok közepén, közel a lakott településekhez helyezkedett el. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy Solymos várának történeti módszerekkel feltételezett építési idejében, azaz a 13. század utolsó harmadában-végén a közvetlenül alatta elterülő települések – (Erdő)horváti és Komlós(ka) – még nem léteztek. Szűcs Jenő megállapítása szerint a kései Árpád-korban az Erdőbénye, Erdőhorváti és Komlóska vonalától északra található zempléni erdőségekben – mely részben a pataki királyi erdőuralomhoz tartozott – nem voltak határok.⁴⁸ Ezen kijelentést azonban az előzőekben tárgyaltak fényében érdemes kicsit alaposabban körüljárunk.

Történeti kutatásaink alapján nagy vonalakban sikerült rekonstruálnunk a Tolcsva birtok betelepítésének történetét. A birtokközpont Tolcsva megjelenése után, elsőként a Bodrog jobb partjának termékeny síkságán jöttek létre lakott települések. Közvetlenül a folyóparton 1299 és 1321 között tűnik fel Sára falu.⁴⁹ A Tolcsva patak és a Bodrog találkozásánál létrejött (Vámos)újfalú először a pápai tizedjegyzékben jelenik meg.⁵⁰ Mint fentebb láttuk 1299-ben itt még csak egy közönséges révet említenek forrásaink, amely valószínűsíti a közeli lakott település meglétét is. Az északi területek – azaz Solymos vára közvetlen környezetének – betelepülése, majd jó két-három évtizeddel később történt meg. (Erdő)horváti első ízben 1339-ben,⁵¹ Komlós(ka) 1379-ben szerepel írott forrásainkban.⁵² Utóbbi esetben szintén elképzelhetőnek tartom, hogy ennél mégiscsak korábban, talán a 14. század közepén jöhetett létre, mivel a Langeus ágából származó László 1340-ben arany- és ezüstbányák nyitására kap engedélyt Károly Róberttől.⁵³ Erre csak a birtoktömb hegyekkel övezett, északi részében nyílhatott lehetősége. Ezen a részen megtelepedésre alkalmas területek csak a patakok mentén létrejött kis medencékben találhatóak. Mint láttuk ezekben a medencékben ki is alakult két település: Erdő(horváti) és Komlós(ka).

A fő kérdés tehát, hogy a 14. század első harmadáig a lakatlan, északi birtokrész valóban egy határok nélkül álló, de a Tolcsva nemzetség birtokában lévő terület volt? Vagy körvonala meghatározható-e valamilyen kutatási módszerrel esetleg „Tolcsva terra” belső, középkori településhatárai, esetleg korai, 13. századi birtokhatára is? Birtokjogi szempontból nehéz azt elképzelnünk, hogy egy, a királyi udvarhoz is kötődő nemzetség területe megjárt határok nélkül állhatott a 13–14. század fordulóján, még akkor is, ha – mint említettem – a terület északi határára vonatkozó írott egykorú forrásunk nem maradt fenn.

Vizsgáljuk meg, nyerhetünk-e kiértékelhető információt az egyes települések középkori határainról az első illetve a második katonai felmérés vonatkozó szelvényei alapján? Figyelembe kell vennünk azt a jelentősnek tartható, fentebb már említett tényt, hogy a 15. században valamint a 19. század végén bekövetkezett Abaúj és Zemplén vármegyék közötti határmódosítások főként az általunk vizsgált területet érintették.

Fontos, hogy mind a két katonai felmérésen markánsan jelölték az egykori Tolcsva birtokot kettészelő megyehatárt, amelynek nyomvonala mai térképeink segítségével jól

48 Szűcs 1993. 31.

49 1321: Anjou VI. 17. reg.

50 Mon. Vat. I/1. 324.

51 Anjou XXIII. 272. reg.

52 DL 71948.

53 Anjou XXIV. 146. reg.

beazonosítható. Az 1782 és 1785 között keletkezett első katonai felmérés három, sajnos nem összefüggő, térképszelvénye tartalmaz hasznosítható információkat. A 18. században még Abaúj vármegyéhez tartozó Erdőhorváti település nyugati oldalán, a Kis-Tolcsva patak – jelenleg már a lakott település belsejében – délkelet felé kanyargó vizét követve húzódik a megyéket elválasztó határ vonala.⁵⁴ A következő térképszelvény északnyugati sarkában az Erdőhorváti felől dél-délkelet felé tartó határvonal tovább követi a Tolcsva patak medrét, majd egy ponton megtörik és északkelet felé fordulva Komlóska falu irányába tart.⁵⁵ A megtörés pontja Tolcsvától északra egy magányosan álló, nagyobb hegy nyugati tövében látható, melyet a Fekete-heggyel azonosíthatunk.

A XXIV-11. térképszelvényen a megyehatár Komlósokától délre érkezik be, a Hollósettőtől nyugatra és észak felől kerülve meg a hegyet folytatja útját kelet felé. Sajnos a térképszelvények nem árulják el, hogy az Erdőhorváti felől Komlóska felé induló, a XXIV-11. szelvényen Komlósokához érkező határvonalak hol találkoznak. Feltételezhető, hogy a ma is Komlósokára vezető utat illetve az itt folyó patak medrét követve haladhatott, majd a Komlósokai-medence déli oldalán kelet felé tartva északról kerülhette meg a Pusztavár-tetőt, a megművelhető területet még Komlósokához kapcsolva ért össze a Hollósettőtől nyugatra a XXIV-11. szelvényen jelzett határvonallal (2. kép).

Az 1853. évből származó második katonai felmérésen a megyehatár nyomvonala igen jól azonosítható.⁵⁶ A Tolcsvától északnyugatra található Meleg Máj nevű, keleti lejtésű, napjainkban szőlővel beültetett területtől kiindulva kísérik figyelemmel az Abaúj és Zemplén megyéket elválasztó vonalat. A Meleg Májtól keletre, a ma Tolcsva északi részét alkotó Felső-kerteken haladt keresztül, észak felől megkerülve a tolcsvai Várhegyet. Innen délkelet felé a Nagy-kő oldalban ereszkedik lefelé áthaladva a szőlőkkel beültetett Szár-hegy északi oldalán. Ezután eléri azt az „L” alakú, nagyjából délnyugat-északkelet irányultságú dombvonulatot, melyet a vizsgált térképszelvényen Mandalin-nak neveztek. Ennek déli 340 m magas csúcsa a fentebb már említett a Pajzos-tető, északi 301 m magas csúcsának nevét térképünk nem jelöli.

A megyehatár északnyugat felé fordul követi azt az utat, mely a Bodroggal párhuzamosan haladó országutat kötötte össze Komlósokával. Ennek helyén ma – az eredetivel megegyező nyomvonalon – erdészeti út halad, melyet a zöld turista jelzés is végigkísér Komlósokáig. Ez az út halad el a darnói premontrei kolostor romjai illetve a Hollósettő mellett. Majd a határ kelet felé fordulva a mai Kenyeres domb déli oldala előtt halad el Makkoshotyka irányába (2. kép).

A dolgozathoz csatolt vázlatos térképrajzok alapján megállapítható, hogy a két katonai felmérésen szereplő megyehatár nyomvonala alapvetően nem egyezik meg. A Tolcsva terrát kettészelő határszakasz a második katonai felmérés szerint jóval délebbre húzódik a korábbi katonai felmérés által rögzített állapothoz képest. Azonosságot csupán a keleti – a Papaj hegynél és a mai Makkoshotykánál húzódó – részen találhatunk. Valószínűsítjük, hogy a 18. század végi és 19. század közepi állapotok eltérése egy közelebbre eddig még nem ismert megyehatár-módosítással magyarázható. Ennek talán gazdasági, erdőhasznosítási okai lehettek, mivel a 19. században a Komlósokától délre található összefüggő erdőseget csatolták Abaúj megyéhez, illetve a közvetlenül az ekkor még a régégi uradalomhoz tartozó Komlósokához.

54 Első katonai felmérés, 1782–1785. XXIII-12. térképszelvény.

55 Első katonai felmérés, 1782–1785. XXIV-12. térképszelvény.

56 Második katonai felmérés, 1853. XLII-42. térképszelvény.

Vizsgálódásaim módszertani alapjainak megteremtéséhez elfogadtam Sárközy Sebestyén megállapításait, melyek alapján, az újkori – elsősorban 19. századi – térképeken megjelenő határpontok, határvonalak a középkori településhatárok rögzült lenyomatai lennének.⁵⁷ E metodikai megállapítás alapján közelebb állhatunk az igazsághoz, ha az első, az archaikusabb állapotokat tükröző katonai felmérésen szereplő megyehatárt fogadjuk el a középkori települések területeit elválasztó vonalnak.

Lehetséges e ennek a megállapításnak a bizonyítása? Tény, hogy a Tolcsva nemzetség fiági kihalta után, a 15. század folyamán a regéci uradalomhoz kapcsolt Erdőhorváti és Komlóska falvakkal tekintélyes erdőség került a szomszédos vár uradalmához. Az elcsatolt területek déli, Tolcsva felé eső határvonala – amit az első katonai felmérés rögzít – alkotta ezek után a két megye évszázadokig rögzült határát is. Azaz, ez a határvonal feltételezhetően a 15. század előtt, tehát a Tolcsvák birtoklása folyamán, a településeket elválasztó határt is jelenthette. Mint fentebb már rámutattam, éppen ettől a vonaltól északra lévő területek betelepítése történt a 14. század középső harmadában, mivel a nemzetség 13. századhoz köthető itteni birtoklása okleveles adattal nem bizonyítható.

Ezen tények fényében azt sem tartom kizártnak, hogy az első katonai felmérésen rögzített határ, az északi területek későbbi betelepítése előtt magának a kevésbé ismert korai (13. századi?) Tolcsva birtoknak lehetett az északi, eddig nem ismert határa. Erdőhorváti, valamint Komlóska létrejöttével ez a birtokhatár, megőrizve eredeti vonalát, települések közti határrá, majd a következő évszázadban megyehatárrá alakult át.

A szakmai körökben általánosan elfogadott illetve a Sárközy Sebestyén által is megfogalmazott módszertani elveken túl, még egy érvet állíthatok elméletem igazá mellett. Ez pedig magának Solymos várának topográfiai elhelyezkedése. A Tolcsvák vára a Zempléni-hegység egyik déli, 426 m magas kiemelkedésén helyezkedik el.⁵⁸ A vár alapját képező, andezit-tömbök alkotta hegycsúcs platója megközelítőleg észak-déli irányú. A vár építése során láthatóan a természetes terephez igazodva alakították ki annak formáját. A váruddvar középső és déli részén ma is szálban áll a természetes szikla.

Solymos várának építésekor láthatóan pontos elképzelésekkel rendelkeztek építői a megfelelő helyszínről. Nem a legmagasabb csúcsok egyikére próbálták a várat felépíteni, bizonyítja ezt a környék magasabb hegycsúcsai (pl. Fekete-hegy 456 m, Kerek-fej 444 m, Darnó-tető 451 m). Nem is a birtokközponthoz, Tolcsvához közelebb eső egyik magaslat valamelyikére (Fekete-hegy, az őskori erődítménynek helyet adó Várhegy) próbálták helyezni az erősséget. Inkább egy olyan magaslatot kerestek, mely alapvetően önmagában áll, környezetéből markánsan kiemelkedik, relatív magassága nagy, és ami láthatóan a legfontosabb volt, megközelítése nehéz, magát a hegycsúcsot meredek sziklafalak alkotják. A Pusztavár-tetőt körülvevő hegycsúcsok majd mindegyikének platója lankás oldalú, mely a kor hadászati rendszerében nem felelt meg a védelmi követelményeknek.

A két katonai felmérésen a határvonalak eltérésében megmutatkozó különbség arra utal, hogy Solymos vára csupán az egyik – a 18. századi állapotot megőrző – esetben tartozik az általam a Tolcsvák korainak tartott birtoktestéhez. Nagy valószínűséggel feltételezhetem ezek alapján, hogy az első katonai felmérésen szereplő határ alkothatta a nemzetségi birtok egykori északi határát, mivel a család várának mindenképp annak területén belül kellett elhelyezkednie.

57 SÁRKÖZY 2006. 7.

58 A várra vonatkozó első összefoglalás: GÁL 2003b., népszerűsítő jelleggel: GÁL-MLAKÁR 2006., legutóbb: NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 68–70.

Mivel magyarázható az, hogy a 14. század végén elpusztult, és jelenlegi tudásunk szerint a későbbiekben már nem használt várat figyelembe vették a későbbi megyehatárok kialakításánál? A válasz az erősség jogi helyzetében keresendő. Mindkét említésében, azaz az 1379-es birtokfelosztáskor⁵⁹ valamint 1398-as eladományozásakor,⁶⁰ több más településsel együtt szerepel okleveleinkben. Az azonban nem figyelhető meg, mint sok más nemesi birtokoknál, hogy a területen felépített vár a 14. század végétől az uradalom gazdasági, katonai központjává vált volna.⁶¹ Solymos vára, mint láttuk, csupán csak a 14. század utolsó harmadában bukkan fel a forrásokban. Az oklevelek azonban nem szólnak tartozékairól, nem jelenik meg, mint az uradalom központja sem, hanem csak mint a Tolcsvák birtokának egyik tartozéka, tükrözve egy archaikus, 13. század végi állapotot. Valószínűsíthetem, hogy ezen állapot miatt figyeltek a megyehatár kialakításnál, arra, hogy a birtok részének tekintett – a 15. században már romos – várat abból ne szakítsák ki.

Dolgozatomban kísérletet tettem középkori határjárások és újkori térképészeti adatok egybevetésével a késő Árpád-kori és középkori birtokhatárok, településhatárok rekonstruálásra. A tanulmány második felében leírt hipotéziseim nagyobb részt elméleti alapokon nyugodnak, melyek gerincét azonban történeti források alkotják. Ugyanakkor fontosnak tartom, hogy a bevezetőben is megfogalmazott cél – a Tolcsva nemzetségnek és váruknak interdiszciplinális alapokon nyugvó monografikus feldolgozása – eléréséhez ne csak a szigorúan vett történeti, régészeti adatokat használjam fel, hanem hagyjak teret olyan feltevések megjelenítésének is, melyek egzakt bizonyítása se most, se a későbbi időkben valószínűleg nem lesz lehetséges.

IRODALOM

Anjou	Anjou-kori oklevéltár. Szerk. KRISTÓ GYULA et al. Szeged. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szeged, 1990–2002.
AO	Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk.: NAGY IMRE – TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920.
ÁUO	Árpád-kori Új Okmánytár. Szerk. WENCZEL GUSZTÁV. I–XI. Pest–Budapest, 1860–1874.
BALASSA – KOVÁTS 1997	BALASSA IVÁN – KOVÁTS DÁNIEL: Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997.
BOROVSZKY CD-ROM	Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSZKY SAMU. CD-ROM. Arcanum Kiadó. Budapest, 2002.
CD	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–IX. Szerk. FEJÉR GYÖRGY. Buda, 1829–1844.
CSÁNKI CD-ROM	CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. CD-ROM, Arcanum Kiadó. Budapest, 2002.
DL	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

59 DL 71948.

60 ZSO I. 5467. reg.

61 ENGEL 1987. 11–12. (*E tanulmány újraközlése jelen folyóirat számban található. A Szerk.*)

- ENGEL 1987 ENGEL PÁL: Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987/1) 9–14.
- ENGEL 1989 ENGEL PÁL: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Budapest 1989.
- GÁL 2003a GÁL VIKTOR: A Tolcsva-nemzetség. Szakdolgozat. Miskolci Egyetem BTK, Történelem szak, 2003. Kézirat.
- GÁL 2003b GÁL VIKTOR: Régészeti és történeti adatok a zempléni Solymos várának történetéhez. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara Tudományos Diákköri Közleményei, 2. Miskolc, 2003. 110–130.
- GÁL-MLAKÁR 2006 GÁL-MLAKÁR VIKTOR: Zemplén ismeretlen vára: a komlóscai pusztavár. *Várak, kastélyok, templomok*, II. (2006/6) 12–14.
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1987.
- HO Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–V. Szerk. NAGY IMRE. Győr–Budapest, 1865–1891.
- Mon. Vat. Monumenta Vaticana Hungariae. I/1. Rationes Collectorum Pontificorum Hungariae. Budapest, 2000.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007 NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk. Sárközy Sebestyén. Budapest–Miskolc, 2007.
- SÁRKÖZY 2006 SÁRKÖZY SEBESTYÉN: A történeti Torna megye településtopográfia. Perkupa–Miskolc, 2006.
- SZTÁRAY A nagymihályi és sztáray gróf Stáray család oklevéltára. I–II. Szerk. NAGY GYULA Budapest, 1887–1889.
- SZÜCS 1993 SZÜCS JENŐ: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. *Történelmi Szemle*, XXXV. (1993/1) 1–57.
- Zemplén, 1998 Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye. (1773–1808) Budapest, 1998.
- ZICHY A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. NAGY IMRE. Pest–Buda, 1871–1931.
- ZSO Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–1958., V. Összeállította: BORSA IVÁN. Budapest 1997.

VÁR ÉS URADALOM KAPCSOLATA AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Néhány gondolat a csókakői váruradalomról

A középkori Magyar Királyság területén felépült kővárak nem önmagukban álló, független jelenségek, mivel az uralkodó minden esetben falvakat, réteket, legelőket, erdőket, ligeteket, halastavakat és patakokat is adományozott hozzájuk, vagy velük együtt. Az adományozó oklevelekben bevett formulává állandósuló felsorolás elemeit pertinenciáknak (*pertinentia*), magyar szóval tartozékoknak nevezik, amelyek együttesen alkotják a váruradalmat. A falvakban a vár fenntartását és ellátását folyamatos munkájukkal biztosító jobbágyok éltek, akik a telkükkel együtt járó, mezőgazdaságilag hasznosítható területeken gabonát termesztettek, a falu határához tartozó legelőkön marhákat és juhokat tartottak. A jobbágyok ezen kívül részesültek földesúri haszonélvezetekből: fát vágtak és disznót makkoltattak az uradalmi erdőkben, rendben tartották és halászhattak a földesúr halastavaiban, és ha a körülmények engedték, szőlőt termesztettek és bort állítottak elő – ez utóbbit a szabad borkimérés és kocsmáltatás intézményének köszönhetően részben a saját hasznukra is. Ezekért a kedvezményekért cserébe általában természetbeni javakkal fizettek, többnyire terményekkel és késztermékekkel, mint a sajt, vaj, tojás, kenyér, kalács, vagy a pecsenye és a fél disznó (*lardum*), illetve kisebb jószágokkal: a szárnyasok közül tyúkkal, kappannal, libával vagy kacsával, a lábas jószágok közül pedig juhval vagy disznóval tartoztak, ez utóbbiakat általában közösen kellett beszolgáltatniuk. Fügedi Erik már harminc éve felhívta rá a figyelmet, hogy a várakat gyakorlatilag a jobbágyoktól évente egy vagy több alkalommal, a nagyobb egyházi ünnepekkel egybeeső határnapokon beszedett földbérből, a cenzusból tartották fenn. Az uradalmat, mint a földesúr és a jobbágy között létrejött sokoldalú kapcsolatot határozta meg, ami nélkül a megépített vár nem volt fenntartható. Sőt, arra a következtetésre is eljutott, hogy a területileg egybefüggő nagybirtok kialakulása megelőzte a várak felépítését, amiket tulajdonképpen a politikai hatalom és az uralom demonstrálására emeltek a már korábban összeállt birtoktest fölé.¹ A várak ugyanis sokszor a hozzájuk rendelt birtokok egyikéről kapták nevüket.

Noha a váruradalom már nevében is hordozza a várhoz való szoros hozzátartozását, a források jellegénél fogva mégis inkább a gazdaságtörténet, művelődéstörténet kutatói foglalkoztak vele. A jelenség végül is érthető, hiszen egy várnak több funkciója is van, amelyek közül az egyik a gazdasági, ami kutatottsága terén általában egy alsóbb lépcsőfokon áll, mint például a várnak a politikatörténetben betöltött szerepe, vagy hadi/katonai, illetve rezidencia/lakóhely funkciójának feldolgozottsága.² A váruradalmak

1 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Budapest, 1977. 14–15., 50. (a továbbiakban: FÜGEDI 1977).

2 A várak különböző funkcióira Simon Zoltán hívta fel a figyelmet. SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei I. Miskolc, 2000. című művében. A szerző itt a négy elkülönített funkció (katonai funkció, politikai funkció, gazdasági funkció, lakófunkció) szerint elemzi a füzéri várat, illetve mutatja be az ott feltárt 16–17. századi leletanyagot. Napjainkban egyre több olyan törekvés van, ami egy-egy vár több oldalról történő kutatását, azaz minél komplexebb feltérképezését és az új szemléletmóddal elért eredményeknek az olvasóközönség elé tárását tűzi ki célul. Az új kutató generáción belül ezt a vonalat képviseli: MÉSZÁROS ORSOLYA: Szigliget várának története a középkorban. *FONS*, 12. (2005/3) 299–377.

felépítéséről és működéséről szóló források, azaz urbáriumok, összeírások (*conscriptio*), különféle gazdasági jellegű számadások és kimutatások száma a 15. századtól kezdve, főleg az évszázad vége felé szaporodik meg, valamint az azt követő évszázadban. Nem véletlen, hogy a legtöbb feldolgozás is erről az időszakról szól.³ A kiadott források száma sajnos ezen a kutatási területen is kevesebb az elvártnál, ám ez a tény annál inkább emeli értéküket.⁴ Jelen tanulmány célja egyrészt a csókakői váruadalmat alkotó birtokok bemutatása, másrészt a rájuk vonatkozó, a 16. század elejéről származó különböző fajta gazdasági iratoknak a rövid bemutatása, amelyeknek a segítségével hosszú távon a várnak és uradalmának egy minél komplexebb, sokoldalúbb bemutatása lenne a cél.

Csókakő vára Fejér megyében, a Vértes hegység délnyugati lábánál, Mórtól 6 km-re keletre-délkeletre fekszik.⁵ Maga a vár a falutól északra emelkedő 479 m magas Csóka-hegy sziklás délkeleti oldalán áll, egy három oldaláról természetesen védett, a negyediken pedig mesterségesen vésett sziklaárokka határolt platón. Alapítását a kutatás a tatárjárás utáni időszakban feltételezi, és az I. (Szent) István király adománya révén a környéken törzsbirtokos és számos falvat uraló, illetve ugyanitt várakat is emelő Csák

- 3 A kutatástörténet néhány fontos állomása, a teljesség igénye nélkül: KOMORÓCZY GYÖRGY: Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 3. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, 1932., SINKOVICS ISTVÁN: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Budapest, 1933. (a továbbiakban Sinkovics 1933), HOLUB JÓZSEF: Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén. Pécs, 1943., MÁKSAY FERENC: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1958., FÜGEDI ERIK: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén. I-II. *Századok*, 94. (1960) 82–124., 505–555., ZIMÁNYI VERA: A rohonc–szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest, 1968., BORSA IVÁN: A szenyéri uradalom Mohács előtti iratanyagának vizsgálata. In: Mályusz Emlékkönyv. Budapest, 1984. 59–76., KUBINYI ANDRÁS: A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. (1986) 197–226., KUBINYI ANDRÁS: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 87–93., KUBINYI ANDRÁS: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*. 2. (1991) Szerk. Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. 211–228.
- 4 A 15–16. századi urbáriumok kiadásai, a teljesség igénye nélkül: VÁSÁRHÉLYI urbárium, 1511: LUKSICS PÁL: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923. 55–59., FEKETE NAGY ANTAL: A szenyéri uradalom urbárium, 1524. *Agrártörténeti Szemle*, 1. (1957) 26–36. Ugyanezt l.: BORSA IVÁN: A szenyéri uradalom 1524-i összeírása. *Somogy Megye Múltjából*, 12. (1981) 29–46., Beckó urbárium, 1522: MARŠINA, RICHARD–KUSÍK, MICHAEL: Urbare feudálnych panstiev na Slovensku. I. Bratislava, 1959. 41–68.; Világosvár urbárium, 1525: PRODAN, DAVID: Domeniul cetatii Siria la 1525. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, Tom. III. (1960) 37–102.; Kisvárdai és tartozékai jövedelmei, illetve kiadásai, 1470–1471: Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból. Szerk. BOLLA ILONA–ROTTLER FERENC. II. Budapest, 1967. 67–75. A Várdai-birtokok földesúri adózási lajstroma és számadáskönyve, töredék, 1452: uo. 84–88., Sárvár és Kapuvár urbárium, 1492: uo. 149–193., ugyanezek a szemelvények: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Szerk. LEDERER EMMA. Budapest, 1964. Kisvárdai és tartozékai jövedelmei, illetve kiadásai, 1470–1471: 225–231., Sárvár és Kapuvár urbárium, 1492: uo. 234–268., Sempte vár adójának és jövedelmeinek összeírása, 1510 körül: uo. 269–273., a szoroszlói és kerekligeti jobbágyok panaszelevele földesurukhoz, 1483. febr. 26.: uo. 293–295., PATAKI, JOSIF: Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. Bucuresti, 1973., KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSSI LÁSZLÓ: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. *Új Történelmi Tár*, 4. Budapest, 1993., Szombathelyi urbáriumok és inventáriumok a 16. századból. Szerk.: FEISZT GYÖRGY. Panniculus Régiségtani Egylet, Szombathely, 2000., XVI. századi uradalmi utasítások. I-II. Szerk.: KENYERES ISTVÁN. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2002.
- 5 A várra vonatkozó írott és képi forrásokra, illetve korai történetére: BOCSI ZSÓFIA: Csókakő vár az írott források tükrében, különös tekintettel az Anjou korra. *Arrabona*, 44. (2006/2) 51–66. A vár történetére: KÁROLY JÁNOS: Csókakő vára és várbirtokai. A fejérvármegyei és Székesfehérvár városi történelmi és régészeti egylet évkönyve 1893. évre. Székesfehérvár, 1893., SZABÓ ELEMÉR: Csókakői vár története. Írta: Károly János. Székesfehérvár, 1930., FITZ JENŐ: Csókakő vára. István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 1. szám. Székesfehérvár, 1965., A 700 éves Csókakő. Szerk.: BÉNI KORNÉL. Írták: BÉNI KORNÉL–DR. FÜLÖP GYULA–DR. HATHÁZI GÁBOR. Csókakő Község Önkormányzata, 1999.

nemzetséghez köti.⁶ Erre utal a vár 1299-ből származó első említése is, amikor a már álló vár tövében osztozkodik egymással a Csák nemzetség trencsényi és dudari ága.⁷ A vár királyi honor-birtok korszaka egy nagyszabású cserével kezdődik, amidőn 1326-ban I. Károly elcserélte Tolna megyei Nyék és Dombó váraiért a trencsényi ágba tartozó Csák nembeli István fia Istvánnal a Veszprém megyében fekvő Bátorkő és Csesznek, valamint a Fejér megyei Csókakő és Gesztes várakat, ezzel jelentős, összefüggő királyi birtoktömböt hozván létre.⁸ A királyi vár pedig 1430. szeptember 5-én kerül ismét magánkézbe, amikor Zsigmond király immár nem tetszőleges idejű honorként, hanem élethossziglan használatra adományozta id. Rozgonyi Istvánnak a várat.⁹ Csókakő ettől a dátumtól kezdve a család 1523-ban történt kihalásáig – egy-egy uralkodói eladományozási kísérletet, illetve rövidebb ideig tartó elzálogosításokat nem tekintve – a Rozgonyi család egyik törzsbirtokát képezi, amiért szemmel láthatóan a család mindhárom ága versenybe száll. 1508. február 25-én a vár a Kanizsaiak kezére kerül, amikor II. Ulászló parancsot ad a fehérvári káptalannak, hogy iktassák be Kanizsai Györgyöt és fiát, Lászlót Csókakő és Vitány várába, valamint azok tartozékaiba. Az oklevél szerint a birtokok az Egervári Istvánnal kötött szerződés alapján szálltak a kedvezményezetteknek.¹⁰ A két családot egy asszony köti egymáshoz, illetve a Rozgonyiakhoz, nevezetesen Rozgonyi Klára, a későbbi nagyasszony, Nádasdy Tamás hitvesének és szerelmetes Orsikájának, Kanizsai Orsolyának a nagyanyja.

Távolabbról szemlélődve a vár a középkori Fejér megye északnyugati részén fekszik, ahol a Vértes és a Bakony erdős hegyei adják a megye természetes határát. Teljes egészében csak az előbbi hegység tartozott a megyéhez, amelyet egyébként kezdetektől fogva a Csákok birtokoltak, és nagyjából az ő birtokaik szabták meg a megye északi határának alakulását is. Csókakő szempontjából a megye északi felének vízrajzi adottságai fontosak, nevezetesen az említett két hegy közül eredő, és a megye nyugati részén folyó Sárba ömlő Móri-víz, amit a középkorban Celénynek hívtak,¹¹ illetve a nagyobb állóvizek közül a Velencei-tó. Ez utóbbi a középkorban Fertő néven létezett, és az volt a szerepe,

6 A Vértes déli lejtőjén építette fel Csák az első várát, Csákvárat. A vár lerontása után pedig a Csákok központi területe körül épül fel ugyancsak a tatárjárást követő időszakban Oroszlánkő, Gesztes és Vitány vára. A Csák nemzetség történetére: NAGY IVÁN: A Csák-nemzetség. *Turul*. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye, III. (1885)

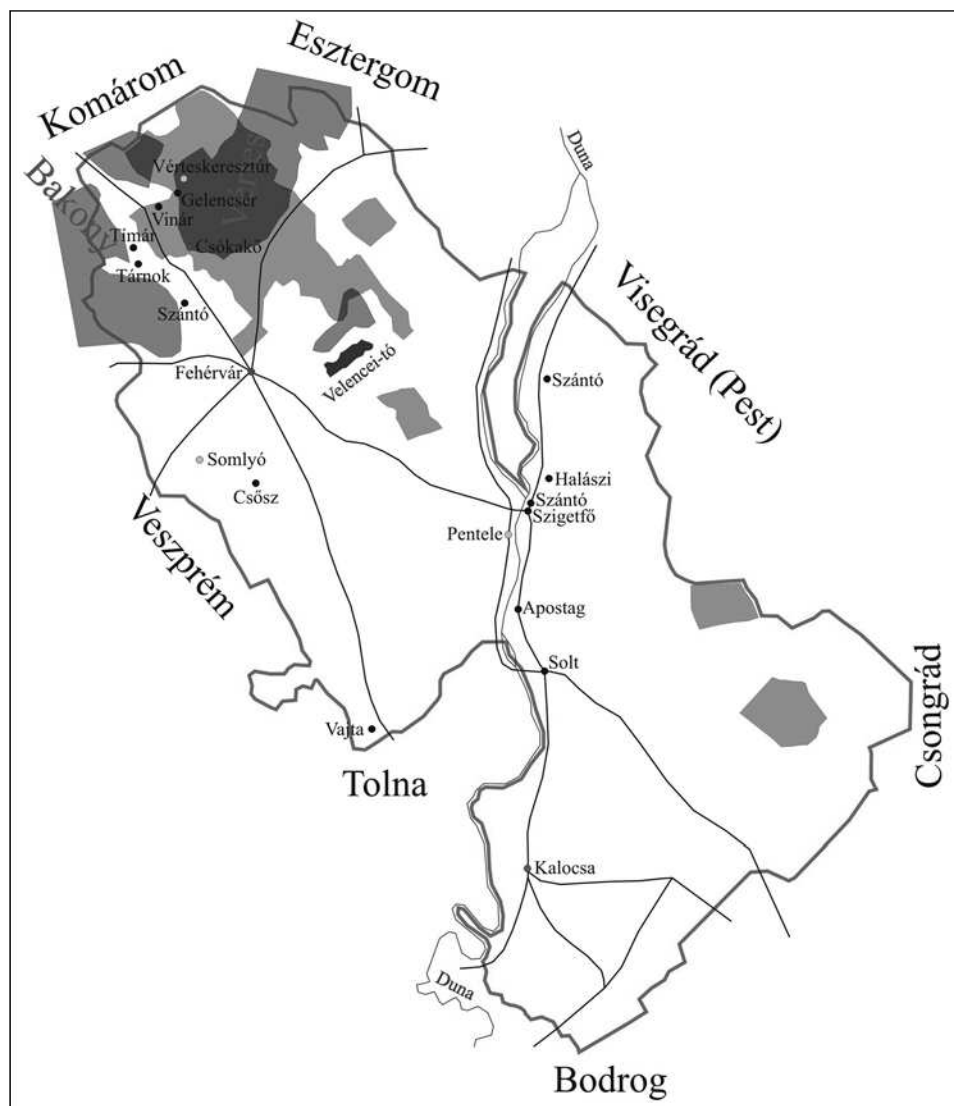
7 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DL és DF) DL 1630. Az oklevél egy 1323. júl. 28-án kelt átírásban maradt fenn. Kiadása: Hazai Okmánytár. (Codex Diplomaticus patrius) Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. VI. Győr–Budapest, 1891. 451., KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. III. Székesfehérvár. Oklevéltár, LXXX. (a továbbiakban: KÁROLY I–V.) Az adatot idézte már KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1904. Reprint. Budapest, 1995. 354., FÜGEDI 1977. 119.

8 DF 201040., 1383. máj. 16-i átírásban. Közlése: KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest, 1953. 172., Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Regum Andegavensium illustrantia. I–XXIV. Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, 1990–2002. (Szerk.: I–VI.: Kristó Gyula, VII.: Blazovich László–Géczi Lajos, VIII.: Blazovich László, IX.: Géczi Lajos, X.: Blazovich László–Géczi Lajos, XI–XII.: Almási Tibor, XVII.: Kristó Gyula, XXIII–XXIV.: Piti Ferenc.) X. 566. (a továbbiakban: Anjou I–XXIV.) Az adatot ismeri: HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. Értekezés a doktori fokozat megszerzése érdekében a történelem tudományában. Debrecen, 2002. 10.

9 DL 12306.

10 DL 21818. Az oklevél szövegét közli: KÁROLY III. Oklevéltár, LXXXVII. A Kanizsai családra: REISZIG EDE: A Kanizsaiak a 15. században. *Turul*, 55. (1941) 22–31. és 71–81.

11 Valószínűleg azonos az oklevelekben *Celum*-nak nevezett folyóval, melyen 1439-ben a székesfehérvári keresztéseknek két malma is működött Barcs, ill. Szentbarbara közelében. DL 106459., 1439. máj. 14.

1. térkép. Fejér megye a késő középkorban (Györffy II. 328–329. nyomán)

hogy a délnyugati részén kialakult újabb kis nádas tóval felvegye a Csákvár felől, azaz a Csókakötől keletre eső mocsaras területről lefolyó vizet.¹² (1. térkép)

Az uradalom infrastrukturális adottságait először megyei szinten tekintve mindenképpen ki kell emelni, hogy Fejér megye középkori jelentőségét elsősorban Fehérvár királyi székhely volta adta meg, aminek köszönhetően az odavezető „Fehérvárra menő hadi út” is itt haladt el. Ez többek között azonos volt a Nyugat-Európából Bizáncon át

12 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998. II. 322., 330. (a továbbiakban: GYÖRFFY I–IV.).

Jeruzsálembé vezető zarándokúttal is. Az országba Győr környékén vezetett be, majd Fejér megye északnyugati határán átlépve a Móri-patak keleti oldalán haladt, és éppen Csókakő alatt elhaladván, a váruradalomhoz tartozó Sárkánynál hagyta el a megyét. Fehérvárról nyugat felé vezetett egy út Veszprémbe, amely előbb északnyugati, majd nyugati irányba fordult és Csór birtok vámhelyénél hagyta el a megyét. Ebből az útból ágazott el északkelet felé egy másik, ami hiddal csatlakozott a győri úthoz, nem messze ettől az elágazástól pedig egy nagy út ment északnyugati irányba, amely Csurgó mellett elhaladva, a Bodajki hegynél fordult nyugat felé és a Bakonyon áthaladva érte el a Rába síkságát. Bodajktól északnyugatra, Tímár mellett a „Köves hegy”-nél említik 1193-ban a Somogyi utat, de helye és iránya nem állapítható meg, így nem azonosítható biztosan a Pannonhalma felől Somogy felé vezető úttal.¹³ A középkori utaknak a megyében részben római kori előzményei voltak, itt a Duna mentén haladó limes-úton kívül az *Aquincumból* (Óbuda) *Floriana*-n (Csákvár) át *Savaria*-ba (Szombathely) illetve a *Matrica*-ból (Százhalombatta) *Gorsiumon* (Tác-Föveny pusztá) át *Sopianaeba* (Pécs) vezető utakra gondolok.¹⁴

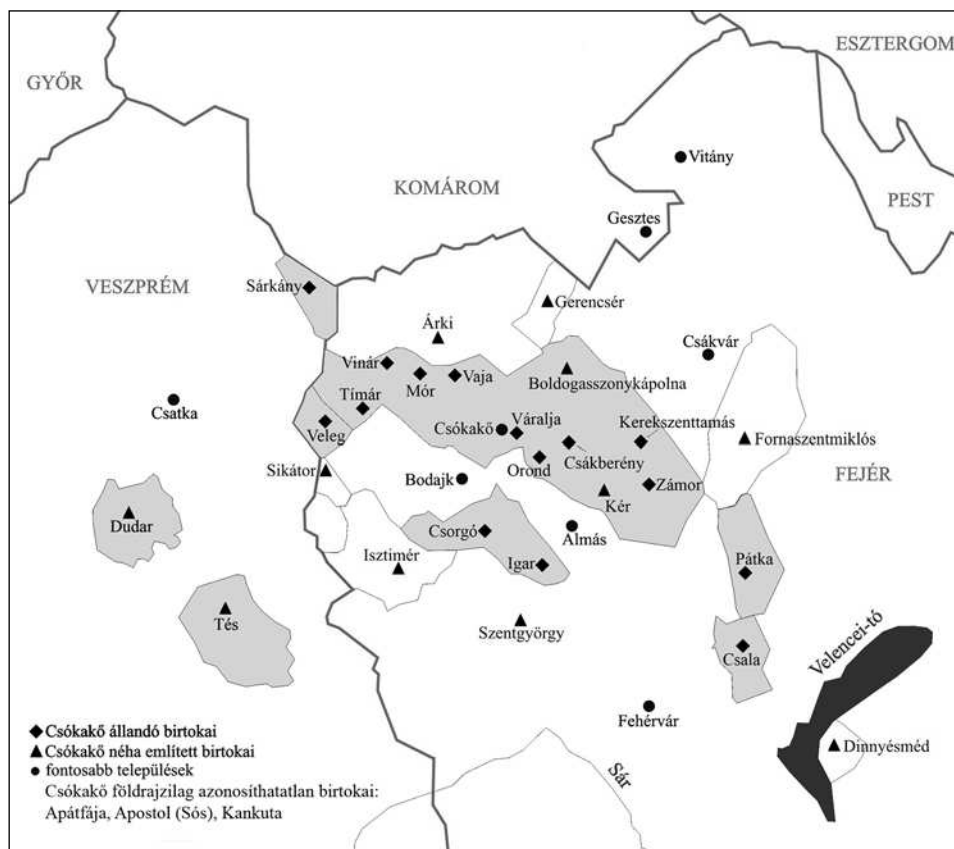
Az utak mellett egy térség fejlettségét a természeti adottságok mellett a városodottság és a városiasodottság adja meg. Ezen a téren hatalmas előnyt jelentett az Árpád-kori királyi székhely, Székesfehérvár közelsége. Fehérvár azon kívül, hogy az ország közepe, első királyunk végső nyughelye, a koronázó város valamint az országos törvénynap színhelye volt, ráadásul a középhegység és a síkság találkozásánál kijelölhető vásárvonalon feküdt, a geológiai törésvonalakat követő utak találkozásánál. Ez azonban már átvezet egy másik gondolatkörbe: a megye természeti gazdálkodásába.

Ami Fejér megye gazdasági lehetőségeit illeti, a természeti adottságoknak köszönhetően és a több, változatos természetföldrajzi tájból való összetettségéből fakadóan a gazdálkodás is igen sokszínű volt, amit az uradalmi számadások is alátámasztanak. A Bakonynak a megyéhez tartozó nyúlványai és a Vértes az Árpád-korban a királyi erdőispánság részeként az uralkodó erdő- és vadgazdálkodásának alapját képezték, a királyi vadászatok színhelyei voltak, de fontosságuk megmarad a királyi erdőispánság megszűnése után is, hiszen az 1520-as évek urbáriumai is szerepelnek, ráadásul külön kiemelt tételként. A mezőföldi lösztábla – ahol Csókakő vár legtöbb tartozéka elterült – az ekés szántógazdálkodásra volt alkalmas, míg a Duna menti mocsaras területek a differenciált ártéri gazdálkodásnak kedveztek. Az állattartásra legalkalmasabb területek a megye délebbi részén, a Duna bal partján terültek el: a közvetlenül a Duna mentén elterülő ártéri síkság és az attól keletebbre eső Homokság a középkor folyamán végig „húzóágazatnak” számító legeltető, rideg állattartást tette lehetővé. Kisebb foltokban lehetőség volt a megye területén gyümölcs- és szőlőtermesztésre is, ez utóbbinak éppen a megye északi részének dombvidéke kedvezett leginkább, azaz a Vértesalja (Csákvár) és a Móri-völgy (Árki, Csurgó, Tímár, Vinér). Ezt bizonyítják a számadásokban szereplő boradók és a földesúri kocsmáltatásra vonatkozó adatok. A vizek és a mocsaras területek közelében – főleg az utóbbiakból bőven akadtak a váruradalomhoz tartozó területeken is – szívesen foglalkoztak halászattal, amire ugyancsak van utalás a csókakői számadásokban. A malmok a gabonához közel, azaz az ekés földművelés térségében, a Mezőföldet átszelő Sárvízen és a belőle kiágazó mesterséges malomcsatornákon épültek, de más,

13 GYÖRFFY II. 341–342.

14 A Csókakő várának megyén belüli elhelyezkedését szemléltető, illetve a váruradalom kiterjedését bemutató térképek elkészítéséért Szilágyi Krisztián Antalnak tartozom köszönettel.

2. térkép. Csókakő vár birtokai
(Engel Pál: Magyarország a középkor végén c. CD alapján)

kisebb vízfolyásokon is előfordultak. A váruradalomnak a számadások szerint két malma volt, egy egykerekű, amelyet néha *Iwankanak* neveznek és egy kétkerekű, beszélő névvel illetett *Kettewsmalom* nevezetű. Pontos helyük sajnos nem derül ki, csak az, hogy Csörgő faluhoz tartoznak.¹⁵ (2. térkép)

A természeti adottságok feltérképezése után nézzük meg, hogyan és mikor alakult ki a csókakői uradalom, egyenként végighaladva az azt alkotó falvakon. A Csókakő várához tartozó kiszolgáló falvak megszervezése és a várhoz való csatolása I. Károly birtoklása alatt történhetett meg, ami szoros összefüggésben állt a korszakra oly jellemző, a feudális Európában pedig egyedülálló központi igazgatási rendszerrel, a honor-rendszerrel.¹⁶ A

15 A természetgazdálkodásra vonatkozó adatokat l.: FRISNYÁK SÁNDOR: Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1990. 24.

16 A honor-rendszerre összefoglalóan: ENGEL PÁL: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: ENGEL PÁL: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 73–100. (a továbbiakban: ENGEL 2003.) (l. még: *Történelmi Szemle*, 24. (1981/1-2) 1–19.); Uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. ENGEL 2003. 101–161. (l. még: *Századok*, 116. (1982) 880–922.)

Csákok trencsényi és dudari ága közötti osztozkodást tartalmazó, már említett 1323-ban ártírt oklevélben ebben az időpontban már szerepelnek olyan települések, amelyek a későbbiekben rendszeresen és állandóan Csókakő vár tartozékaiként jelennek meg. Berény, Igar, Vaja, Zámor és Kér tehát a Csákok törzsbirtokaiként kerültek Csókakő tartozékai közé.¹⁷ Mór 1327 októberében, míg Vereb 1330 júliusában került a vár birtokai közé, mindkettő cserével.¹⁸ Utóbbi csak ideiglenes tartozék lehetett, hiszen Csókakő 1430-ban történt Rozgonyi-kézbe kerülése után egyetlen egyszer sem szerepel többet a birtokok felsorolásában. Sárkány faluról nem tudni, mikor lett várbirtok, viszont bizonyos, hogy Zsigmond király idején az volt, hiszen a király eladományozza.¹⁹ Csánki Dezső történeti földrajzában a 15. századi nagyobb világi uradalmak között sorolja fel Csókakőt, mint a négy Rozgonyi várnak – Csókakő, Gesztes, Vitány és Gerencsér – a megye területén elterülő tartozékait. Fejér megye területére ezek közül az elsőnek és az utolsónak a birtokai estek. Csókakőhöz az oklevelek Zsigmond király uralkodásának végétől kezdve változó módon hol 13, hol 21, hol pedig 24 Fejér megyei és 3, illetve 4, Veszprém megyében fekvő helységet vagy pusztát sorolnak. Ezek a Veszprém megyei határon fekvő Velegtől és Tímártól kezdve kelet felé haladva Mór, Kápolnán, Vaján és Csákberényen át Fornáig és Szent-Tamás pusztáig, illetve egy második, alsó vonalban Isztimértől Igaron és Zámorom át Pátkáig és a Fehérvár melletti Csaláig terjedtek. Az uradalmat északon a Gerencsér, Vitány és Gesztes várakhoz tartozó vértesi birtokok határolták.²⁰ De nézzük meg először egyenként a vár tartozékait alkotó birtokokat!²¹ (l. az 1-2. táblázatot)

A birtokok sora azzal az *Apátfája* nevű erdővel kezdődik, amit mindössze két alkalommal említenek a források, időben két egymástól igen távol eső időpontban, 1440-ben és 1528-ban.²² A köztes időszakban egyszer sem sorolják fel, de ez nem jelenti azt, hogy nem tartozott végig az uradalomhoz. Neve arra utal, hogy korábban egyházi kezelésű birtok volt, talán a bakonybéli apát kezelésében. *Apostol*, vagy más néven *Soós* a megye északnyugati részén fekszik, részint a csókakői uradalomhoz tartozó erdőrészként, ré-

17 V. ö. a 7. jegyzettel. Az 1299-es oklevélben ugyan nem szerepelnek név szerint felsorolva a várhoz tartozó falvak, 1323-ban azonban már igen, tehát ha korábban nem is, ekkorra már bizonyosan a vár pertineneciái közé tartoztak az említett birtokok.

18 Mór: DL 105234. Kiadása: Anjou XI. 507., FEJÉR GEORGICUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I-XI. Budae, 1829–1844. VIII/3. 199. (a továbbiakban: FEJÉR I-XI.), KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. I-V. Székesfehérvár, 1896–1904. (a továbbiakban: KÁROLY I-V.) IV. Oklevéltár, LXIV. Vereb: Anjoukori Okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. I-VII. Budapest, 1878–1920. (Monumenta Hungariae Historica I. Okmánytárak.) II. 495. (a továbbiakban: AO I-VIII.) 1330. jún. 28., FEJÉR IV/3. 40., 1330. júl. 8. Az oklevelet közli: KÁROLY V. Oklevéltár, XLIV.

19 DL 89749., 1415. ápr. 15. Zsigmondkori Oklevéltár. I-II. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–1958., III-VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSÁ IVÁN. Budapest, 1993–2001., VIII-IX. BORSÁ IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. (a továbbiakban: ZsO I-IX.) V. 513., FEJÉR X/3. 64., FEJÉR X/6. 635.

20 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Budapest, 1890–1913. (a továbbiakban: CSÁNKI I-V.) III. 300–301.

21 A könnyebb eligazodáshoz és a várbirtokok változásainak nyomon követéséhez nyújt segítséget a birtokokat felsoroló oklevelek táblázatos összefoglalása (1. táblázat). Csókakő váruradalmának birtokai az oklevelek alapján. Megjegyzendő, hogy az 1449. júl. 21-én kelt DL 13830. jelzetű, Csókakő és Vitány vár adományozásáról szóló oklevélben nem egyértelmű Dinnyésméd, Fornaszentmiklós és Gerencsér hovatarozása, ugyanis Csókakő vár birtokai után vannak felsorolva, ugyanakkor csak azt tünteti fel mellettük az oklevél írónoka, hogy mind Fejér megyében található, ami nem zárja ki a másik várhoz való tartozásukat sem. Gerencsér esetében biztos, hogy nem várbirtokról van szó, ezért a továbbiakban nem szerepeltetem a felsorolásban, viszont Dinnyésméd és Fornaszentmiklós még fel-felbukkannak a későbbiekben is csókakői tartozékokként, ezért helyüket a listában indokoltnak találok.

22 DL 13466., 1440. máj. 23., MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41., 1528. V. ö. a 97. sz. jegyzettel!

1. sz. táblázat. Csókakő váruradalmának birtokai az oklevelek alapján

Birtok neve	Megye	1430. 09. 15	1440. 05. 23	1449. 07. 21	1453. 01. 24	1453. 02. 02	1458. 04. 26	1459. 09. 18
Jelzet		DL 12306	DL 13466	DL 13830	DL 14600	DL 14623	DL 14623	DL 15400
Apathfaya	Fejér		erdő, malmok					
Aposthal alias Soos	Fejér		birtokrész		birtokrész	birtokrész	birtokrész	birtok
Arky	Fejér			X				
Bodogazzonkapolna	Fejér		predium (külön a 2 név)					predium
Chakberen	Fejér	falu	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok
Chala	Fejér	falu, birtokrész	birtokrész	birtokrész	birtokrész	birtokrész	birtokrész	birtokrész
Chorgo	Fejér	falu	vám, 3 malom	halastavak, vám, malmok	vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Dinnyesmed	Fejér			birtok	birtok	birtok	birtok	birtok
Dudar	Veszprém	falu	birtok					
Farnazenthmyklos	Fejér		birtok, nagy halastó	birtok				birtok
Gerencher	Fejér			birtok, halastavak, kúria				
Igar	Fejér	falu	vám, 4 malom	halastó	vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Iztemer	Fejér	falu	X					
Kankwtha	Fejér			predium	predium	predium	predium	predium
Keer	Fejér							predium
Kerekzenththamas	Fejér		predium					
Mor/Moor	Fejér	falu	vám	vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Naghweleg	Fejér				X	birtok	birtok	
Oopathka	Fejér		predium					predium
Orond	Fejér	falu	birtok, vám, szőlő	birtok	vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Pathka	Fejér	falu	birtok, nagy halastó	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok
Sarkaan (kettő is)	Veszprém	falu	birtok (1)	X (1)	birtok (2)	birtok	birtok	birtok (1)
Sykathor	Fejér		birtokrész					
Thees (kettő is)	Veszprém	falu (2)	birtok					
Thymar	Fejér	falu	birtokrész	X	X	birtok	birtok	birtok
Waya	Fejér	falu	birtok, vám, szőlő		birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok
Warallya	Fejér	falu	birtok, vám, szőlő	birtok	birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok
Weleg	Fejér	falu	X					birtok
Wyner (Mórhoz tart.)	Fejér		halastó, predium (Mór)		predium	predium	predium	
Zamor	Fejér	falu	birtok		birtok	birtok	birtok	birtok
Zenthgyewrgh	Fejér			predium				
Zenththamas(egghaza)	Fejér			predium	predium	predium	predium	
majorsági ház	Fejér			X				

2. sz. táblázat. Csókakő váruradalmának birtokai az oklevelek alapján

Birtok neve	Megye	1459. 12. 08.	1460. 09. 03.	1461. 06. 17., 1461. 07. 21.	1461. 11. 30.	1467. 03. 16.	1508. 02. 25.	1511. 10. 19.
		DL 15421	DL 15497	DL 14625, DL 15601	DL 14625	DL 16499	DL 21818	DL 89009
Apathfaya	Fejér							
Aposthal alias Soos	Fejér	birtok		birtokrész	birtokrész			birtok
Arky	Fejér							
Bodogazzonkapolna	Fejér	predium (B.a.falwa)						
Chakberen	Fejér	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok
Chala	Fejér	birtokrész	birtok	birtokrész	birtokrész			birtokrész
Chorgo	Fejér	birtok, halastó	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Dinnyesmed	Fejér	birtok	birtok			birtok		birtok
Dudar	Veszprém							
Farnazenthmyklos	Fejér	birtok	birtok			birtok (Vitánynál említve)		birtok
Igar	Fejér	birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Iztemer	Fejér							
Kankwtha	Fejér	predium, egy házzal	predium	predium	predium			predium
Keer	Fejér	predium					predium	predium
Kerekzenththamas	Fejér	predium						predium
Mor/Moor	Fejér	birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám	birtok, vám
Naghweleg	Fejér			birtok	birtok			
Oopathka	Fejér	predium						predium
Orond	Fejér	birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok	predium, vám	birtok, vám
Pathka	Fejér	birtok, nagy halastó	birtok	birtok	birtok	birtok		birtok
Sarkaan (kettő is)	Veszprém	birtok, prediumok, halastó		birtok (2)	birtok (2)	birtok (2)	predium (2)	birtok
Sykathor	Fejér							
Thees (kettő is)	Veszprém							
Thymar	Fejér	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok, vám	birtok
Waya	Fejér	birtok, vám	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok	birtok	birtok
Warallya	Fejér	birtok	birtok	birtok, vám	birtok, vám	birtok	birtok	birtok
Weleg	Fejér	birtok				birtok	birtok, vám	birtok
Wyner (Mórhoz tart.)	Fejér	Moorhoz tartozó predium	predium	predium	predium		predium	predium
Zamor	Fejér	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok	birtok
Zenthgyewrgh	Fejér						predium	
Zenththamas(egghaza)	Fejér	predium (Kerekszt.tamás)		predium	predium		predium	
majorsági ház	Fejér							

szint köznemesi birtokként említik.²³ *Árki* pusztá szintén Fejér megye északnyugati részén fekszik a Vértesben, Mór és Veleg között. Már 1086-ban említik, mint a bakonybéli apátság birtokrészét és szőlejét.²⁴ *Boldogasszonykáporna* a Vértesben, Gánttól északra, Pusztánána és Kozma között fekszik. Csókakő vár tartozékaként lakott falu volt a 15. században.²⁵ Valószínűleg azonosnak tekinthetjük az 1463-ban Szentiváni Mihálynak adományozott Kápolna faluval, amihez több pusztá is tartozott akkor, név szerint Dédegyház, Katul, Vidámtelek, Jánoshalma, Daj és Virágosberek.²⁶ *Csala* ma pusztá a megye középső részén, Fehérvártól északnyugatra fekszik. Már a korai időktől kezdve a vár tartozéka volt. 1231-ben említik először Celum néven a Csákok kezén. Ekkor egy ház és két malom is található itt. 1440-től ismét Csókakő tartozékaként szerepel, azonban nem az egész falu, mivel az oklevelek mindig csak birtokrészt említenek.²⁷ Némileg el-
lentmond a Celum és Csala azonosításnak, hogy Celumot említik még 1381-ben, 1383-ban és 1433-ban is,²⁸ illetve 1439-ben folyóként,²⁹ viszont Csala is szerepel a forrásokban már 1364-től kezdve,³⁰ 1440-ben pedig bizonyosan birtokként.³¹ *Csákerény* a megye északnyugati részén, a Vértes déli lábánál, Csókakő közelében fekszik. Végig a vár tartozéka volt, már 1297-ben van róla forrás, természetesen a Csák nemzetség egy tagjának a végrendeletéből, annak a Miklóséból, aki valószínűleg Csókakőt építette. 1419-ben Igarral együtt Csalapi István kezén találjuk, akire Csák Balázs magtalan halála miatt háramlott a két falu 1397-ben. 1439-től végig Csókakő tartozékaként szerepel.³² A késő középkori falu plébániatemplomának két ingóságjegyzéke is fennmaradt.³³ *Csorgó* falu (ma Fehérvárcsurgó) Fejér megye délnyugati részén található, Magyaralmás, Bodajk és Iszkaszentgyörgy közelében. Nevét valószínűleg a falu közepén még mindig meglévő, folyton csurgó forrásról kapta. 1227-ben említik először, 1236-ban pedig mint Székesfehérvár várához tartozó birtok szerepel két ekényi földdel, egy malommal, kaszálóval és 40 hold szőlőművelésre alkalmas területtel. II. Endre a fehérvári kereszteseknek adományozza a birtokot, akik még 1324-ben is bírják azt, mígnem 1440-től mint Csókakő tartozéka állandósul az oklevelekben. Ekkor egy malmot és egy halastavat említenek benne, illetve a hozzá tartozó Vinyér (Vinár) pusztán három malmot.³⁴ A halastó valószínűleg azt a ma is létező víztározót takarja, ami már a rómaiak korában megépült a Sárvíz szabályozására. A középkorban Fehérvár védelmére használták, őrzésére kis kövár szolgált a felette magasodó hegyen. A nyolcszög három oldalával záródó szentélyű temploma a 15. században épült fel.³⁵ Kedvező adottságainak köszönhetően felépült itt egy *curia nobilitaria*³⁶ is, ahol a számadások tanúsága szerint sokat tartózkodhattak, és egyfajta

23 KÁROLY III. 140–141., CSÁNKI III. 316. A nemesi birtokosokra: V. László a magtalanul elhalt apostoli István fia László birtokrészeit Kerekes Gál tatai várnagynak adományozza. DL 14617., DL 14621., 1453. febr. 2.

24 KÁROLY III. 142., GYÖRFFY II. 346., CSÁNKI III. 317.

25 KÁROLY IV. 279., CSÁNKI III. 320.

26 DL 98150., 1463. febr. 20.

27 KÁROLY III. 255–257., CSÁNKI III. 321.

28 DL 61270., 1381. okt. 15., 1383. dec. 13., DL 43964., 1433. jún. 7.

29 DL 106455., 1439. márc. 22., DL 106456., 1439. márc. 27., DL 106459., 1439. máj. 14.

30 DL 106146., 1364. dec. 1.

31 DL 13466., 1440. máj. 23.

32 KÁROLY III. 262–265., GYÖRFFY II. 349., CSÁNKI III. 319.

33 DL 26358., 1520 és 1523.

34 KÁROLY III. 379–381., GYÖRFFY II. 358., CSÁNKI III. 323.

35 HATHÁZI GÁBOR: Fehérvárcsurgó. In: Fejér megyei kalendárium, 1996. A „Fejér Megyei Hírlap” és a dunaujvárosi „A Hírlap” Kalendárium. Székesfehérvár, 58. (a továbbiakban: HATHÁZI 1996).

36 DL 26320. Ezen kívül a különféle számadásokban gyakran szerepel Csorgó mint végcél, ahova a bort és a gabonát, lisztet szállították, vagy ahova éppen a különböző jószágokat illetve lovakat hajtották.

raktár funkciót is betölthetett. *Dinnyés* egy termékeny talajú, korábban lakott 4000 holdnyi terület Fejér megye közepén, a Pákozdi-tó közelében. Az oklevelekben gyakran Dinnyésmédként szereplő birtokot 1410-ben említik először, ekkor még mint falut.³⁷ Albert király Rozgonyi Istvánnak adományozta, aki 1439-ig bírta is azt, majd az Ostfiak rövid birtoklása³⁸ után 1447-ben a Rozgonyi család semptei ágának kezén tűnik fel,³⁹ mígnem 1453-ban V. László a család harmadik ágába tartozó Rozgonyi János fiainak adományozza Csókakő várral együtt. Mátyás király 1461-es adománylevelében azonban már nem szerepel a várbirtokok között. 1481-ben Korotnay János somogyi ispán örökíti el Mátyás királynak, akitől átkerül fia, Corvin János kezére, aki 1490-ben ismét eladományozza.⁴⁰ 1484-ben említik plébániáját.⁴¹ *Fornaszentmiklós* a Csákvár és Lovasberény közt egykor elterült őstó helyén, illetve az abból keletkezett ingovány keleti partján fekszik. A birtoknak igen mozgalmas élete volt. 1237-ben Csák Miklós adományozza el a birtokot,⁴² 1440-ben Csókakő tartozékaént szerepel, de úgy tűnik, ez az időszak nem volt problémáktól mentes. A Rozgonyi család két ágának, a Pest és Fejér megyei családi törzsbirtokok után ácsingózó id. Jánosnak és fivéreinek, illetve az azokat törvényesen birtokló ifj. Jánosnak a versengése Fornaszentmiklós esetében is nyilvánvaló. A polgárháború ideje alatt nagy karriert befutott János-fiak (id. Rozgonyi János, Rénold, Osvát és Lőrinc) 1450-ben már jogot formálnak Forna mellett az ugyancsak Csókakő tartozékát képező Dinnyésmédkre is.⁴³ Úgy tűnik, a pereskedésből végül egy harmadik személy került ki győztesen, ugyanis 1453-ban V. László Gerencsér tartozékaént (többek között a Csókakő birtokai közt mindössze egyszer szereplő Árkival együtt) Újlaki Miklósnak adományozza.⁴⁴ 1467-ben Vitány várbirtokai közt találkozunk vele ismét, míg végül 1473-ban⁴⁵ Gesztes tartozékaént megy át az enyingi Török család kezébe.⁴⁶ Csánki Dezső szerint 1406-ban és 1409-ben Forna és Szentmiklós még két külön települést alkottak a királyi kápolnaispán tulajdonában, és csak 1436-tól olvadt össze a két szomszédos település neve- és talán maguk a falvak is.⁴⁷ *Igar* Csurgó mellett fekszik, 1193-ban a fehérvári keresztesek javadalmazták már. 1302-ben a Csákok kezén volt, majd más Fejér megyei falvakhoz hasonlóan 1430-tól Csókakő vár tartozéka lett. 1490-ben 40 aranyforintért zálogosították el a Rozgonyiak széplaki Botka Mátyásnak,⁴⁸ míg egy 1500-ban kelt oklevél szerint akkor éppen a Héderváry család tulajdonában volt, melyet a család másik ágához tartozó Rozgonyi István adott nekik biztosítéku.⁴⁹ 1517-ben pedig annak a Gergelylaki Buzlai Mózesnek a lánya rendelkezik fölöle,⁵⁰ aki 1511-ben megkapta I. Ulászlótól a csókakői uradalmat, noha annak jogos birtokosa, Rozgonyi István még élet-

37 1410. júl. 25. Közli: KÁROLY IV. Oklevéltár, XXXVIII.

38 DL 44255., DL 44256., 1439. jún. 20., 1443. márc. 8. Közli: KÁROLY IV. Oklevéltár, II.

39 DL 88214., 1447. febr. 20.

40 DF 274010., 1490. júl. 13., Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus patrius. I-VIII. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–PÁUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest. 1865–1891. (a továbbiakban: HO I-VIII.) IV. 437. Közli: KÁROLY IV. Oklevéltár, I.

41 KÁROLY IV. 6–8., CSÁNKI III. 325.

42 DL 61136., HO I. 17. Korábbi kiadása téves nevekkal: FEJÉR IV/1. 78–81.

43 DL 14434., 1450. dec. 31.

44 *Történelmi Tár*, (a továbbiakban TT) 1893. 614.

45 TT 1893. 607.

46 KÁROLY IV. 144–145., Györffy II. 385.

47 DL 9153., 1409. nov. 19., CSÁNKI III. 328.

48 DL 19627., 1490. febr. 14.

49 *Magyar Történelmi Tár*, 1859. VI. 22., 1510. máj. 10. A zálogügyletre: DL 24583., 1491. aug. 26.

50 DL 22908., 1517. ápr. 14.

ben volt.⁵¹ 1348-ban említik a Boldogságos Szűz tiszteletére felszentelt templomát.⁵² *Isztimér* a megye északnyugati részén fekszik. A településről szóló első adat szerint 1439-ben Csókaköhhöz tartozott, 1469-ben⁵³ azonban mint Palota tartozékát Újlaki Miklós kezén találjuk.⁵⁴ *Kankuta* nemcsak ma takar egy elpusztult helyet, de már Csókaköhhöz tartozóan a 15. században is pusztaként említik. 1459-ben ház is volt rajta, ma erdőség.⁵⁵ A megye területén fekvő három *Kér* nevű településből a Csókakő vár tartozékát alkotó Kér falu Magyaralmás és Zámoly vidékén fekszik, amit korábban a Csákok is birtokoltak.⁵⁶ A Csókakőtől két mérföldre levő *Kereki* a Vértesben feketett, egy 1662. évi urbárium szerint a vár tartozéka volt.⁵⁷ A kérdés az, mennyiben tekinthető azonosnak a *Kerekszenttamás* nevű pusztával, ami néha Szenttamás-egyháza néven is szerepel⁵⁸ Csókakő vár tartozékai között. A két név – egy oklevél kivételével⁵⁹ – nem szerepel egyszerre, tehát a rotunda formájára és a patrocíniumra utaló kétfajta elnevezés szinonimaként jelenik meg, hol az egyiket, hol a másikat alkalmazzák. Feltételezhetően az összes esetben ugyanarról a pertinenciáról van szó. A területen valóban található egy kis rotunda a Bicske felől kiágazó úton, amely Csákvár és Csákberény mellett a fehérvári-győri útba tér. Egyes vélemények szerint ez volt a Kerekszentandrás néven említett török kori útellenőrző torony, Székesfehérvár előretolt őrállása.⁶⁰ *Mór* már a 11. században is létezett, a fehérvári püspökséghez tartozott, mígnem 1327-ben I. Károly visszavette és Csókaköhhöz csatolta. A későbbiekben is végig a vár birtokaként szerepel,⁶¹ bár 1363-ban I. Lajos király keltez innen oklevelet, ami az első emléke lehet annak, hogy Gesztes, Gerencsér és Tata mellett Csókakő is egyike volt az Anjouk idején sűrűbben látogatott vértesi királyi vadászóhelyeknek.⁶² A megye régészei számos Árpád- és késő középkori faluhelyet azonosítottak területén, többek között a Csókakő birtokai közé tartozó, igen jó forrásokkal adatolt Timárt, illetve Árki, Dobos, Törös és Vaja(l) falvakat is ide lokalizálják.⁶³ *Orond* ma puszta, Csókakő, Csákberény és Söréd között található hely, mely már az Árpád-korban is létezett, ekkor a Csák nemzetség tulajdona volt. Csák Miklós 1237-ben⁶⁴ végrendekezett róla azzal a Kér nevű földdel együtt, amely szintén Csókakő vár tartozéka lett később, ugyancsak már pusztaként.⁶⁵ *Pátka* Csákvártól a fornai tófenéken át Csaláig elhúzódó terület, amely már a római korban is lakott volt, a középkorban pedig 1258-ban említik először, amikor a premontrei rend zsámbéki monostorának birtokaként szerepel.⁶⁶ Később, 1482-től a pálosok telepedtek meg a birtokon. Ez az egyházi kezelésben levő föld azonban a birtoknak csak egy részét takarhatta, hiszen 1430-ban⁶⁷ *possessio*

51 DL 89009., 1511. jún. 29.

52 KÁROLY IV. 232–234., CSÁNKI III. 332.

53 1469. márc. 27. Az oklevelet közli: KÁROLY III. Oklevéltár, XLII.

54 KÁROLY IV. 254–255.

55 KÁROLY IV. 269., CSÁNKI III. 334.

56 KÁROLY IV. 297., GYÖRFFY I. 391., CSÁNKI III. 334.

57 KÁROLY IV. 298.

58 CSÁNKI III. 350.

59 DL 21818., 1508. febr. 25. Ezúton kell helyesbítenem Károly János olvasatát, ugyanis Kerekvölgye tulajdonképpen Kérvölgye, így ebben az oklevélben sem szerepel egyszerre a két elnevezés.

60 GENTHON ISTVÁN: Magyarország műemlékei. Budapest, 1951.

61 KÁROLY IV. 409–413., GYÖRFFY II. 396., CSÁNKI III. 339.

62 DL 41551., 1363. nov. 30.

63 HATHÁZI 1996. 79.

64 DL 61136., HO I. 16. Korábbi kiadása téves nevekkal: FEJÉR IV/1. 78–81.

65 KÁROLY V. 52., CSÁNKI III. 340.

66 FEJÉR IV/2. 482.

67 DL 12306., 1430. okt. 24.

Pathka et predium Opathka néven szerepel, 1440-től pedig Csókakő vár tartozékeként említi az oklevelek.⁶⁸ A két helység szomszédos lehetett egymással. Itt valószínűleg annak a középkorban szokványos jelenségnek lehetünk a tanúi, amikor a falu a földek kimerülése végett odébb vándorolt, ezáltal a korábbi település elpusztásodott, neve azonban az előidejűséget jelképező ó- előtaggal továbbra is fennmaradt. A Császár-vízen épített kőgátját egyesek a rómaiak érdemének tartják, mások a középkorra teszik építési idejét, a Fehérvár környéki vizek szabályozásához köthetően.⁶⁹ *Szent-György* pusztja (talán a mai Iszkaszentgyörggyel azonosítható) mindössze kétszer szerepel Csókakő vár tartozékai között, egyszer 1449-ben, egyszer pedig 1508-ban, amikor a Kanizsaiak kapják meg a birtokot, és szemmel láthatóan egy korábbi oklevélből másolják át a felsorolt birtokokat, hiszen olyan települések is szerepelnek benne, amelyeket korábban volt szokás a várbirtokok közt felsorolni, azonban a később állandósult tartozékok között nem szoktak szerepelni. Károly János szerint 1460-ban már pusztaként szerepel, mégpedig Vitézy vár tartozékeként.⁷⁰ Ugyanakkor Mátyás király 1486-ban egy Fejér megyei Szentgyörgy birtokot adományoz el Szentgyörgyi Vince fia Imre leszármazottainak.⁷¹ Ugyanez a birtok 1503-ban már a Marcaltőiek tulajdonát képezi, ami éppen Somi Józsa temesi ispán kezén volt zálogban.⁷² *Tímár* birtok sorsa igen hányattatott.⁷³ A rá vonatkozó oklevelek egészen kivételesen maradtak fenn, ugyanis egy 1470-ben indított, de 1487-ig elhúzódó per kapcsán 1486-ban átírták egy nagy oklevélbe a birtokra vonatkozó, addig fennmaradt összes oklevelet.⁷⁴ A birtok egy 1193-ban kelt adománylevél szerint eredetileg a fehérvári keresztes konventé volt. Nagy Lajos uralkodása alatt a rend priorja, Monrealis idegeníti el a falura vonatkozó okleveleket, majd 1424-ben Rozgonyi István temesi ispán kapja meg adományba, amikor Zsigmond király Csókakő várához csatolja Tímárt – a keresztesek birtoklási joga ellenére. Ettől kezdve állandó pereskedés tárgyává válik, amibe 1430-tól bizonyos tímári köznemesi testvérek is bekapcsolódnak, Tímári Antal, Simon és Józsa, akiknek meggyilkolt Benedek nevű testvérük vérdíjaként adományozza Rozgonyi István a nevezett birtokot. A hosszas pereskedés végére egy 1487-ben végzett közmeghallgatás tesz pontot, sajnos az ítéletlevél már nem maradt fenn. De visszatérve a birtok korai történetére, Tímár 1230-ban a Csákok birtokában volt, IV. Béla vette el Csák Miklóstól és sorolta be a fehérvári várbirtokok közé.⁷⁵ 1338-ban Tímár már magánbirtok volt, tímári kisnemesek bírták,⁷⁶ akiknek az őseit 1280-ban IV. László mentett fel a tárnoki szolgálat alól.⁷⁷ *Vaja* talán azzal a Vajallal lehet azonos, amelyet Károly János Mór határában helyez el. Az egykor a Csákok által bírt falu ma pusztja.⁷⁸ *Várallya* néven a mai Csókakő település középkori falva terült el, közvetlenül a vár tövében. A többi birtokhoz hasonlóan 1440-től szerepel a vár pertinenciájaként.⁷⁹ *Veleg* Mórtól nyugatra fekszik, szintén a Csákok ősi birtokai közé tartozott, első említése 1228-ból szá-

68 Károly V. 66–68., CSÁNKI III. 341.

69 HATHÁZI 1996. 85–86.

70 KÁROLY V. 536. Károly János CSÁNKI III. 357-re hivatkozik *Werth* címszó alatt. DL 13900., 1440., DL 15497., 1460.

71 DL 90409., 1486. jan. 24.

72 DL 90416., 1503. jún. 18.

73 KÁROLY V. 391–401., CSÁNKI III. 354.

74 DL 31., illetve DL 106664., 1486. nov. 30.

75 HO VI. 25.

76 AO III. 504.

77 AO IX. 270.

78 KÁROLY V. 411., CSÁNKI III. 355.

79 KÁROLY V. 444., CSÁNKI III. 356.

mazik.⁸⁰ 1439-től Csókakő vár tartozéka, 1444-ben pedig a már említett tímári kisnemesek birtokába került át a Rozgonyiaktól.⁸¹ Egyes oklevelekben Nagyvelegként szerepel, ilyenkor Veleget nem említik, tehát a két név ugyanazt a települést jelöli. Ennek tudatában már csak az a kérdés merül fel, hogy ha Nagyveleg volt, akkor miért nem említenek soha Kisleveget? Hatházi Gábor szerint a mai falutól délkeletre, a faluhelyi dűlőben terült el, Fehérvár birtokaként.⁸² Engel Pál Csókakőtől nyugatra lokalizálja a falut.⁸³ Zámor (Zámoly) Fehérvártól északra, Csákberény, Pátka és Magyaralmás között fekszik, a korábbi római utak közelében. A krónikák szerint a menekülő Orseoló Pétert itt vakítják meg 1046-ban egy udvarházban, ahová védekezni húzódott be vitézeivel. Következő említése 1193-ból származik. A mai falutól délre egy 12. századi templom romjai is a falu korai létezését igazolják. A 13. században a Csákok birtokát képezte, 1374-ben Szegi Mihály birtokaként találkozunk vele, míg 1430-tól Csókakő vár tartozékává válik, és az is marad a továbbiakban,⁸⁴ bár 1447-ben Rozgonyi ifj. János nyomozást kér, miszerint Zámoron illegális vámszedőhely működik, ami kárt okoz az Igaron, Móron és Orondon működő vámhelyeinek. A panasz azért gyanús, mivel Zámor ugyanúgy a csókakői uradalomhoz tartozó falu volt, mint az említett másik három, így ugyanabba a kasszába folytak be a vámokból szerzett jövedelmek. Az ellentmondásra abban az esetben látom az egyetlen feloldást, ha Zámor akkor éppen nem ifj. János kezén volt, hanem esetleg a polgárháború ideje alatt a csókakői uradalom birtokaira is igényt tartó másik ág, id. János és testvérei foglalták el.⁸⁵ Végül szólnom kell arról a három (illetve négy) birtokról, amelyek Veszprém megyében feküdtek. Ezek Dudar, a két Sárkány és Tés. *Dudar* Cseténytől nyugatra feküdt.⁸⁶ *Sárkány* (Bakonyisárkány) a megye északnyugati részén fekszik a Vértes és a Bakony összeérő nyúlványai között, a középkorban Veszprém megyéhez tartozott. 1247-ben említik először, 1387-ben azonban már mint Csókakő tartozéka szerepel abban az oklevélben, mellyel Zsigmond király Pásztói Kakas fia Lászlónak adományozza a falut. 1438-tól kezdve folyamatosan Csókakő pertinenciájaként fordul elő az oklevelekben.⁸⁷ Bél Mátyás azt is megjegyzi, hogy a Sárkány hegye nevű magaslat a Bakonyban „makkotermő fáknak bővelkedik, vadászat is gyakran veri fel a csendjét.”⁸⁸ A tölgyesekben gazdag bakonyi birtoknak tehát a disznótartásban és a vadgazdálkodásban lehetett jelentősebb szerepe. Végül *Tés* egy kicsi falu volt a Bakonyban egy Börhegy nevű hegytetőn, egy mérföldre északra Palota mezővárostól. Földje művelésre nem volt alkalmas, lakói fakitermeléssel foglalkoztak.⁸⁹

80 FEJÉR III/2. 204–206.

81 KÁROLY V. 444–448., CSÁNKI III. 356. Az utóbbi oklevelet Károly János közli ugyanezen kötet Oklevéltárában LXIV. számon, a 687–693. oldalakon. 1445. szept. 29.

82 HATHÁZI 1996. 82.

83 ENGEL PÁL: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Szerk.: ENGEL PÁL. MTA–TTI. CD-ROM adatbázis. Budapest, 2002.

84 KÁROLY V. 537–540., CSÁNKI III. 357.

85 DL 14124., 1447. okt. 28.

86 DR. LUKÁCS KÁROLY: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. BÉL MÁTYÁS „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis”-c. kéziratának fordítása és ismertetése. Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái. 15. Pécs, 1943. Reprint kiadása: BÉL MÁTYÁS: Veszprém vármegye leírása. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 6. Veszprém, 1989. 65. (a továbbiakban: BÉL 1989).

87 KÁROLY III. 144–145., CSÁNKI III. 250.

88 BÉL 1989. 203.

89 BÉL 1989. 66.

A birtokok ilyen típusú áttekintése után következzenek a méretében inkább a kisebb uradalmak közé sorolható csókakői váruradalomra vonatkozó konkrét írott források, tételesen felsorolva.⁹⁰

A vár tartozékain élő jobbágyságok számáról és az általuk fizetett adó mértékéről több irat is tudósít, ezek általában különböző, néhány évet áthidaló időintervallumokból származnak, így például 1515-ből,⁹¹ vagy az 1525 és 1528 közötti évekből (3. táblázat).⁹² Ez utóbbi az uradalom kiadásait és bevételeit rögzíti, azonban nem tekinthető egy urbárium töredékének, mivel a birtokokon élő jobbágyság nevei, de még csak a családfők száma sincsen feltüntetve benne. A számadás tételesen, évenként csoportosítva tartalmazza a Móron és Csorgón levő vámszedőhelyek bevételeit, a királyi dikális adó összegét és az évente háromszor beszedett census összegét, amely a Csókakői uradalomban Szent György (április 24.), Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent Márton (november 11.) napokra esett.⁹³ 1515-ben egy jobbágyság átlag 1 forintot fizetett évente.⁹⁴ Az 1521-ben beszedett adókról készített számadás szerint pedig egy családfő már átlagban 1 forint 25 dénár adó megfizetésével tartozott, de még ez az emelkedés sem okozott eltérést az országos körképtől, hiszen ugyanebben az időszakban Kapuváron 1,715 és 2,01 forint közé, Sárváron pedig 1,7 és 1,85 forint közé esett a földesúr által beszedett adók éves átlaga – igaz, ebben már a *taxa extraordinaria* (rendkívüli hadiadó) is benne volt, amit Csókakőn nem szedtek be abban az évben.⁹⁵ Az 1525–1528 közötti időszakra a példaként kiragadott számadásból készített táblázat (3. táblázat) mutat adatokat, ami ugyancsak azt támasztja alá, hogy a census és a *taxa extraordinaria* mértéke megfelelt az átlagosnak, nem jelez kirívó eltéréseket. Mivel két *taxa* értékünk is van 1528-ból,⁹⁶ mindkettőre kiszámoltam az egy főre jutó rendkívüli hadiadó mértékét, ami a 157 családfőre 0,97 forint, illetve 1,17 forint összeget jelent. Nyugat-Magyarországon 1-1,5 forint volt a *taxa* éves összege, ami azt mutatja, hogy a Csókakőn élők adója az alsó összeghez állt közelebb. Erről az összegről pedig már Nógrády Árpád bebizonyította, hogy a korábbi hiedelemmel ellentétben, vagyonadó jellege miatt nem lehetett olyan megterhelő mértékű a jobbágyságra nézve.⁹⁷

90 A részletes elemzésre terjedelmi okok miatt itt nem vállalkozhatom, a források mennyisége és variabilitása egyébként is külön tanulmányt érdemelne.

91 DL 26164.

92 DL 26330. A számadás alapján készített táblázat ha nem is pótolja a részletes elemzéseket, de legalábbis szemlélteti a bevételek mértékét és fajtáit, feltüntetve mellette viszonyításul a kiadások mennyiségét is. Vö. a 3. táblázattal.

93 Sinkovics István a művében három nagyobb csoportot különít el a jobbágyságok dologi jellegű kötelezettségei között: *census*, *munera* és *servitium*. Az első összege területenként és birtokosonként változó, 20, 32, 46, 65, 100 dénár lehet, amit egy vagy több összegben taroztak megfizetni a jobbágyságok. A másodikat, a terményekben és javakban, esetleg meghatározott pénzösszegben beszolgáltatandó ajándékokkal, vagy Szent György – Szent István – Karácsony ünnepekre esett, esetleg a falu védőszentjének a napja váltotta ki valamelyik ünnepet. SINKOVICS 1933. 48. Ezek a határnapok azonban uradalmanként változóak voltak, erre példa jelen esetben Csókakő vára is.

94 DL 26164. alapján. 81 jobbágyság összesen 83 forint 14 dénárt fizetett be.

95 NÓGRÁDY ÁRPÁD: *Taxa – extraordinaria?* Szélgjegyzetek Kanizsai László kapuvári–sárvári számadáskönyvének margójára. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 140. táblázat (a továbbiakban: NÓGRÁDY 1996).

96 Vö. a 3. táblázat 99. sz. jegyzetével!

97 NÓGRÁDY 1996. 125–148., NÓGRÁDY ÁRPÁD: Földesúri pénzjáradék és paraszti életszínvonal Magyarországon a késő középkorban. PhD-értekezés. Debrecen, 2000., NÓGRÁDY ÁRPÁD: A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok*, 136. (2002/2) 451–468.

Szolgáltatások	1525	1526	1527	1528
Csörgői vám	24,5 fl	16 fl 43 den	12 fl 36 den	18 fl 25 den
Móri vám	35 fl	40 fl	20 fl 48 den	27 fl 81 den
Dikális adó	131 fl 80 den	–	–	–
Szent György napi census	44 fl 6 den	43 fl 39 den	32 fl 74 den	23 fl 11 den
Szent Mihály napi census	43 fl 96 den	25 fl 16 den	65 fl 53,5 den	45 fl 89 den
Szent Márton napi census	20 fl 5 den	51 fl 88 den		
A parasztok ötödik részének censusa ⁹⁸	–	137,5 fl	–	–
Rendkívüli hadiadó	–	–	110,5 fl	153 fl ⁹⁹
Eladott bor ára	160 fl 26 den + 19,5 fl	102 fl 17 den	–	–
Eladott gabona ára	107,5 fl	–	–	–
Eladott disznók ára	18 fl	–	–	–
Eladott sajt ára	12 fl	–	–	–
Erdők ára	25 fl 14 den	–	11 fl	6 fl 90 den
Bevétel összesen	646 fl 51,5 den ¹⁰⁰	416 fl 53 den	242 fl 61,5 den ¹⁰¹	274 fl 96 den
Kiadás	471 fl 92 den	610 fl 90 den	497 fl 87,5 den	319 fl 83 den
Eredmény	1118 fl 44 den ¹⁰²	194 fl 37 den	255 fl 26 den ¹⁰³	44 fl 87 den

3. táblázat. A csókakői váruradalom számadásainak tételei 1525 és 1528 között¹⁰⁴

Ugyanakkor ebbe a forráscsoportba kell sorolni azt a két urbáriumot is, amelyek a váruradalomra vonatkozó legterjedelmesebb forrásnak számítanak – noha sajnos mindkettő hiányos.¹⁰⁵ A különböző évekből származó számadások és urbáriumok adataiból az egyes falvak lakottságára, a telkek méretére, a rajtuk ülők adókötelezettségeire, illetve mentességeire, valamint a falvakból történő elvándorlásokra és beköltözésekre nyerhetünk információkat. Az urbáriumok tanúsága szerint ugyanis az újonnan érkezőket (*novitii*) néhány évre adómentesség illette meg. Visszatérve néhány mondat erejéig a két urbáriumra, vázlatosan annyi mondható el róluk, hogy már felépítésükben is különböznek egymástól, noha mindkettő a Kanizsai birtoklás idejében készült. Ez jelölhet két különböző összeíró, de akár megváltozott birtokvezetési szokásokat is. 1521-ben még felsorolták név szerint az összes családfőt, a kiszabott adó mértékét, illetve jelölték az adómentesség mértékét és a fizetés alóli mentesség éveiben mérhető szabadságfokát (*libertas*). Ebben a felsorolásba beletartozott az elhagyott és üresen álló telkek (*deserta*) számának feltüntetése is. Ezt a földesúri járandóságok követték három csoportba osztva: 1. census, 2. élelmezések (*munera*), 3. szolgáltatások (*victualia*). Az adókat az egyes na-

98 A számadásban csak ebben az évben szereplő szolgáltatással (de az 1528. évi, MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41. alatti számadásban többször is előforduló tétellel) – *census quinte partis rusticorum* – a szakirodalomban eddig még nem találkoztam. Hogy kik és mikor fizették, szintén kérdéses.

99 Az ugyanerre az évre vonatkozó MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41. urbáriumban 185 forint rendkívüli hadiadó jön ki az egyes településeknént befizetett taxa-összegek összesítésével.

100 Az összeg hibás. Pontosan: 641 floreni 77 denarii.

101 Az összeg hibás. Pontosan: 252 floreni 61,5 denarii.

102 A számadásban a bevételek és a kiadások összege szerepel a kettő különbsége helyett, ráadásul a megadott számértékek összege itt is hibás. Pontosan számítva 1114 floreni 44 denarii-nak kellene lennie az összegnek, míg a különbség 169 floreni 85 denarii lenne.

103 A helyes összeg 245 floreni 26 denarii.

104 DL 26330. alapján.

105 DL 37007/VI. (MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 8. No. 13.), 1521., MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41., 1528.

gyobb egyházi ünnepekhez kötve kellett befizetniük a jobbágyoknak. Ezzel szemben az 1528-ban keletkezett összeírás egy felülvizsgálat, amely az udvarbíró által készített számadás ellenőrzését és a jobbágyokkal szemben elkövetett visszaélések kiszűrését célozta meg – ebből is adódhat az urbáriumok eltérő felépítése, bár ez az irat viszont az udvarbíró által készített számadásra épült, aminek az alkalmazására a Kanizsaiak más uradalmán, például a kapuvári–sárvárin is volt példa.¹⁰⁶ Tartalmát tekintve három nagyobb egységre bontható fel: 1. a várra, az allódiumra, a nemesi kúriára és a közös erdőkre vonatkozó becslésekre, felmérésekre, számadásokra, 2. az egyes falvak adóira, szolgáltatásaira, bevételeinek és kiadásainak számbavételére, 3. végül az egész számadás összesítése, letisztázása zárja a terjedelmes gazdasági iratot. Az elején a várban található fegyvereket írják össze, ami azt jelzi, hogy a vár – ha nem is komolyan, de – fel volt szerelve tűzfegyverekkel a török támadások ellen, amikre a vár későbbi történetének ismeretében szükségük is volt, sőt, kevésnek is bizonyult.¹⁰⁷ A fegyverek számának megbecslése után az allódium állatállományának felmérése és különféle hasznosítási módjuk felsorolása következett, majd az allódiális napszámosok és a pásztorok élelmészéleti juttatásai. De itt szerepelnek a különböző adásvételek, jogtalan foglalások is, illetve a vetéssel, csépléssel, őrléssel kapcsolatos feljegyzések is. Egy következő blokkban az uradalomhoz tartozó erdőket ért károkat mérik fel a kijelölt emberek, ami a jogtalanul kivágott fákra vonatkozhat. Megjegyzendő, hogy a név szerint felsorolt erdők között szerepel az az Apátfája nevű erdő is, ami előtte csak egyetlenegyszer volt említve 1440-ben.¹⁰⁸ Úgy tűnik, mintha Csókakőn nem tartották volna szervesen az uradalomhoz kötődő tartozékoknak az erdőket, de legalábbis külön nem volt szokás felsorolni őket a többi tartozék között. Erre utal az is, hogy rajta kívül még 6 erdőt sorolnak fel – és ezek még csak azok, ahol valami kár keletkezett – amiket korábban még csak szám szerint sem említene, nemhogy név szerint. Márpedig az uradalom birtokteste ekkorra már jó másfél évszázada ki kellett, hogy alakuljon. A második nagyobb tartalmi egységben a Csókakő tartozékait alkotó falvak szolgáltatásai és adói, valamint a kárt szenvedett falulakók panaszai és kárjegyzékei és a kivetett bírságösszegek szerepelnek. Csak szemezgetve a sok panaszból: egy velegi jobbágyot, Szalai Bálintot úgy büntette meg az udvarbíró embere, Kovács Pál, hogy amikor az előbbi nem volt hajlandó a várhoz szállítani a szénát, egyszerűen elvitte a marháját Mórra és ott levágta, ezzel megfosztva a jobbágyot a szántáshoz szükséges igásállatától, ami miatt földje abban az évben bevetetlen maradt. Egy másik jobbágy, az igari illetőségű Mészáros Simon viszont azt panaszolta, hogy 36 lovat számláló méneséből Serédi Péter és fiai (Kanizsai László szolgálatában álló familiárisok) elvittek 16 lovat a közös földek megművelésére. Ez a két kiragadott példa annak a szemléltetésére is kiváló, hogy mekkora különbségek lehettek jobbágy és jobbágy között is: az egyiknek az egyetlen marhájától függ a megélhetése, míg a másik a földesúr allódiális ménesével vetekedő ménessel rendelkezik.¹⁰⁹ A panaszjegyzőkönyvet követi a bíró vagy annak távolléte esetén az esküdtek vallomása arról, hogy hány telek alkotja a falut, hányan ülnek rajtuk, kik, hányan és miért

106 NÓGRÁDY 1996. 125.

107 A vár 1543-ban török uralom alá került, és kisebb megszakításokkal az alatt is maradt egészen 1688-ig.

108 DL 13466., 1440. máj. 23.

109 A jelenség általános lehetett az országban. Nógrády Árpád hasonló példákat hoz az ugyancsak Kanizsai kézben levő nyugat-dunántúli sárvári, kapuvári és lékai uradalmak bevételeinek elemzése során a baranyavári uradalom adórajstromának és a vasmegyericeai uradalom kárbecslésének összehasonlító vizsgálatával. NÓGRÁDY 1996. 146–147. Ugyanezt a jelenséget tárgyalja: NÓGRÁDY ÁRPÁD: Paraszti telekhasználat és földbérlet a Kanizsaiak Sopron-környéki birtokain. (Csepreg 1522. évi összeírásai és a nagycenki Jankó István vagyona). *Soproni Szemle*, 2001/4. 361–368.

adómentesek, az adózók pedig mennyi adóval tartoznak és abból mennyit fizettek meg eddig. Végül az urbárium harmadik, befejező részében a letisztázott adatok szerepelnek, azaz településenként a jobbágyokat ért károknak az összesítése, az adók, vámok és más bevételek (ajándékok, malmok, erdők, allódium) összegezése.

Egy másik összeírás-típusból a majorsági állatállomány összetételéről és a jószágok számszerű mennyiségéről tudhatunk meg pontos adatokat egy adott évből.¹¹⁰ Ezek a számok – 55 szarvasmarha, 59 sertés, 107 juh – is arról tanúskodnak, hogy egy kisebb uradalomról van szó.¹¹¹

Egy újabb fajta, szintén az uradalom gazdálkodására utaló irattípus maradt fenn az 1524 és 1528 közötti évekből: két Csókakői várához tartozó malom, *Iwanka* és *Keththewsmalom* bevételeit és kiadásait rögzítő malomszámadásban.¹¹² A forrásnak azon túl, hogy szinte évszakokra lebontva közli a malmokba beszállított gabona, majd az onnan lisztként kikerülő áru mennyiségét, értékét és felhasználási módjait, kontrollként szolgál az ugyanezen évekből származó számadásokhoz,¹¹³ amelyek hasonlóképpen a többi korabeli Kanizsai-uradalomhoz, valószínűleg a már korábban is említett elszámolást – vagy elszámoltatást – segítő, az udvarbíró mérlegfőkönyveként, illetve tételes elszámolásaiként keletkeztek.¹¹⁴ Bár az uradalom területén a korábbi évszázadokban több malmos helyet is említenek, úgy tűnik, a 16. század elején már csak ez a két malom üzemelt – ha feltételezzük, hogy az uradalom minden malmáról készült és fenn is maradt ilyen jellegű kimutatás -, a forrásokban ugyanis rendszeresen csak ez a két malom szerepel. Az egyik urbáriumban Csorgónál veszik számba őket, ezért igen valószínű, hogy azon a birtokon álltak, már csak a nemesi kúria közelsége miatt is, ahova a számadások szerint gyakran szállítottak bort, kenyeret, lisztet. Valószínűleg állandó jelleggel az udvarbíró élt a faluban, másfelől volt itt egy udvarház, mivel a birtok ura, Kanizsai László évente néhányszor megjelenik itt látogatóban, általában Sárvárról érkezve a Fejér megyei birtokra. A forrásból az is nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak az uradalom lakóit, szolgálóit, az odaérkező vendégeket és természetesen a várat bíró Kanizsai család tagjait látta el a két malom lisztel, azaz kenyérrel, de még a hosszabbra nyúló budai tartózkodások alatt is a csókakői uradalom malmai örültek a távol levő földesúr számára. A tény a család többi birtokának országon belüli elhelyezkedését tekintve nem meglepő, hiszen a *medium regni* közelében felépült vár esett területileg a legközelebb a székvároshoz.

Végezetül egy új, számomra eddig ismeretlen adófajtára szeretném felhívni a figyelmet, amivel kizárólag a csókakői számadásokban találkoztam. Az adó *cenzus quinte partis rusticorum* néven szerepel, magyarra a parasztok ötödrészének adójaként fordítható.¹¹⁵ Előfordul még *cenzus quinte partes colonorum*-ként is, ami nem változtat jelentésén. Egyetlen egy évben került beszédre – talán ez sem véletlen – 1526-ban, a mohácsi vész és az ország török befolyás alá kerülésének évében. Ez természetesen pusztán vélet-

110 DL 26159., 1514.

111 A juhok száma nem teljesen egyértelmű, ugyanis két szám is szerepel egymás alatt a forrás ide vonatkozó sorában. A felső szerint 89 darab volt a nyájban, alatta viszont olvasható egy 18-as szám is. Ha mind a kettő érvényes, csak elfelejtették feljegyezni, hogy mi alapján különböztetendők meg a második szám alatt szereplő juhok, akkor összesen 107 juhval kell számolnunk.

112 DL 26320.

113 A malmokhoz beszállított gabona mennyiségéről több más számadás is tudósít, így tartalmaz ide vonatkozó adatot a DL 26141. és a DL 26247. is. Az éves bontást tekintve azonban kétség kívül a DL 26320. a legrészletesebb.

114 NÓGRÁDY 1996. 125.

115 Vö. a 3. táblázat 98. sz. jegyzetével! Két számadásban fordul elő az adó, a DL 26330-ban és az MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41. urbáriumban.

len egybeesés is lehet, de az összefüggést sem zárhatjuk ki. Sajnos beszédési idejére nem utalnak egy helyen sem, mindig a rendes, évente háromszor beszedett census után tünteti fel az összeíró. Összege a számadás szerint 137,5 forint volt,¹¹⁶ ami mértékében több volt az abban az évben beszedett censznál, másfelől nagyságrendileg a taxával vetekszik, amit érdekes módon abban az évben nem szedtek be. Talán azt helyettesítette?

	Portaszám	Census	Királyi dica	Census quinte partis rusticorum
Csorgó	27	25 fl	nincs adat	74 fl 30 den
Veleg	4	1 fl 62,5 den	nincs adat	nincs adat
Mór	33	28 fl	nincs adat	118 fl 80 den
Igar	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
Zámor	24	22 fl 11 den	nincs adat	60 fl
Vaja	5	5,5 fl	nincs adat	27 fl
Csákberény	9	11 fl 70 den	9 fl	38 fl 60 den
Tímár	16	15,5 fl	14,5 fl	55 fl 80 den
Összesen	118	109 fl 43,5 den	23,5 fl	374 fl 50 den

4. táblázat. A csókakői uradalomban 1526-ban beszedett adók¹¹⁷

Az urbáriumból az is kiderül, hogy személyekre lebontva 3 forint 50 vagy 60 dénárt jelentett az adó, külön kiemelve, hogy rézpénzben szedték.¹¹⁸ Az adót szinte minden faluban összegyűjtötték, és minden esetben meghaladta a rendes census összegét, annak háromszorosa. A látszat azonban csal, hiszen a végelszámolásból is kiderül, hogy a hat faluból beszedett, rézpénzben 357 forintot és 90 dénárt kitevő összeg valójában 119 forint 30 dénárt tesz ki, az előbbi összegnek pontosan a harmadát. A 3 forint 60 dénár rézpénz tehát valójában 1 forint 20 dénár „rendes pénz” tesz ki, azaz megkaptuk a szokásos évi census, illetve a többi évben beszedett taxa összegének pontos megfelelőjét. Az elnevezésből arra következtethetnénk, hogy csak a tehetősek fizették, akik – ezt az eszmefuttatást követve – a 16. század elején a jobbágyok átlag 20%-át tették ki. Szemmel láthatóan azonban – a taxához hasonlóan – ezt az adófajtát is mindenki köteles volt befizetni.¹¹⁹ Mivel a többi évben nem fordult elő ez az adónem, a következő lépés az ugyanebben az időben működő más uradalmakban keletkezett urbáriumok és számadások vizsgálata volt. Bár a vizsgálódást még nem zártam le, mindeddig sikertelenül végződött, máshol nem találkoztam ezzel a kifejezéssel. Kézenfekvőnek tűnt továbbá az egyedi adót a földbirtokoshoz, azaz a Kanizsai családnak kötni. A census quinte partis rusticorum azonban annyira különös jelenség, hogy a számos nyugat-dunántúli Kanizsai uradalom közül egyiknek az urbáriumában sem szerepel.¹²⁰

Habár a census quinte partis rusticorum „megfejtése” ezúttal nem sikerült, remélhetőleg a közeljövőben előkerülnek még a levéltárak rejtett zugaiból olyan iratok, amelyek közelebb visznek a megoldáshoz, és a középkori uradalmak – közöttük különösen a csókakői – átfogóbb, minél több irányból történő megismeréséhez.

116 V. ö. a 4. táblázattal! Az összeg nem egyezik az urbárium adataival. Sem a falvanként beszedett adók összegével, sem a letisztázott 357 forint 90 dénár rézpénz tételének nem felel meg.

117 MOL MKA E156 U. et C. Fasc. 4. No. 41. urbárium adatai alapján.

118 Zámorban 300 rézpénzt ír az összeíró, míg Csorgón 29 rézpénzzel egyenértékűnek írja le a 3,5 forintot.

119 V. ö. a 4. táblázattal.

120 Az adatért a Kanizsai urbáriumokat publikációra előkészítő Nógrády Árpádnak tartozom köszönettel.

A SZÉKELYUDVARHELYI CSONKAVÁR

Az 1562-es székely felkelést követően épült „Székelytámad” várat a későbbiekben egyszerűen udvarhelyi várként emlegetik a történelmi források, majd 18. század eleji lerombolása után kezdik „csonka” várként nevezni. A vár a középkori város északi szélén épült, a Nagy-Küküllő bal oldali árterének peremére. Udvarhelynek a középkorban volt egy korábbi erődtítménye is a várostól nyugatra fekvő szikladombon, egy őskori földvár helyén, a Budvár.

Kutatási helyzetkép, a vár előzményei

A romjaiban ma is impozáns Csonkavár előzményeiről mindössze sejtésekre hagyatkozunk, és a különböző feltételezéseket az eddigi régészeti kutatások alig tudták pozitív eredményekkel alátámasztani. A vár meglévő elemeit – a négy sarokbástyát/tornyot és a kerítőfalakat leszámítva – 1889–1890-ben elbontották, felépítve helyén az Állami Főreáliskolát¹ (1b. ábra). A bástyákat és a tornyokat részben visszabontották és feltöltötték, helyenként a falköpenyt is jelentősen átalakították, új bejáratot hoztak létre, megszüntetve a délnyugati vizesárkot és a mögötte lévő falszorost. Időközben a várfalakhoz kívülről lakóházak épültek a délkeleti és északnyugati oldalon. A fenti körülményeknek tulajdoníthatóan kutatást alig lehetett folytatni a vár területén, viszont a 20. század végére nemcsak a vár és környezete került egyre rosszabb állapotba, hanem az iskola (ma: Eötvös József Mezőgazdasági Iskolaközpont) műemléképülete is felújításra vár. A vár és körzetének állagmegővására és részleges felújítására több tervezett született, de a gyakorlatban napjainkig egyik sem valósult meg.

A várban 1981–1985 között folytak régészeti kutatások a nyugati bástyában és a keleti toronyban, illetve ezek környezetében, a vár egykori bejárata helyén, valamint a belső udvarban. A kutatásokat nehezítette a bástyák/tornyok több méteres újkori feltöltése és az iskolaépület jelenléte. A régészeti ásatások eredményeiről mindössze kétoldalas beszámoló jelent meg a közelmúltban.² 2002-ben újabb régészeti ásatás folyt a keleti toronyban,³ sajnos ezt sem követte az egyre romosabb állapotba kerülő épületrész állagmegővése és helyreállítása.

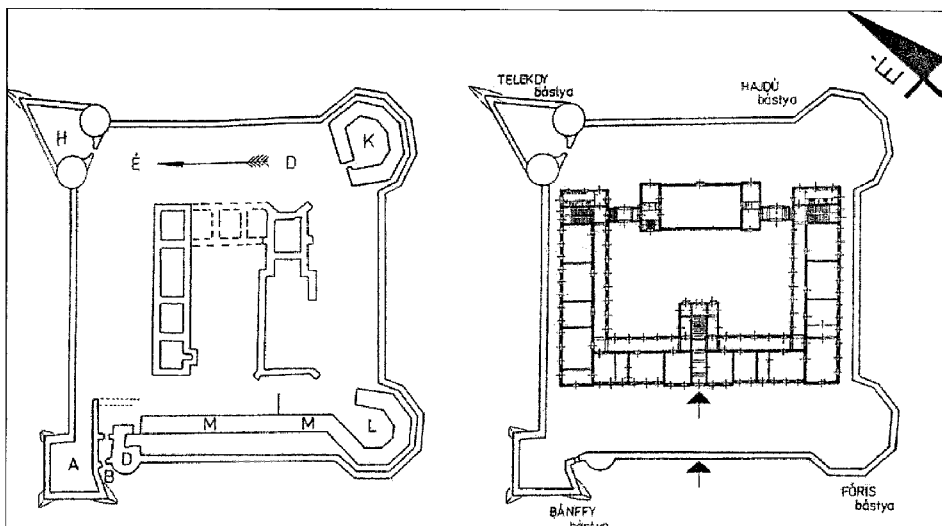
A városi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményében található régészeti leletanyag megerősíti az ásatási naplónak (néhány jelentésen és nehezen értelmezhető metszeten, fényképen kívül más dokumentáció nem áll rendelkezésünkre a 80-as évek ásatásairól) azokat a lényegi megjegyzéseit, hogy ezek főleg újkori feltöltéseket érintettek, bolygatatlan rétegeket alig. A különféle őskori, római kori, kevés Árpád-kori, késő középkori lelet-

1 VOFKORI GYÖRGY: Székelyudvarhely. Várostörténet képekben. Kolozsvár, 1995. 80.

2 FERENCZI GÉZA: Lapok Erdély múltjából. Székelyudvarhely, 2002. 60–61. Az ásatások vezetője és irányítója Ferenczi István kolozsvári régész volt.

3 Cetatea Odorheiu Secuiesc. Bastionul sud-est. *Sondaje arheologice*, 2002. A feltárást a brassói SC Damasus SRL végezte, Daniela Marcu-Istrate megbízásából Szöcs Péter Levente vezetésével.

1a-b. Orbán Balázs alaprajza és a mai alaprajz (Vofkori 1995. 78.)

anyag arra utal, hogy a vár és környezete fontos szerepet játszott az elmúlt évezredek, évszázadok településtörténetében.

A fontos, vitás kérdéseket az ásatási megfigyelések és az előkerült leletek továbbra is nyitva hagyták. Ilyen pl. az udvarhelyi római castrum helyének meghatározása. Dacia keleti határvédelmi rendszerét ismerve nem lehet kétséges, hogy az énlaki és szentpáli castrumok között lennie kellett egy másik katonai tábornak is, amely a stratégiai szempontból fontos Nagy-Küküllő völgyét ellenőrizte. Mindennek ellenére a mai napig nem tudjuk ennek pontosan a helyét, bár a legelfogadottabb magyarázat a Csonkavár területe. A város küllőfőle pontjairól előkerült gazdag római kori leletanyag közvetve megerősíti a katonai tábor és egy polgári település létét, az egykori Barompiac (a vártól keletre található kb. 200–250 m-re) helyén állt római fürdő⁴ pedig azt sugallja, hogy a tábornak is valahol ehelyütt kellett lennie. A vár és környezetének sűrű beépítettsége játszhatott közre nagyrészt abban, hogy a castrum falai ne kerüljenek napvilágra. Paulovics István a Kornis u. 5. szám alatti telken, részben a várfal alá vájt pincében római jellegű falrészletet vélt felfedezni („forrón öntött habarcsba rakott köréteg”⁵). Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy nemcsak a ráépítkezés és feltöltés takarhatja a római falakat, hanem a Székelytámad vár hatalmas vizesárkainak ásásakor⁶ is jelentős mértékben elpusztulhat-

4 A mai Kórház lakónegyeddel szemben található helyen álló egykori Barompiac területén először Goos Károly segesvári tanár kutatott 1874-ben a helyszínen folyó területrendezési munkálatok során, majd 1894-ben Téglás Gábor végzett itt régészeti feltárást. A fürdő feltárasakor kerültek elő azok a bélyeges téglák, amelyek a Cohors I Ubiorum gyalogos katonai egység jelenlétére utalnak. TÉGLÁS GÁBOR: A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője. *Erdélyi Múzeum*, 14. (1897) 257–268. L. még: SZILÁGYI JÁNOS: A dáciai erőrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek. *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II. 21. (1946) 17. Téglás Gábor a Csonkavár alaprajzában az egykori castrum formai jegyeit vélte felismerni. TÉGLÁS 1897. 260. Meglátása véleményem szerint nem helytálló, a Csonkavár ma is látható alaprajzi elemei az 1562-es építkezés eredményei.

5 PAULOVICS ISTVÁN: Dacia keleti határvonala és az ún. „dák”-ezüstkincsek kérdése. Kolozsvár, 1944. 50.

6 A vártól északnyugatra fekvő 18. századi ferences kolostorban, az egykori „Várkert” területén végzett 2006. márciusi ásatásunk során egy vastag, késő középkori feltöltési réteget találtunk és dokumentáltunk, amely bizonyára a várak megásása során kihordott földtömeeggel hozható kapcsolatba.

tak azok. Ezt alátámaszthatja a vár mérete is, amely 105×120 m alapterületen fekszik. Ha a közeli Énlaka castrumának – amelynél az udvarhelyi sem lehetett kisebb – 142×146 m-es paramétereit⁷ vesszük figyelembe, ezek alapján részben vagy teljes egészében a vár-árok helyére tehetjük a római falakat. Van még egy megfigyelés, amely közvetve szintén megerősíti a castrum ide helyezésére vonatkozó feltételezést: a középkorban folyamatosan további fontos objektumok épülnek a helyszínen. A vár helye nem egy különösebb jelentőségű kiemelkedés, környezetében további ugyanilyen alkalmas felületek voltak, s hogy mégis ide építkeztek a középkorban, alátámasztani látszik a sejtést, hogy a középkori objektumok is korábbi előzményekre épültek.

Szintén vitatott, de a város és a terület korai története szempontjából igen izgalmas kérdés a feltételezett kora *Árpád-kori királyi kúria* léte és helye, amely a királyi udvari birtokszervezetnek egy kelet-erdélyi központja lehetett.⁸ Egyöntetűen elfogadott a város nevének egy királyi udvarhelyből való származása, amelyről mindössze ennyit tudunk közvetett módon, az írott források hallgatnak róla, az eddigiekben pedig nem sikerült olyan épületmaradványt azonosítani a város területén, amely kapcsolatba hozható lenne az udvarházzal. A lokalizálást megkísérlő kutatók általában szintén a vár területére helyezik az udvarház helyét.⁹ A vár területéről előkerült kevés kora Árpád-kori leletanyagnak e szempontból nincsen jelentősége, ugyanis a vár környezetében több helyen is találtak már korai leleteket. Mérvadóbb a Küküllő túlparti korai vásáros hely, Szombatfalva léte, de természetesen ez sem visz közelebb a lokalizáláshoz. Sokkal fontosabb az a tény, hogy a vár helyén állt legkorábbi – maradványaiban ismert – épület, a domonkos vagy ferences kolostor számára egy korábbi királyi birtokban lévő terület és/vagy épület meghatározó tényező lehetett, és még a királyi alapítás ténye is megkockáztatható. A kérdés többrétű és további kutatást igényel, ez esetben felvetődnek a székelység megtelepedésének egyház- és birtokjogi összetevői is.

A román kutatás még mindig előszeretettel hivatkozik egy olyan 14. század eleji oklevélre, amelyben az udvarhelyi vár vonatkozásában románok is megjelennek. Az 1301-es keltezésű oklevélről régóta tudjuk, hogy hamisítvány, melynek megalkotásában gróf Kemény Józsefnek kézenfekvő volt a királyi udvarhely helyére egy várat képzeletben felépíteni *Castrum Vduord* néven.¹⁰

Tanulmányomnak nem célja részletes elemzést adni a vár területén állt *középkori kolostorépületről*, mely átalakított formában egészen a 19. század második feléig fennállt.¹¹ Az épületegyüttes egykori kolostor volta a 17. századi leltár-leírásokban is jól megragadható (az 1620-as és 1630-as leltárak *Klastroma* az egykori templom lehetett, körben

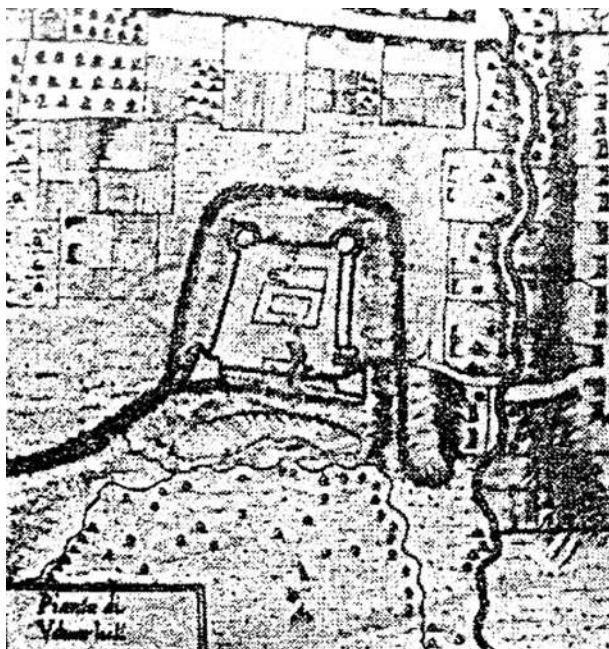
7 V. ö.: Repertoriul arheologic al județului Harghita. Red. VALERIU CAVRUC. Seria Monografii Arheologice, II. Sfântu Gheorghe, 2000. 65.

8 A környékbeli Solymos, Daróc helynevek, és esetleg Lövéte a királyi birtokszervezetben élő kora Árpád-kori szolgálonépek léte utalnak. A Küküllő vármegyei (Vámos)Udvarhelyen szintén egy királyi kúria léte sejthető. V. ö.: GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987. 539.

9 Pl. legutóbb Benkő Elek is. L.: BENKŐ ELEK–DEMETER ISTVÁN–SZÉKELY ATTILA: Középkori mezőváros a Székelyföldön. Erdélyi Tudományos Füzetek, 223. Kolozsvár, 1997. 15.

10 Székely Oklevéltár. I–VIII. Szerk. BARABÁS SAMU–SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY KARDOSS LAJOS. Kolozsvár–Budapest, 1872–1934. (a továbbiakban SzO). I. 29–31. L.: MÁLYUSZ ELEMÉR: Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények*, 59. (1988/2) 197–216. Az oklevél okozta bonyodalmakról és vitákról l. HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY: „Villa nostra olachalis”. (Egy hamis oklevél utóéletéről). In: A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéből. Csíkszereda, 1999. 7–24.

11 A kolostorépület átalakított képeről több, a 19. század második felében készült fényképfotó fennmaradt. V. ö.: VOFKORI 1995. 76–80.

2. A vár északnyugatról Visconti 1699-es felmérésén
(Sebestyén 1984.)

második felében, viszont a szentély déli oldalán látható ablakot Orbán Balázs, mint egy gazdagon díszített román kori emléket emelte ki („nagy köríves ablak... mely oldaloszlopaival s virágfüzérrel dusan tagozott bétetével határozottan a román styl szebb alakításai közé tartozik”¹⁴). Az átmeneti stílusuként leírt épület véleményem szerint eredendően is kolostortemplomnak épülhetett, hisz – bár nem maradt fenn – egykori ábrázolásokból és más történeti forrásokból tudjuk, hogy Udvarhely középkori plébániatemploma a mai Szent Miklós templom helyén állt a középkorban is. Az 1981-es ásatás során a zárt iskolaudvarban, az egykori kolostortemplom környezetében a II. felületen feltárással került két alapfal részlete, körülötte temetkezésekkel (ebből 14 dokumentált: az udvar szintjétől 1,00–1,60 m mélységben előkerült, többnyire bolygatott sírok; kéztartásukra általában a medencére helyezett kéz a jellemző; egy részük koporsós temetkezés volt), freskótöredékekkel és faragott kövekkel.¹⁵ Az 5×10 m-es ásatási felületen két egymással párhuzamos, 120–130 cm távolságban lévő délnyugat-északkelet irányú fal rajzolódik ki, az északi derékszögben megtörik (5. ábra: A. és B. falak).¹⁶ Visconti ábrázolása nyomán megkockáztatható, hogy a templom szentélyének északnyugati falára, illetve a kolostornégyyszög délkeleti falrészletére bukkantak az ásatók. A feltárással viszont nem találták meg a fényképáb-

a három folyosó a kolostorke-rengő, melynek nyitott oszlopos szerkezete még állt 1620-ban),¹² Giovanni Morando Visconti 1699-es felmérése¹³ pedig tökéletesen ábrázolja azt (2. ábra). Elbontása előtti állapotát Orbán Balázs leírásából ismerjük meg részletesen, aki a Székelytámad vár belső épületeivé átalakított épületcsoporthoz fordított U alakban ábrázolja (1a. ábra), ennek délkeleti szárnyát az egykori kolostortemplom tette ki. Az ábrázolásból és leírásból egy támpilléres, hajó- és egyenes záródású szentély együtteséből álló templom képe bontakozik ki, melyet délről és nyugatról (fél)köríves lezáródású ablakok törtek át. A templom egykori bejárata már nem állt a 19. század

12 VASS MIKLÓS: Az udvarhelyi vár történetéhez. *Történelmi Tár*, 7. (1906) 316., SzO VI. 119.

13 KÖZZÉTÉTELE: SEBESTYÉN GYÖRGY: Cetatea Odorheiu Secuiesc. *Architectura*, 1984. 2.

14 ORBÁN BALÁZS: A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. I. Pest, 1868. 59. Idézi DÁVID LÁSZLÓ: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 313.

15 1981. évi ásatási napló, összesítő fénykép és rajz, sírleírások. Haáz Rezső Múzeum. Az ásatás után húsz évvel megjelent kis közlemény furcsa módon a templom körüli temető sírjait 18. századi pestisjárvány temetkezéseiként tünteti fel. L.: FERENCI 2002. 61.

16 1981. felszínrajz, II. felület. Lépték 1:25. Haáz Rezső Múzeum.

3. Fénykép 1860-ból, a vár délről

rázolásokon és Orbán Balázs felmérésén látható saroktámpilléreket, a déli fal pedig elég hevenyészett módon, feltöltésre volt alapozva, így az aligha lehetett a szentély fala.

A történetírásban nincsen még konszenzus abban, hogy Udvarhelyen legkésőbb a 13–14. század fordulójától létező kolostor domonkos avagy ferences kolostor volt (a közeli segesvári domonkos kolostorra vonatkozó első adat 1280-ból való¹⁷). Nem tudunk semmit arról, hogy az alapítás kihez köthető, elképzelhető – mint fentebb utaltam rá –, hogy a királyi udvarház területére kap bebocsátást az egyik koldulórend. *A legkorábbi írott forrás a kolostorról 1497-ből való, amikor a domonkos rend pesti tartományi gyűlésén az udvarhelyi rendházzal tesznek említést.*¹⁸ A 18. századi történetírók az egykori kolostor ferences voltáról beszélnek,¹⁹ feltehetőleg azon az alapon, hogy 1604-ben a Székelytámad vár kiépítése után a ferencesek „ősi jogon” követelik vissza a kolostort.²⁰ A ferencesek végleges megtelepedése Udvarhelyen végül is csak a 18. század elején sikerül, ekkor épül fel ma is álló barokk templomuk.²¹

17 DÁVID 1981. 314.

18 VESZÉLY KÁROLY: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár, 1860. 392–393., v. ö.: DÁVID 1981. 314.

19 BENKŐ JÓZSEF: Milcovia, sive antiqui Episcopatus Milkoviensis. I. 1781. 499., LAKATOS ISTVÁN: Székelyudvarhely legrégebb leírása (1702). Latinból fordította Jaklovsky Dénes. Erdélyi ritkaságok, 6. Kolozsvár, 1942. 12.

20 Ekkor Kornis Boldizsár várkapitány védelme alatt 6 csíksomlyói szerzetes telepedett meg a várban. L.: BOROS FORTUNÁT: Az erdélyi ferencrendiek. Kolozsvár, 1927. 68., v. ö.: DÁVID 1981. 314.

21 Az erdélyi kolostorokról a közelmúltban megjelent „lexikon” (Dictionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Coord.: A. A. RUSU. Cluj-Napoca, 2000. 186–187.) több olyan adatot is közöl az udvarhelyi középkori ferences kolostorról, amelynek hiteile meglehetősen kétséges. Benkő József 1273-as, a ferences kolostorra utaló alapítási adatát más forrás nem támasztja alá. V. ö.: Transilvania specialis. Erdély földje és népe. I-II. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi SZABÓ GYÖRGY. Kolozsvár, 1999. 37. Az udvarhelyi ferences kolostorra vonatkozó, a fenti munkában idézett további adatok (1390, 1523, 1531) mind olyan újkori historikus források, amelyeket középkori írott forrás vagy más adat egyelőre nem támaszt alá.

4. Rohbock-féle ábrázolás 1854-ből, a vár északról

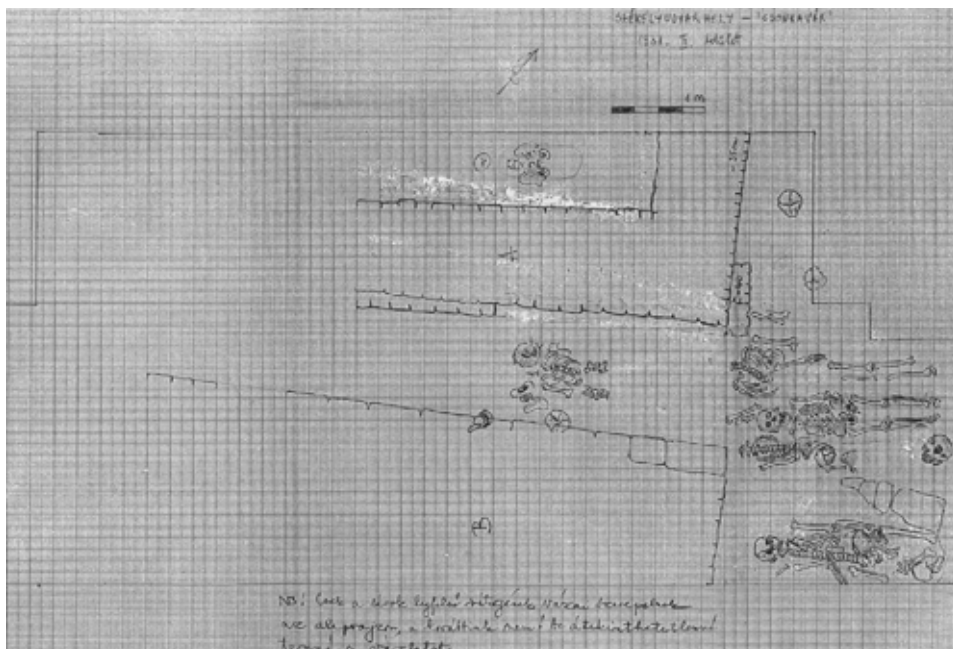
A 15. század végi udvarhelyi vár

Ecsedi Báthori István erdélyi vajda és székely ispán és a székelység viharos viszonya az 1490-es évek elején csak rövid előképe annak a 16. század utolsó negyedét és a 17. század elejét át- meg átszövő, zavaros és ellentmondásokkal teli helyzetnek, amely a székelység és a Báthori család másik ága, az erdélyi fejedelmeket adó somlyóiak kapcsolatát végigkísérte. Báthori István udvarhelyi várépítése és ennek során elkövetett jogsértései a középkori székely történelem egyik sarokpontját jelentik, és olyan félreértések forrásává váltak, mint pl. az a közhely, hogy a székelység nem épített várakat.

Az első adat – amely összefüggésbe hozható a várépítkezéssel – Báthori István 1492. szeptember 3-án, Medgyesen kelt oklevele. A vajda megparancsolja a szebeni tanácsnak, hogy korábbi rendelkezése szerint azonnal küldjön neki 2 ágyút (*Hophniczas*) 32 kögolyóval, 1 taraczkot (*Tharazk*) 20 kögolyóval, 16 szakállast (*Zakalos*), 2 mázsa lőport, 2 ácsot és 2 pattantyúst.²² A következő hetekben Báthorit Székelyföldön találjuk, Udvarhelyen és Segesváron ad ki oklevelet Sepsiszentgyörgy város jogairól²³, és minden bizonnyal közvetve irányítja a már korábban elkezdett udvarhelyi várépítkezést. December 3-án Udvarhelyen adta ki a vajda azt az oklevelet, amelyben kéri a szebeni tanácsot, hogy

²² SzO III. 117.

²³ Szept. 23-án és okt. 7-én kelt oklevelekről van szó. L.: SzO III. 117–120., 121–122., ill. uo. I. 269–270.

5. Ásatási alaprajz, II. felület, 1981 (Haáz Rezső Múzeum)

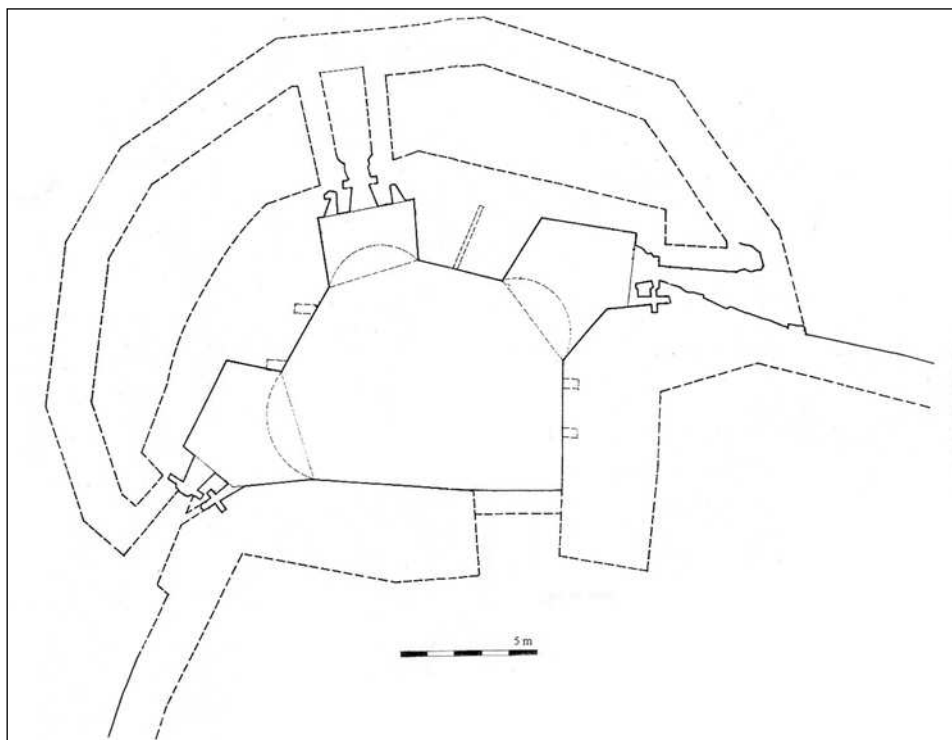
Szeben város ácsait, akiket az udvarhelyi vár építése után hazaküld, szolgálatukért fizessék meg.²⁴ Előtte egy nappal kelt Nagysolymoson a székelyeknek a szászokhoz intézett felszólító levele, amelyben arra kéri őket, hogy a sárdi mezőn tett egyezség értelmében, az ország nemeseivel együtt folyamodjanak a királyhoz a vajda elnyomása ellen; közlik, hogy ők lovasaikkal és gyalogjaikkal együtt felkeltek, és akik nem csatlakoznak hozzájuk, annak jószágait meg fogják szállni.²⁵ A fentiek ismeretében – mint Szabó Károly meggyőzően kimutatta²⁶ – az év végére tehető annak az oklevélnek a kelte, amelyben a hét szék székelysége II. Ulászló királyhoz fordul az ellenük Báthori István erdélyi vajda és székely ispán által elkövetett kegyetlenkedések és jogsértések ügyében.²⁷ Az oklevél részletesen felsorolja azokat a sérelmeket, amelyek az udvarhelyi vár építésének kapcsán a székelységet érték: különféle javak beszolgáltatására és munkaszolgálatra kötelezik az udvarhelyszéki székelységet, erőszakkal véve el ingóságait, lerombolva házaikat. Hogy a székelység egésze mégis szembefordul Báthorival, ennek legfőbb oka éppen a várépítés tényében rejlik, mert mint hangsúlyozzák, a székelység körében soha nem hallott dolog, hogy másvalaki várat építsen („*in medio nostri Castellum erexit*”). Az oklevélnek ez a passzusa vezetett annak a toposznak a kialakulásához, miszerint a székelység ne lett volna várépítő nép. Ezzel szemben pusztán arról van szó, hogy a székelység nem tűrte el valamely külső hatalom (ez esetben a vajda) várépítését a Székelyföldön, mivel ez nem

24 SzO III. 123.

25 SzO III. 122–123.

26 SZABÓ KÁROLY: Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban. *Századok*, 23. (1889) 701–709. Az oklevélben többször felbukkan a tél és a hideg időjárás említése, feltehetőleg nem a megelőző télre vonatkozóan.

27 SzO I. 272–280.

6a. A keleti ágyútorony felmérése, a pinceszint alaprajza
 Atelier M SRL, Sepsiszentgyörgy (Haáz Rezső Múzeum)

fért össze a terület és a székelység jogi természetével, akárcsak a többi jogsértés, amely a székelységet érte a várépítkezés kapcsán.²⁸ A székelység panaszának hatására II. Ulászló 1493. január 19-én elveszi a vajdaságot Báthori Istvántól és Losonczi Lászlóra, valamint Drágfi Bertalanra ruházza át.²⁹

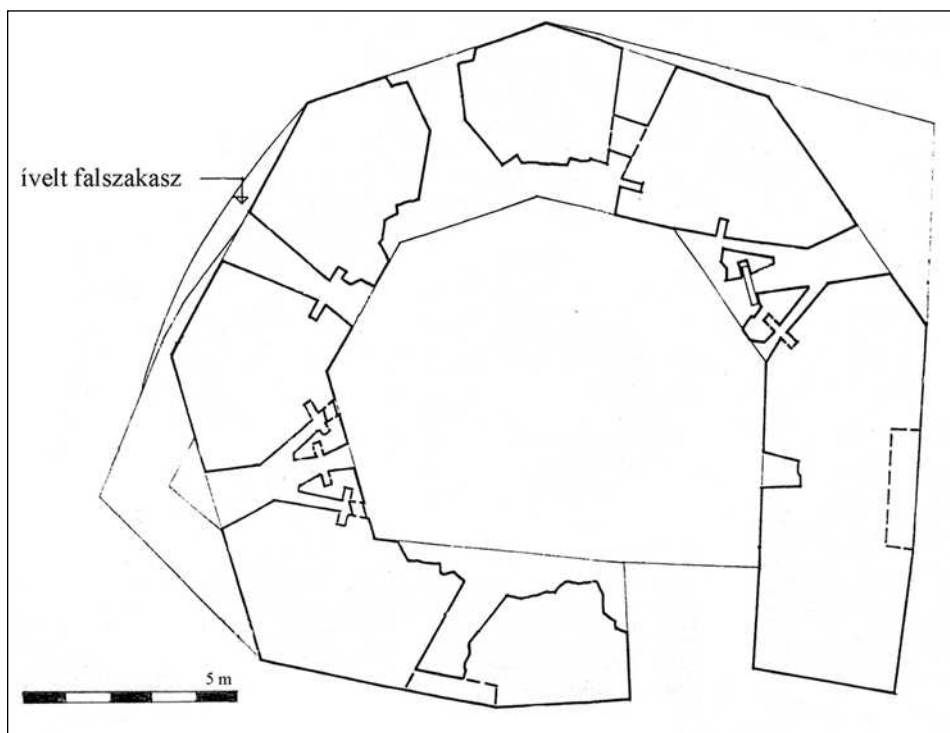
Báthori István tettének háttérében általában a székely főemberek és tehetős lófők hatalmának megfékezését szokták látni.³⁰ Valóban, a sérelmezett levélírók egy helyen magukat *pociore Siculorum* (székely előkelőknek) nevezik. Ez alapján szokás Báthori tettében Mátyás király székely-politikájának folytatását látni, aki védelmébe vette a közszékelységet a főemberekkel szemben az 1466. évi zabolai gyűlésen hozott végzésekkel, illetve 1473-ban a székelység hadi rendekbe való összeírásával igyekezett a középréteg lesüllyedését megakadályozni.³¹ A kérdés mai megítélése árnyaltabb, ugyanis az oklevél

28 L. részletesen: SÓFALVI ANDRÁS: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely, 2005. 126–140.

29 SzO III. 124.

30 L.: MAKKAJ LÁSZLÓ: Erdély a középkori magyar királyságban. In: Erdély története. I. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1986. 363.

31 Jakó Zsigmond szerint Báthori a királyi jobbágyság közé sorolta a közsabadok legszegényebb tagjait, és udvarhelyi várhoz rendelve őket ezzel kiváltotta a főemberek elégedetlenségét. JAKÓ ZSIGMOND: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés, 1595–1596. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest, 1979. 19–22. L. még: ALBERT DÁVID: A székelyudvarhelyi vár. Székelyudvarhely, 1991. 7.

6b. A keleti ágyútorony felmérése, a földszint alaprajza
Atelier M SRL, Sepsiszentgyörgy (Haáz Rezső Múzeum)

egészből világosan kiderül, hogy a vajda erőszakos fellépése és tette a székely társadalom egészét érintette.³²

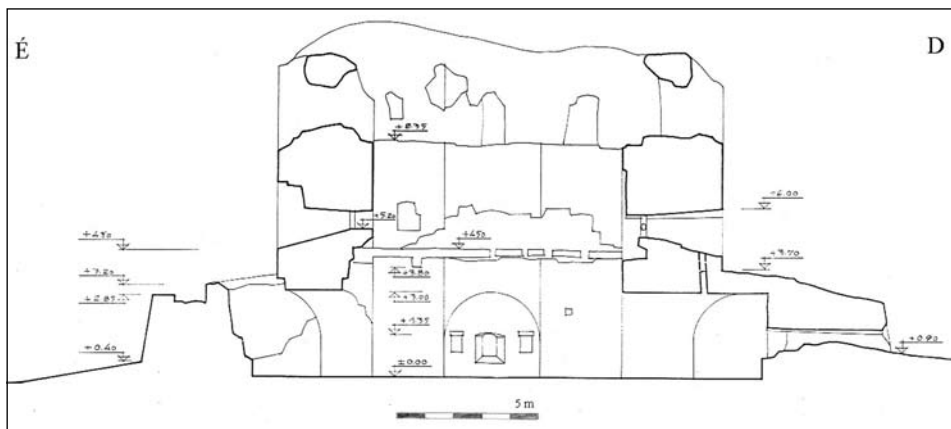
Az udvarhelyi várépítkezés ténye mögött egy olyan székelyföldi váruradalom létrehozásának terve körvonalazódik, amely a székely ispán vármegyei területeken fekvő *honor-birtokaival* (pl. Görgény vára) szemben az ispán hatalmát közvetlenül erősítette volna a székelység fölött.³³ Hasonló jellegű építkezésre valamivel korábban – feltehetően szintén az 1479-től erdélyi vajda és székely ispán Báthori István kezdeményezésére³⁴ – Vásárhelyen is sor került, bár ekkor még nem történtek az udvarhelyihez hasonló jogsértések és kihágások. A két építkezés között abban is hasonlóság van, hogy mindkét esetben egy kolostor megerősítéséről, esetleges várrá való átalakításáról van szó. Nem kétséges, hogy a vajda mindkét esetben a török elleni védekezést is szem előtt tartotta, viszont a történetek további célok felé mutatnak. Kérdéses mindkét esetben a vajdai hatalom és az egyházi jog, kolostori élet összeférhetősége – feltehetőleg csak külső erődítési munkálatokra került sor, nem birtok-kisajátításra. Ezt nemcsak az a tény látszik alátámasztani, hogy 1497-ben Udvarhelyen továbbra is kolostor működik, hanem az is, hogy a középkori kolostorépület még nagyrészt változatlan formában állt a 17. század elején is.

32 V. ö.: EGYED ÁKOS: A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig. Csíkszereda, 2006. 67.

33 V. ö.: BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY 1997. 16.

34 Erre utal egy vár alatti birtok körülhatárolásának alkalmával említett *Wararokya* 1487-ben. SzO V. 29.

6c. A keleti ágyútorony felmérése, észak-déli metszet
Atelier M SRL, Sepsiszentgyörgy (Haáz Rezső Múzeum)

A vár az idézett oklevelekben a korabeli szóhasználatnak megfelelően hol *castellum*, hol *castrum* néven fordul elő.³⁵ A régészeti kutatások a keleti toronyba beépítve egy korábbi, ívelt hűző falmaradványt (6b. és 10. ábra) hoztak felszínre (a torony északi oldalának „sarkantyútagját” erre építették rá),³⁶ amely a Székelytámad vár előtti építkezések közül jellege és megmaradása alapján leginkább a Báthori-féle várépítkezéshez köthető. A kutatások jelenlegi szintjén más építészeti elemet nem tudunk kapcsolatba hozni a korai, 15. század végi várral.³⁷ Feltehető, hogy a vár szabályos formája – mely a korábbi kolostornégyszöghöz igazodik – már ekkor kialakult.

A Székelytámad(t) vár

Az Udvarhelyen épített Székelytámad, illetve a háromszéki Lécfalva–Székelybánya várak beszédes emlékei az 1562-es székely felkelést megtorló intézkedések sorozatának:

35 Az egyik oklevél mindkét terminust használja egy időben. V. ö.: SzO III. 123.

36 FERENCZI 2002. 61. A későbbi ágyútorony járószintjéhez képest +25 cm-ről induló fal alapozása kb. 1 m, felmenő része 1,40 m magasságig volt megfogható (abszolút érték: +2,70 m), vastagságát nem sikerült meghatározni, ugyanis belső falsíkját nem lehetett megfigyelni a ráépült torony miatt. V. ö.: Cetatea Odorheiu Secuiesc 9. Pl. 7. A felmérések alapján az ívelt hűző fal 10,5 m hosszúságban követhető a torony északkeleti oldalánál (legnagyobb kiugrása 55 cm) majd befordul a torony keleti sarka alá. Amennyiben a feltárt, megmaradt részlet alapján egy kör alakú saroktoronyra következtethetünk, annak kiserkesztett átmérője több mint 20 m volt. Feltehető, hogy az objektum a félbemaradt Báthori-féle építkezés egyik eleme volt.

37 Nem megalapozott Winkler Gusztáv építészeti periodizációja, mely a két udvarhelyi ágyútoronyt a 15. század végére keltezi. V. ö.: WINKLER GUSZTÁV: Reneszánsz erőépítéset Magyarországon mérnöki szemmel. Budapest, 2004. 136–137. Az európai példák, az ágyútoronyok kialakulása és építésének általános elterjedése alapján elemző és keltező szerző nem veszi figyelembe a magyar sajátosságokat, éspedig azt, hogy Magyarországon ezek a hadászati újítások jelentős fáziskéséssel jelentek meg, és az ágyútoronyok csak a 16. század közepére terjednek el. Erdély keleti felében pedig alaptalan a 15. század végén egy ilyen típusú, komplex ágyútoronnyal (l. alább) számolni, ugyanis az országrész nyugatabbi vagy központi részen nem találunk rá egyáltalán példát sem ekkoriban. V. ö.: KOVÁCS ANDRÁS: Késő reneszánsz építéset Erdélyben. Budapest–Kolozsvár, 2006. 47–50. Ugyanakkor érdekes módon Kovács András a Hajdú- és Főris-„bástyákról” megjegyzi, hogy valószínűleg a Báthori-féle építkezésekhez kapcsolhatók. Uo. 54.

7. A keleti ágyútorony keletről

a fejedelmi hatalom helyi bástyái, ahonnan könnyen elejét lehetett venni bármilyen újabb székely megmozdulásnak. A felkelést hol múlt, hol jelen időben idéző várat³⁸ a század utolsó harmadától egyszerűen csak udvarhelyi várként³⁹ emlegetik a források. Az írott adatok keveset árulnak el a 16. század második felének építkezéseiről,⁴⁰ de többnyire ismerjük a vár kapitányait,⁴¹ illetve a vár birtokait. A vár ellátására vártartományt alakítanak ki, birtokokat, nemegyszer teljes falvakat rendelve ennek szolgálatára. János Zsigmond 1571. február 7-én kelt oklevelében a közeli Gyárosfalva helységét, melyet birtokosaitól más székelyföldi jószágokért elcserélt, Udvarhely városába kebelezi, kivéve némely szántóföldeket, melyeket már előbb az udvarhelyi várhoz csatolt.⁴² 1577. február 25-én Báthori Kristóf a városhoz kapcsolja Szentimre falut, mely ekkor a várhoz tartozott („*possessionem Zent Imreh vocatam ad arcem nostram Udvarhelyi pertinentem*”).⁴³ A későbbiekben egy 1644-es urbárium részletezi a vártartomány összes járandóságait és birtokait a szolgálatára rendelt jobbágycsaládokkal együtt.⁴⁴

38 1562: *Zekelthamad*. SzO III. 321.; 1567: *Zekeltamatt*. SzO II. 213–215.

39 1571: *wdwarhelij war*. SzO III. 341.

40 Az 1571. évi oklevél alapján – amely leírja, hogy az udvarhelyi közszékelyek évi három hét munkát vállalnak a várépítkezésnél – tudjuk meg, hogy az építkezések még nem fejeződtek be. L. az előző jegyzet hivatkozását.

41 A vár fennállásának első negyedszázada idején Pekri Gábor (1562), Bánffy Losonczy Pál (1566, 1571), Telegdi Mihály (1567–1570), Nagy Ferenc (1572), Bánffy Farkas (1583), Bodoni Balázs (1585) várkapitányokról tudunk az írott forrásokból. Akárcsak a Bánffy- és Telegdi-bástyáknak, feltehetőleg a másik két toronynak is valamely várkapitány vagy várnagy volt a névadója.

42 SzO II. 314–315.

43 SzO IV. 54–55.

44 1644: Székely Oklevéltár. Új sorozat. VII. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést teszi DEMÉNY LAJOS. Kolozsvár, 2004. 90–104. L. még: ALBERT 1991. 24–26. Az urbáriumban főleg Kis- és Nagy-Küküllő menti marosszéki, illetve udvarhelyszéki települések jobbágyságait találjuk.

8. Lőrésrendszer a keleti torony keleti ágyúállásában

1591–1595 között Mindszenti Benedek várkapitánysága alatt jezsuiták tevékenykedtek a várban, tehát katonai funkciója mellett egyházi szerepet is betöltött még. Mint már fentebb is utaltam rá, 1604-ben Kornis Boldizsár várkapitány védelme alatt csíksomlyói ferencesek telepedtek meg a várban.⁴⁵

1599-ben a székelyek csatlakoznak Mihály vajdához, aki megígéri régi szabadságjogaik visszaállítását. A székelyek lerombolják sérelmeik legfőbb jelképeit, az udvarhelyi és háromszéki várakat. Újjáépítésüket az 1600-as lécfalvi országgyűlés rendeli el.⁴⁶ Azonban ez csak 1621 után vesz nagyobb lendületet Kornis Ferenc királybírósa idején, aki zálogba kapja a várat az építkezések költségeinek fejében.⁴⁷ 1624-ben Bethlen Gábor megengedi az udvarhelyi katolikusoknak, hogy a várbeli templomban misézzenek, amennyiben újjáépítik azt, de mint a további évek eseményeiből kiderül, ez már nem valósult meg.⁴⁸ Nem célom a vár történetének további részletes bemutatása, csupán azoknak az adatoknak az elemzése, amelyek a vár építéstörténetére vonatkozóan hasznos információkat tartalmaznak, mint pl. az 1620., 1629. és 1630. évi várleltárak.⁴⁹ A 17. század első felében a vár elnyeri végső formáját, ezt követően már nem érik komolyabb átalakítások. A Rákóczi-

45 L. a 20. jegyzetet.

46 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1878. IV. 556.

47 SzO IV. 211–212.

48 1630–1633 között fejedelmi bizottság rendeli el Udvarhely főterén egy új templom építését, amely a reformátusoké lesz, régi templomukat pedig visszakapják a katolikusok. V. ö.: DÁVID 1981. 315., 317.

49 VASS 1906. 314–317., SzO VI. 90–105., 116–122.

szabadságharc idején Pekry Lőrinc kuruc kapitány elrendeli a vár leromboltatását, mely csak részben valósult meg, ezt követően kapta a vár a „csonka” jelzést.

A vár mai képéből kiindulva, Orbán Balázs és Visconti felmérései (1-2. ábra) alapján rekonstruálható a vár 17. század közepi erősítési rendszere. A szabálytalan négyszög alaprajzú (105×120 m) várfalak sarkait ágyútoronyok, illetve bástyák védték. Az északi, Telegdy-bástya háromszög alakú, egykori formájában mindkét oldalán fülekkel ellátott bástya volt, a nyugati, Bánffy-bástya trapéz alakú, mellette délről nyílt a vár bejárata kettős kapuval, ezt a bástya és egy félkör alakú tömör torony fogta közre. A külső kapu előtt híd vezetett át a vizesárkon, majd felvonóhídon lehetett bejutni a várba.⁵⁰ A déli, poligonális Főris-„bástya” jellegében hasonló volt a vár legépebben fennmaradt keleti, háromszintes ágyútornyához (Hajdú-„bástya”). A 17. századi leltárak, majd Visconti és Orbán Balázs alaprajzai a nyugati bástya és a déli torony között olyan kettős falat (falszorost) említenek, ill. tüntetnek fel, mely kazamatarendszert foglalt magába. Az 1620-as leltár boltozatos kazamatát ír le.⁵¹ A várfalakat és a bástyákat mely vizesárok vette körül.

A vár sarokvédművei nem csupán alaprajzukban, de részben felmenő falaikban is őrzik eredeti állapotukat. (vö. 1a. ábra). A vár ma is látható elemei közül a legkorábbiak a keleti és déli tornyok lehetnek. Bár az utóbbi megmaradt részei a föld alatt lappanganak, kétségtelen, hogy ez a Hajdú-„bástya” párja volt. Az 1620-as leltár mindkettőt nyolcszögűnek írja, a déli tornyot valamivel kisebbnek.⁵² A napjainkra egyre romosabbá vált *keleti ágyútorony* (7. ábra) a második szinttől szabálytalan nyolcszög alakú, legnagyobb átmérője 17,60 m, vastagsága 3,40-3,90 m között mozog, magassága 12,50 m. A háromszintes torony emeleit gerendafödémek tartották, a várbelső felé néző részén valószínűleg nem volt kőfal. A torony korabeli járósíntjét a mai iskolaudvar szintjétől 5,50 m mélységben érték el az ásások folyamán. A torony pincésíntjén három nagyméretű, falba mélyített ágyúállás található, ezeket a falakba mélyen besüllyesztették, teherkiváltó árkádívекkel zárva le. A középső, keleti ágyúállásból hármás lőrésrendszer (8. ábra), míg a két szélsőből (északi és déli) kettős lőrés nyílnak. Az árkádívек alól több mint négy méter hosszú (az északi oldalon 4,40 m) lőrésfolyosó (az északi oldalon szélessége 110 cm, magassága 120 cm, kifelé haladva enyhén szélesedik és emelkedik) vezetett a szabadba egy falszoroson, illetve 1 m vastag külső falon keresztül, amely nemcsak a tornyot, hanem az egész várat keretezte a keleti és déli tornyok környezetében. A falszoros eredetileg a pincésínt magasságában állt (a torony pincésíntjének sarkain nincsenek kváderkövek), de később a külső falat feltehetőleg megmagasították.

Az földszinten a hármás lőrés mellett egyszerű lőrés (9. ábra) található a torony hét oldalán. A legfelső, emeleti szint lőrésai nem tanulmányozhatók a leszakadás veszélye miatt, de feltehetően a földszintihez hasonló elosztásúak voltak ezek is. Az 1620. évi leltár a tornyok tetőszerkezetének koszorúgerendáit is számba veszi,⁵³ tehát ezek fedve voltak.

Az említett 1982–1985. és 2002. évi ásások éppen a tárgyalt ágyútorony kutatására irányultak. Az újkori feltöltés, az omlásveszély és a torony külső oldalának beépítettsége miatt csak részlegesen érték el kitűzött céljukat. A feltörő talajvíz miatt pl. nem sikerült elérni a falak alapozásának alját, és számos esetben az omlásveszély késztetett egy munkafázis felfüggesztésére. Míg a Ferenczi testvérek a torony építésében több periódust feltételeztek (már a 80-as években feltárva a torony északkeleti falába beépült ívelt

50 L. az 1629. és 1630. évi leltárakat. SzO VI. 90–91., 117.

51 VASS 1906. 316.

52 A Főris-„bástya” területének 23, a Hajdú-„bástyának” pedig 26 ölt adva meg. L.: VASS 1906. 314–315., 317.

53 L. az előző jegyzet.

9. Az ágyútorony belső részlete

falszakaszt – vö. 10. ábra),⁵⁴ addig a 2002-es ásatások az ágyútorony egységes építését állapították meg⁵⁵ (ezt az építészeti felmérések is megerősítették⁵⁶). A régészeti leletek – nagy részük másodlagos helyzetből került elő – nem eredményeztek abszolút keltezést, viszont a feltárások számos olyan részletet hoztak felszínre, amely elősegítette az építészeti elemzéseket. Kiderült például, hogy a tornyot övező falat enyhén befelé döntve legalább 1 m mélységben az altalajba vágták bele, majd töltötték fel fokozatosan földdel a falszorost, amelynek külső falsíkja a várak megásásával került felszínre. Az északi ágyúállás és lőrésfolyosó kitakarítása során megfigyelhető volt ennek egységes építése. Annak ellenére viszont, hogy a torony úgy szerkezetileg, mint rétegviszonyait tekintve egységes építészeti koncepciót sejtet, nem zárható ki a torony többszakaszos építése.⁵⁷

Orbán Balázs alaprajzát nézve viszont megállapítható, hogy történtek változtatások a keleti (és déli) ágyútoronyok környezetében is, ugyanis a nála megjelenő – a külső toronyfalak meghosszabbításaként folytatódó – kurtinák nem képeznek szerves védelmi egységet, koncepciót a tornyokkal, tehát mindenképpen átalakították őket. Feltehető, hogy az 1599-es rombolásnak lett áldozata a belső fal, melyet már nem építenek teljesen újjá, és a

54 Ásatási naplók, jelentések. Haáz Rezső Múzeum.

55 Sondaje arheologice... i. m.

56 A székelyudvarhelyi „Csonkavár” épületkutatása. Építészeti tanulmány. A sepsiszentgyörgyi Atelier M SRL megbízásából készítette FEKETE MÁRTA építész. 2002.

57 Erre lektorom, Feld István hívta fel a figyelmemet. Szeretném ezúton is megköszönni a tanulmányhoz fűzött kritikai észrevételeit és hasznos tanácsait.

külső falat erősítik a továbbiakban. Orbán felmérése után a várfalak további átépítéseken mentek át, például az északkeleti fal nyomvonala ekkor módosult olyképpen, hogy az északi fülesbástya keleti sarkához épült hozzá. Egy 1860-ban készült képeslap ábrázolása megengedi annak feltételezését, hogy a tornyok külső falát és a hozzájuk kapcsolódó várfalakat tovább magasították (3. ábra). A fénykép másik nagy tanúsága, hogy az udvarszint már ekkor ugyanilyen magas lehetett és nem az iskolaépítést megelőző planírozások során magasították meg. Ezt támasztja alá, hogy a belső udvaron végzett feltárás során 1-1,6 m mélységben kerültek elő a középkori temetkezések, egy döngölt agyag járószintet pedig 60 cm relatív mélységben figyeltek meg.⁵⁸ A középkori udvarszint a torony földszinti részének padlószintjével nagyjából azonos magasságban lehetett, ugyanis a gerendafészek 4,5 m magasságban helyezkednek el a torony járószintjétől mérve. Az ágyútorony mai, több mint 5 m-es mélységét a terület morfológiája magyarázza: ahhoz, hogy a vár legmélyebb (nyugati bástya) és legmagasabb pontjához (keleti torony) egyaránt eljusson a víz, illetve kb. egyenletesen töltsse fel a várárkokat, ilyen fokú kiegyenlítést kellett végezni. A tornyon kívül nem folyt mélységi feltárás, de elég egyértelmű, hogy a víz szintje jóval mélyebben volt, és a torony pinceszintje kevésbé „süllyedt” a földbe, mint napjainkban.⁵⁹ Ma is jól látható, hogy a torony pinceszintje teljesen a mai Eötvös József utca, az egykori védőárok túloldali partjának szintje alatt volt,⁶⁰ ugyanis keleti és déli irányban elég egyértelműen emelkedik/emelkedett a terep (a mai Tábor negyed, Református temető irányába). *Feltehetően ez magyarázza a torony (tornyok) elhelyezkedését – délről és keletről volt a legkönnyebben támadható a vár – és speciálisan megépített tűzérési szerkezetét is, amelyet az ágyúfedezékek, a falszoros és a külső fal, valamint a többágú lőréses tettek erőssé és hatékonyá.* Nemcsak a fenti elemek, hanem az X alakú lőréses (vö. 9. ábra) is meglehetősen egyedi kiképzést adtak az ágyútoronynak, melynek udvar felőli nyitott belsejébe feltehetően falépcsőkön lehetett le-, illetve feljutni. Ennek része lehetett a bejárat felőli oldalon 2002-ben feltárt nagyméretű cölöpmaradvány.

Egy Orbán Balázs által készített fényképen látható a legtöbb a *déli ágyútoronyból* – sarkain kirakva kváderkövekkel –, előtte pedig az ezt védő külső falból (a mai fal-szerkezet a külső fal kiegészítése során készülhetett, melyet az iskolaudvar szintje fölé magasítottak kb. 60 cm-rel).⁶¹ Orbán Balázs felmérése alapján feltehető, hogy nemcsak a déli ágyútorony és a nyugati bástya között volt egy belső, vastag fal – melynek lőréses

58 1981-es ásatási napló. Haáz Rezső Múzeum.

59 Szintezővel ellenőriztük, illetve próbáltuk rekonstruálni az egykori vízszintet. Mint kiderült, a Tó utca (déli és keleti tornyok közti egykori árok) mai szintje 2,30 m-rel magasabban van a nyugati bástya kváderköves sarkától (az egykori vízmaximumtól), tehát legalább ennyivel alacsonyabb volt a keleti oldalon is a víz szintje. Így érthetővé vált a keleti torony mélyre „süllyesztése”, és a vár belső járószintjéhez képest viszonylag nagy mélysége. Az is kiderült, hogy a torony belső járószintje 50 cm-rel mélyebben van ma, mint a Tó utca szintje, tehát ez utóbbi nagyon feltöltődött. A várárkokat a Küküllőből töltötték fel. Ahhoz, hogy kiküszöböljék a terület és a Küküllő közti jelentős szintkülönbséget – mint Visconti ábrázolása jól mutatja – a folyó egyik távolabbi, magasabb pontjáról vezették el a vizet a vár északi sarkáig. A várárkok vízszintjének állását egy visszafolyó árokkal szabályozták a Varga-patak magasabb pontja felé (egy maximumszinten túl egyszerűen átfolyt a patakmederbe a víztöbblet). A várárkok feltöltését, illetve leengedését nyilvánvalóan zsiliprendszerrel oldották meg. Visconti ábrázolásán az is jól látható, hogy az északnyugati várárkok jóval kisebb, sekélyebb volt, mint a többi, a terepi adottságoknak megfelelően. A mérésekben nyújtott segítségéért Nyárádi Zsoltnak tartozom köszönettel.

60 A Vár utca szintje a keleti ágyútorony vonalában ma 50 cm-rel alacsonyabb, mint az iskolaudvar szintje. Meglátásom szerint mindkettő egyenletes mértékben töltődhetett fel kb. fél métert a korabeli járószintekhez képest.

61 A fényképfelvétel eredetije: VOFKORI 1995. 79., felső kép. A felvétel jóval részletgazdagabb és hitelesebb, mint az ez alapján készített rajz. V. ö.: ORBÁN 1868. I. 56.

10. Az ágyútoronyba beépített, ívelt falszakasz

(?) fala még magasan állt a 19. század második harmadában (vö. 3. ábra) – hanem a vár összes oldalán. A vár korabeli bejáratát az 1982-es ásatás során kutatták, és mint a naplóleírásokból kivehető, sikerült is azonosítani az Orbán Balázs által *E* betűvel megjelölt kettős kaput, melyet a nyugati bástya és egy kör alakú tömör kaputorony zárt közre (11. ábra). A trapéz alakú *nyugati bástya* délnyugati oldala 23 m, az északnyugati 15 m, ezt az iskolaépítést megelőzően visszabontották az udvar szintjére. Az alaprajz és a lefelé kiszélesedő lábazat egyértelműen olaszbástyás megoldás, a viszonylag kisméretű bástya a Székelytámad vár első építési periódusában készült védművei közé tartozik, és feltehetőleg az ágyútornyokkal egy időszakban épült. A bástya belsejében és környezetében folyt 1981–1982-es ásatások nem szolgáltattak korhatározó régészeti anyagot.⁶² A bástya

⁶² A nyugati bástyában nyitott 6×10 m-es, I. felületen 1981-ben kutattak 3 m mélységben, amely során végig az újkori feltöltést érintették csupán. Az ásatási napló a szelvény mai iskolabejárat felőli oldalán falmaradványt említ. 1982-ben az egykori kapubejárat helyén kitűzött III. felület feltárása során az újkorban elfalazott kapu helyét, a nyugati bástya oldalfalát, benne egy lövést tártak fel, hitelesítve Orbán Balázs felmérését (E helység). 1981. és 1982. évi ásatási naplók, fotók, rajzok. Haáz Rezső Múzeum.

északnyugati oldalán a várfal kiomlott szakaszán az elmúlt években egy nagyméretű téglából rakott árkádív tűnt elő az udvar magasságában, melyet a mai fal teljesen eltakar. Funkciójára egyelőre nincsen magyarázatunk.

A részletezett védelmi elemek keltezése az építészeti formák, valamint az írott források alapján lehetséges. Az ágyútoronyok vonatkozásában a sokszögű alaprajz, a speciális ágyúállások, X alakú lőrés, az ágyútoronyok udvar felé nyitott szerkezete stb. irányadó. Az ágyútoronyok Magyarországon a 16. század első felében jelentek meg, és a század közepére váltak általánossá (például Kőszeg, Bozók, Galambóc, Somoskő, Szécsény, Sümeg, Fülek, Salgó).⁶³ Erdélynek leginkább a déli részére jellemzőek, a török támadásoknak kitett szász vidékeken – kezdetben négyszögű vagy kerek alaprajzúak, majd sokszögűek (Segesvár, Brassó, Fogaras, Szeben).⁶⁴ *Az udvarhelyi vár keleti (és déli) tornyai speciális megoldásúak, míg a két felső szint egyértelműen egy sokszögű ágyútorony képét mutatja, addig az alsó pincszint, fedezékbe épített ágyúállásaival, földdel feltöltött falszorosával egy bástya jellemzőit hordozza magán.* Keltezésükben az írott források is segítségünkre vannak, ugyanis az 1620. évi leltárban szereplő védelmi művek (tornyok, bástyák) elég egyértelműen az 1599-es lerombolás előtti időszakra vezethetők vissza. Így a vár ágyútornyai, a nyugati bástya, a kettős fal és kazamatarendszer a 16. század utolsó négy évtizedében épültek meg.

Az északi bástya a legnagyobb a vár védelmi elemei közül (homlokzati falai kb. 30 métereseek), és ma is 9 m magasan áll. A hegyesszögben kinyúló bástyát két félkör alakú füllel látták el a kurtinák felőli oldalakon. A nyugati fül mellett ma is látható egy nagyméretű, befalazott lőrés, az időközben módosított északkeleti fal feltehetőleg egy másik ugyanilyen lőrést takar a keleti oldalon. A bástya nyugati oldalán két darab homokkőből készített kőtábla van elhelyezve, amelyek mára lekopott felületén a történeti hagyomány szerint János Zsigmond erdélyi fejedelem címere volt látható. A bástyát az 1620-as években elkezdett újjáépítés során készíthették (ennek ugyanakkor némileg ellentmond a címer). Előzménye feltehetőleg a székelyek 1599-es várrombolásának lett az áldozata. Átépitése előtt is a legnagyobb méretű bástya vagy torony volt.⁶⁵

A vár belső épületeiből, az átalakított középkori kolostorépületből mára nem maradt semmi, azokat az iskola építésekor elbontották. Nemcsak Orbán Balázs fentebb részletezett leírása, hanem a 19. század közepén készült fényképfelvételek is világosan ábrázolják az átalakított kolostortemplomot. A kolostornégyszög további, az új funkciónak átalakított épületszárnyai, pl. a *Palota* – amely sarkain kváderkövekkel kirakott emeletes épülettömb volt – romos állapotban látható a fényképeken,⁶⁶ mely Orbán Balázs leírása szerint reneszánsz stílusban volt átalakítva („szögletei szép faragott kővel vannak kirakva, a felső emelet ablakai szép – renaissance styl modorában – tetőpárkánnyal s szögletrozsákkal ékített kőrámatba foglalvák s körívrrel záródó kettős nyilatukkal igen diszesen veszik ki magokat. A felső emelet közfálán köríves nyilatú levél-ornamentika ékítette ajtó pompálkodik”⁶⁷).

63 L.: GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyarországi várépítés fejezeteiről. Budapest, 1955. 317–330.

64 ANGHEL, GHEORGHE: Középkori várak Erdélyben. Bukarest, 1973. 88–95.

65 Az 1620-as leltár az északi „bástya” kerületét 36 ölben határozza meg, míg a nyugati bástya kerületként 30 ölt ad meg. L.: VASS 1906. 315. Fekete Márta az 1620. évi leltár méretadatai alapján hipotetikus rekonstrukciót készített a vár korabeli formájáról és védelmi elemeiről. L.: Építészeti tanulmány, 2002. Elképzelhető, hogy a leltárban leírt északi torony is a Báthori-féle építkezések idején készült, korábbi semmiképpen nem lehet.

66 Pl. a vár első, 1854. évi Rohbock-féle ábrázolásán: 4. ábra. L.: VOFKORI 1995. 76–77.

67 ORBÁN 1868. 59.

11. A nyugati bástya és a „kaputorony”

A belső várról részletesen tudósít az 1620. évi leltár (belső kapu, különféle funkciójú „házak”, vagyis épületraktusok, kút, istálló, pincék stb.), körbejárva azt. Ennek alapján mutatta ki Sebestyén György, hogy Orbán Balázs megállapításával ellentétben a belső vár nem fordított U alakú, hanem, Visconti ábrázolásának megfelelően zárt, négyszögletes épülettömb volt.⁶⁸ A 19. század közepe után készült fényképfelvételek alapján arra gondolhatunk, hogy a 18. század folyamán bonthatták el és/vagy alakították át a délnyugati szárnyat, így Orbán Balázs idején már valóban nem állt az (az I. katonai felmérésen egy viszonylag sematikus, négy szárnyat megjelenítő épületcsoport látható a várfalak mögött⁶⁹).

Összefoglalásom a székelyudvarhelyi Csonkavár leírására és bemutatására, valamint építéstörténetének felvázolására irányult. Mint láthattuk, a vár előzményeiről nagyon keveset tudunk, a középkori kolostorról és várról csak újabb régészeti kutatásoktól várhatunk meghatározó eredményeket. Az ágyútornyokkal és olaszbástyákkal erősített 16–17. századi vár építéstörténete csak nagy vonalakban ismert, és számos részletkérdése megoldásra vár. A keleti ágyútorony ugyanakkor az erdélyi fejedelemségkori hadművészet jelentős emléke, speciálisan megépített szerkezete pedig elég sajátos. A vár ágyútornyainak behatóbb kutatása, más védőműveivel együtt a jövő feladata. Nagyobb felületű, szisztematikus régészeti ásatások kiemelkedő eredményeket hozhatnak a Székelytámad vár előzményeit illetően, Székelyföld középkori kolostor- és várépítészetre vonatkozóan, érintve a királyi udvarhelyek, valamint a székely várépítéssel problémás kérdéseit is.

⁶⁸ SEBESTYÉN 1984/2. 29–32.

⁶⁹ I. katonai felmérés, Erdély. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár, Budapest. Jelz.: B IXa 1123. 178. térképlap.

MŰHELY

LADISLAV HOLÍK

A CSEHORSZÁGI VÁRAK KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI

Az alábbiakban az elmúlt tíz évben a cseh várakkal kapcsolatban végzett kutatások helyzetéről kívánok beszámolni. Általában az mondható el, hogy a jelenlegi kutatásban a falkutatás egyre fontosabb szerepet játszik. Ezen belül különösen a dendrokronológia alkalmazása hozott sok érdekes s meglepő adatot. Jelentős mennyiségű új eredmény és részeredmény áll rendelkezésünkre¹, ugyanakkor magam most két fontos kérdéskörre helyezem a hangsúlyt. Az első kérdéskör a 13. századi várakra vonatkozik, a másik a késő középkori s kora reneszánsz erősítések problémáira.

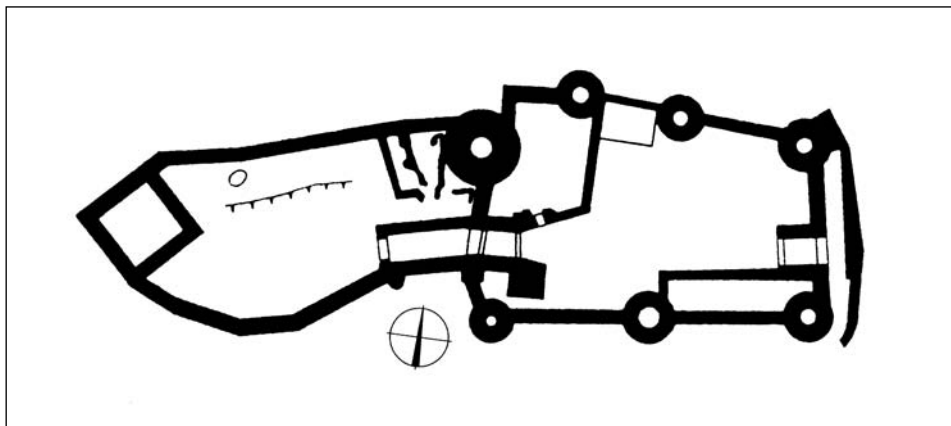
A 13. századi várak

A 13. századi várépítéset a sokat vitatott témák közé tartozik. A hosszú és viharos vitában elsősorban Tomáš Durdík és Vladislav Razím vett részt. Tomáš Durdík dolgozta ki a cseh várak egyik legutóbbi tipológiai rendszerét és az 1970–1980-as években nagy-kiterjedésű ásatásokat vezetett Közép-Csehország egykori királyi vadászterületén. Az itt található földesúri várakat építészeti formájuk és a beosztásuk szerint néhány típusba rendezte, majd felállította a 13. századi várak fejlődésének hipotézisét². Ezt az elképzelését vitatta újabban Vladislav Razím. A vitatott objektumok legismertebb példája Týřov vára³. Razím hangsúlyozta, hogy hiányzik az itteni régészeti ásatások eredményeinek a feldolgozása és a saját részletes falkutatása alapján a vár építéstörténetének új változatát dolgozta ki. Korábban azt feltételezték a kutatók, hogy a felső és az alsó vár egy időben jöttek létre, így a fennmaradt falak az írásos forrásokban említett keltezéssel (1249) hozhatók kapcsolatba, tehát az erősség legkorábbi cseh kővárak közé tartozik (1. kép). Razím megfigyelése szerint azonban Týřov nem egyetlen periódusban épült ki, hanem az alsó vár későbbi, mint a felső vár. Az alsó vár várfalai a felső vár falazatához csatlakoznak. Emellett Týřov váráról néhány új dendrokronológiai adat is rendelkezésünkre áll, melyek szerint a felső vár építése az 1260–1270-es évekre keltezhető, tehát a fennálló vármaradványok II. Přemysl Otakar király korából származnak. Az 1249-ben említett vár romjai tehát nem ismeretesek. Tomáš Durdík úgy vélte, hogy az alsó vár alaprajzi rendszere – melyre jellemzők a várfalba bekötött, szabályosan elhelyezett kerek tornyok – közvetlenül Franciaországból eredeztethető, így Týřov a szabályos alaprajzú francia ke-rektornyos vártípushoz tartozik. Vladislav Razím ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a vár

1 L.: DURDÍK 2002a., 2002b., 2005., itt az egyes objektumokkal kapcsolatos összes lényeges irodalom megtalálható.

2 A csehországi várak kialakulásának az áttekintése: DURDÍK–BOLINA 2001.

3 DURDÍK 1994., RAZÍM 2002., RAZÍM 2005a.

1. Týřov várának rekonstruált sematikus alaprajza (T. Durdík szerint)

különös formája nem feltétlenül hozható kapcsolatba egy feltételezett francia hatással, az inkább a közép-európai erősségekkel vetendő össze. A meredek lejtőn álló kerek tornyok ugyanis alapvetően támpilléreként működtek. A vár kialakulása szerint valószínűleg bonyolult folyamat volt és közben néhány tervváltozásra is sor került. Feltűnő az is, hogy a vár egyik lakóépületét a nyugati sarkán álló toronypalota képviseli.

2005-ben Vladislav Razím egy vitairatot jelentetett meg, amelyben a szerző a Durdík-féle rendszer egy másik vártípusának létét vonta kétségbe.⁴ Durdík még az 1970-es években határozta meg az ún. átmeneti vártípust, két vár (Hlavačov és Angerbach) régészeti feltárása alapján.⁵ Az átmeneti vártípus szerint olyan erődítmény, amelyik a földvár (sáncvár) s a kővár között áll, a védőfalat a belső faserkezet nélküli földsánc képezi, a lakóépületek sáncgyűrűbe kötnek be. Ezek az „átmeneti” várak földesúri erődítésként a 13. század első felében létesültek volna. Razím kételkedik ezen a várnak a keletkezésében, funkciójában, építettjében s építészeti formájában is. Hangsúlyozza, hogy hiányzik az írásos források egyértelmű tanúsága és semmi sem utal e várak különleges voltára. Hlavačov történeti ábrázolásából arra következtet, hogy az csak egy szokásos vár volt habarcsos falazattal.

Mindezzel kapcsolatban fontos kérdés a magánvár-építkezés kezdeteinek a vizsgálata, tehát az, hogy építtethetett-e ekkor az arisztokrácia magánvárakat az uralkodó engedélye nélkül? A 13. századi írott források semmit sem szólnak erről. Durdík feltételezte, hogy csak a királynak volt joga erősségek építéséhez, de ennek megfogalmazása csak a 14. században jelent meg az írásos forrásanyagban.⁶ Ezzel áll összefüggésben az idézett kutató másik hipotézise, miszerint csak az uralkodó építhetett nagyméretű várakat a várfal belső oldalához csatlakozó épületekkel. Magánvárak – néhány kivételtől eltekintve – így csak kisméretű toronyvárak lettek volna. A legnagyobb magánvárakat (Jindřichův Hradec, Rýzmburk és Lichnice), a legbefolyásosabb nemesi családok székhelyeit, ezért eredetileg királyi építésűnek véli.⁷ Jan Klápště ezzel szemben az írásos források hallga-

4 RAZÍM 2005b.

5 A régészeti leletek feldolgozása: DURDÍK 2004a.

6 DURDÍK 2004b.

7 Például: DURDÍK–BOLINA 2001.

tásából arra következtet, hogy a Přemysl királyok korában minden nemesnek joga volt várépítéshez; s egy vár építészeti formája, nagysága és típusa alapján lehetetlen annak birtokosát megállapítani.⁸ Nyilvánvaló, hogy elsősorban a leggazdagabb nemesi családok engedhették meg maguknak a nagyszabású várépítkezéseket, ezért Jindřichův Hradec, a Rýzmburk és a Lichnice várai nem tekinthetők egykori királyi váraknak, hanem eredetileg is büszke nemesi rezidenciák voltak. Az említett várak építéstörténete ráadásul még sok vonatkozásban tisztázatlan, és lehetséges, hogy legkorábbi formájukban jóval szerényebb megjelenésűek voltak.⁹

A kisméretű magánvár érdekes példája Michalovice vára. Vladislav Razím tanulmányában részletesen tárgyalta a vár falkutatásának és felmérésének eredményeit.¹⁰ A várat egy megközelítőleg háromszög alakú, alacsonyabb hegytetőn építették fel, amelyet a sziklába faragott árok választ el az előtereptől. A beosztása egyszerű és a korai magánvárakra jellemző: elől, a várfal mögött állt egy kerek torony (jelenleg a torony falszerkezete két részre repedt és a felső rész kissé elfordult: 2. kép), a hátsó szakaszon volt a palotaszárny, mely mára teljesen elpusztult. A védőfal már csak a vár délnyugati sarkán áll. A vár első említése 1281-ből ismert. Maga palotaszárny korábbi lehet, mint a délen fennálló falmaradványok, utóbbiak a 13. század végére datálhatók. A déli várfal eredetileg a magas és hatalmas, ún. pajzsfal volt, ferde lábazattal (3. kép). A fal mögött álló kerek torony valószínűleg egy három vagy négyemeletes épületként rekonstruálható, amelybe két ajtónyíláson át (az 1. és a 2. emeleten) lehetett belépni. Rendkívül érdekes, hogy az ajtók nem a palota felé, hanem a várfal felé nyíltak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a várfal és a torony egy rendszert alkotott. Ugyanakkor a kapcsolódó oldalsó várfalak már alacsonyabbak lehettek. A falkutatás sok későbbi átalakítás nyomát is feltárta. Magán a külső falsíkon sok érdekes elem látható, így két, az udvarról nyíló zárterkély maradványa, amelyek valószínűleg árnyékszékként szolgáltak (Az eddigi kutatók a védőfalat külső palotafalnak tartották). A következő építési periódusok idején a falat felmagasították és a felső védőfolyosó mellett még egy külső védőfolyosót is csatoltak a külső falsíkhöz. Ez a kettőzött, zárt védőfolyosó feltételezhetően a huszita időszakban jött létre. A vár 13. századi formájának analógiája nem ismert Csehországból, ezért Vladislav Razím biztosnak tartja, hogy a vár építetője az ötletet a nyugati várépítészetből merítette.

Az előbbiekből egyértelműen következik, hogy a 13. századi cseh várak fejlődéséről korábban kidolgozott eddigi elméletek számos eleme elfogadhatatlan, sok korábbi feltevés vitatható. Megoldás csak a kutatás gyors folytatása lehet, hogy így minél több és pontosabb eredmény álljon rendelkezésünkre. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi cseh várkutatás válaszút elé került.

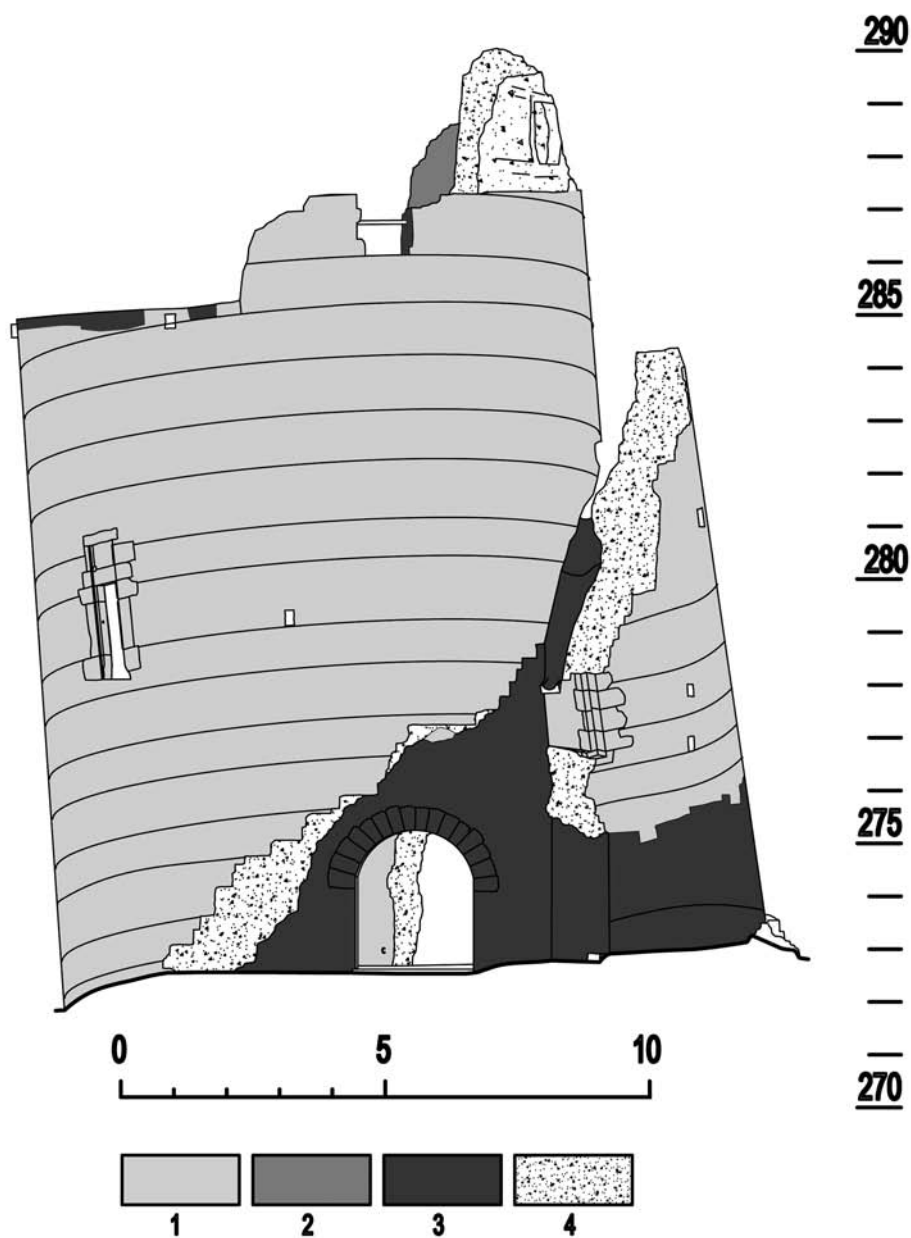
Késő gótikus és kora reneszánsz erősítések

Az eddigi kutatásokban nem fordítottak kellő figyelmet a késő gótikus, illetve kora reneszánsz erősítményekre. Elsősorban Jiří Varhaník érdeme, hogy az utóbbi években a helyzet e téren jelentősen megváltozott. Korábban a középkori erősítések között a huszita Tábor városának erősítményének, különösen Kotnov nevű ágyútornyának

8 KLÁPŠTĚ 2003. T. Durdík válasza: DURDÍK 2004b.

9 Az említett várak bonyolult kialakulására mutatott rá ugyancsak V. Razím is: RAZÍM 2004.

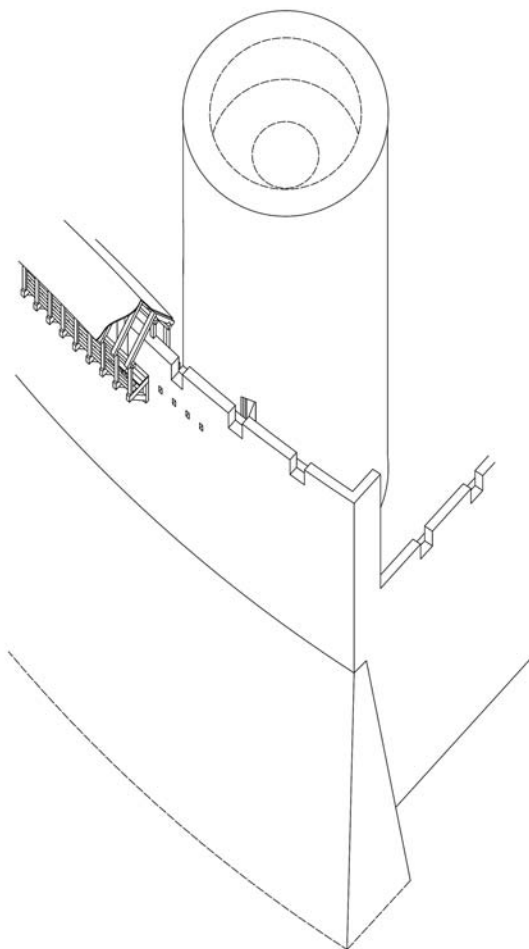
10 RAZÍM – NACHTMANNOVÁ 2005.

2. Michalovice vára, a kerek torony felmérése.
 1 – első építési periódus, 2 – második építési periódus,
 3 – jelenlegi falazat, 4 – falsík nélküli falazat
 (M. Černý és munkatársai felmérése)

tulajdonítottak nagy jelentőséget a kutatók. A Kotnov-torony és a többi, vele egyidős erődítmény kétségtelenül fontos, azonban újabban kiderült, hogy nem a huszita-korban épültek, hanem a reneszánsz idején vagy legalábbis az utóbbi időszakban kapták mai formájukat. Ennek a bizonyítéka a Kotnov torony esetében nem csupán a dendrokronológia, hanem a lőrés formája is. A huszita-kori erődítmény így sajnos ismeretlen, a torony alsó része a 13. századból származhat, az 1. és a 2. emeletén reneszánsz-kori, kívül-belül szélesedő ágyúlőrészek találhatók, míg a legérdekesebb lőrészeket a 3. és a 4. emeleten lehet látni. Ezeknek a fülkelőrészeknek a boltozatába szellőzőcsatorna torkollik. Ez a reneszánsz erődítésre jellemző elem Csehországban – a prágai vár Mihulka ágyútornyán kívül – egyedülálló, sőt, Magyarországon is csak néhány analógiája található.¹¹ Az utolsó emeletet a gyámköveken fekvő gyilokjáró képezi a szakállas puskák használatához kialakított lőrészekkel. A torony 1. és 2. emeletének falazata az első építési periódusban jött létre, a 3. és a 4. emelete a 2. periódushoz tartozik, ami egy 1532. évi tűz utánra keltezhető. Az 1542-es dendrodátum, mely sajnos nem egyértelmű, ugyancsak ezt bizonyítaná. Tábor szellőzőcsatornás fülkelőrészekkel felszerelt ágyútornya bizonyítással a csehországi reneszánsz erődítések legjelentősebb példáihoz tartozik.¹²

Varhaník hangsúlyozza, hogy a kutatók gyakran helytelenül szoktak használni egyes kifejezéseket, mint például ágyútorony vagy ágyúlőrés, mert igazi ágyúlőrészek csak nagyon ritkán fordulnak elő, a lőrészek többségét inkább puskák számára alakították ki.¹³ Szakállas puskák használatára egyértelműen a lőrésfülke oldalfalaiba befalazott támgerenda utal. Tábor fent említett ágyútornyán kívül a Roupov várban lehet valódi ágyúvé-

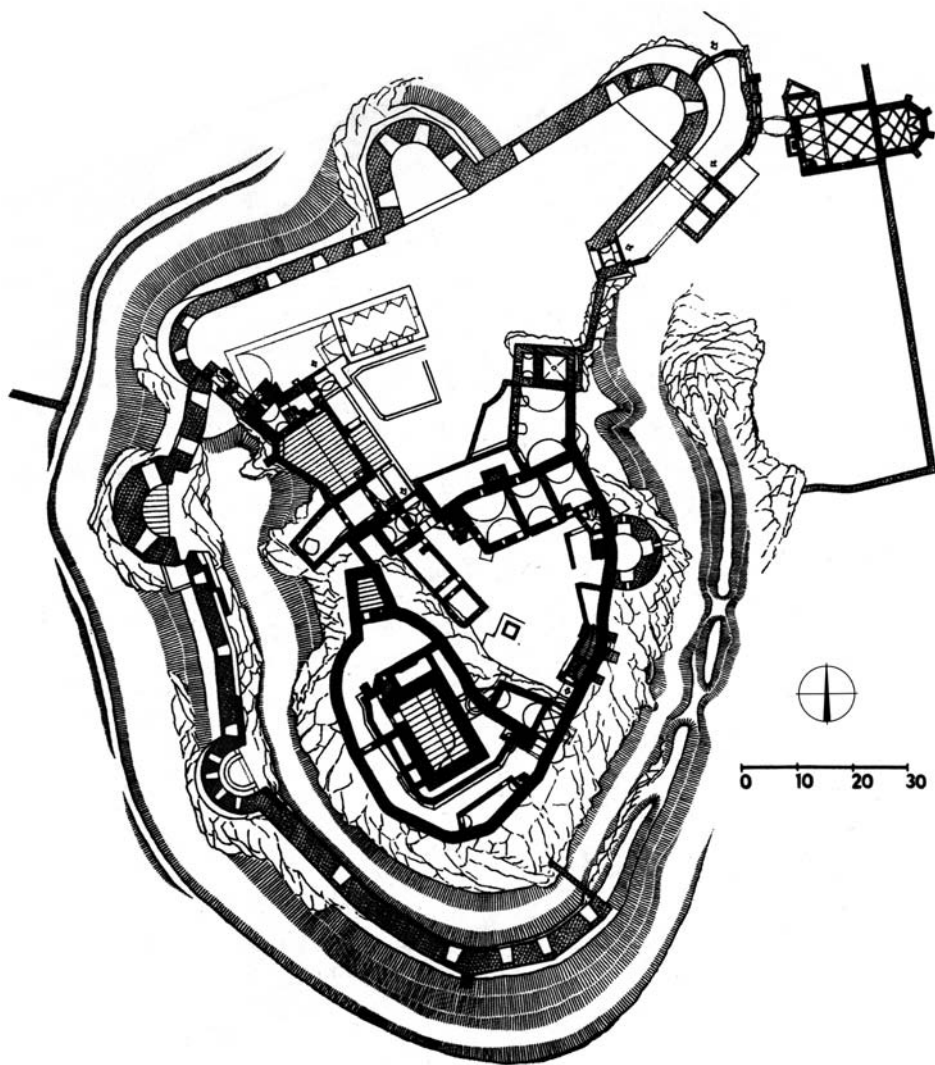

3. Michalovice vára, a vár délnyugati sarkának axonometrikus elméleti rekonstrukciója (tervezte: V. Razím, rajz: J. Veselý)

11 A szerző valószínűleg a sárospataki Vörös-toronyra utalhat (A szerk. megjegyzése)

12 VARHANÍK 1997., 2001.

13 VARHANÍK 2002.

4. kép. Rábai vár alaprajza (D. Menclová szerint)

dömvét találni. A vár sarkán álló ék alakú erődítmény a 16. század elején épült. Az első emeletén ugyanakkor lakó- és védőtér lehetett, de ezt soha nem fejezték be. A viszonylag nagyméretű ablakok alatt kerek ágyúlőrészek találhatók, de ezeket még a bástya építésekor téglával falazták be. A lőrészek keretezése nem is látható az építmény külső falsíkján, ugyanis azokat vakolattal takarták el. A konzolokon fekvő gyilokjáró maradt meg egyedüli védőelemként.¹⁴

A cseh erődítés-építészet csúcsának a 15–16. századi földerődítményeket tekintik a kutatók. Az arisztokrata Pernštejn család tagjai ekkor a kelet-csehországi síkvidéki rezi-

¹⁴ ANDERLE–ŠKABRADA 2000.

denciákat hatalmas külső földsáncokkal, óriási sarokrondellákkal látták el (Pardubice, Chlumec nad Cidlinou). Hasonló erősítése van Kunětická Hora várának, amelyik azonban nem a síkságon, hanem egy dombtetőn fekszik. Itt a külső falgyűrűhöz csatlakozó körondellák alatt egy árok található contrascarpával. Jan Varhaník figyelte meg, hogy ennek az erősítéstípusnak nagy hátránya, hogy a földsánc koronáján csak egy védőszint létezett. A földsánc lábánál eredetileg csak egy lőrések nélküli fal futott körbe, Pardubicében másodlagosan vágták a lőréseket ebbe a falba.¹⁵ A dél-csehországi Hluboká várban, amelyik egy dombtetőn áll, a Pernštejnnek építettek földrondellákat is a 16. század elején. Az 1530-as években új birtokosaik, az Ungnádok átalakították a régi rondellákat, alapvetően javítva védőlehetőségüket azzal, hogy kazamatákat építettek testükbe. Varhaník itt az olasz reneszánsz hatását feltételezi. Hluboká korabeli erősítőmánya egyébként teljesen elpusztult a 19. századi romantikus átalakítások idején.¹⁶

A leghatalmasabb csehországi késő gótikus erőrendszer, amelynek látványos maradványai máig fennállnak, a nyugat-csehországi Ráb várának külső falgyűrűje. Jiří Varhaník részletesen foglalkozott vele egy kétrészes tanulmányban.¹⁷ Az erősítés alaprajzán jól megfigyelhető, hogy az északi rész különbözik a déli résztől (4. kép). Az északi rész nagyszabású háromkaréjos alakulat, közepén áll a központi erősítőmánya, tőle kelet és nyugat felé terjed egy-egy szárny, a nyugati szárny nem teljesen szabályos formájú, mivel a nyugati erősítőmánya-rész csatlakozik hozzá. A nyugati oldalon két erősítés-elem (rondella) található. A vár keleti oldalán hiányzik a külső erősítőmánya, az építetők, a Rýzmburk testvérek, valószínűleg azért hagyták abba az építést, mert nem volt meg a hozzá szükséges pénzük. Itt csak egy keltezhetetlen késő gótikus/kora reneszánsz kerék torony csatlakozik a vármaghoz. Mindezek ellenére magas színvonalú tervezéssel kell számolnunk, az északi erősítőmánya építésze valószínűleg az olasz reneszánsz építkezésmódjának hatása alatt állt, de magának az építkezésnek a végrehajtása rendkívüli dilettáns munkára vall. Csak a két nyugati erősítőmánya-ban és az azokat összekötő falba vágtak lőréseket szakállas puskák számára, a többi védőfal szakaszai lőrések nélküliek vagy befejezetlen lőrésfülkékkel állnak. Az is lehetséges, hogy a Rýzmburkok csupán egy nagyszabású és a hatalmukat kifejező erősítésre vágytak, annak tényleges katonai funkcióját nem vették komolyan. Az erősítőmánya felépítése a dendrokronológia segítségével az 1509–1510-es évekre keltezhető.

Befejezésül fordítsuk figyelmünket egy érdekes késő gótikus védőelemre, a pajzsfalra. A cseh királyság leghatalmasabb és legelőkelőbb arisztokrata családjára, a Rožmberkok családjára volt, címerük vörös rózsát ábrázolt, székhelyükként Český Krumlov vára szolgált. A vár egy alacsonyabb hegynyelven épült, amely a mögötte fekvő magasabb terepről támadható volt. Nagyjából a 15. század közepén ezért ezen a leginkább veszélyeztetett oldalon a várárok mögött egy pajzsfalat emeltek. E pajzsfal maradványai a reneszánsz épületek falszerkezetében maradtak fenn. A falvizsgálatok eredményei és az írásos források tanúsága szerint ezen 65 m hosszú és 12 m vastag fal nem vakolattal, hanem kívülről vastag agyagos réteggel volt borítva a lövedékek elleni védelem miatt, a falkoronán egy védőfolyosó nyugodott. A fal építői a helyben található sziklát annak magjaként használták, tehát a fal alsó részében csupán körülfalazták a sziklát.¹⁸ Lehetséges, hogy a Rožmberkok Rožmberk várában is egy pajzsfalat akartak építeni. A terep itt hasonló, mint

15 ŠEDA 2002., NOLL–VARHANÍK 2004.

16 VARHANÍK 2004.

17 VARHANÍK 2005., VARHANÍK–KRUŠINOVÁ–KYNCL–KYNCL 2005.

18 RAZÍM 1997.

Český Krumlovban, a felsővár ott is támadható egy magasabb előterepről. Rožmberk felső várának szabadon álló kerek tornyát, de legalábbis a torony alsó részét a 13–14. századra keltezték a kutatók. A Vladislav Razím által végzett falkutatás során azonban kiderült, hogy az egész torony egyidős és a biztos dendrokronológiai adat (1523) szerint az 1520-as évekbe datálható. A torony egyetlen ajtaja 14 m magasságban található, s ide nem csapóhídon, hanem egy állandó hídon jártak be. Feltűnő, hogy ez az ajtónyílás nem a vármag felé, hanem a támadási irány felé fordul. Razím ebből arra következtetett, hogy e toronyhoz egy ma már teljesen elpusztult pajzsfal tartozhatott, és a torony ezzel a fallal együtt képezett egy védelmi egységet. A torony saját védőeleme csupán a hatalmas gyámköveken nyugvó gyilokjáró volt. A torony viharos történeti események idején épült és végül befejezetlen maradt. Így az is lehetséges, hogy a feltételezett pajzsfalat sem fejezték be, vagy egyáltalán nem is építették fel. Az utóbbi pajzsfalak történő legjobb párhuzama a felső-ausztriai Schaumberg vára, innen meríthettek a Rožmberkok ötletet.¹⁹

IRODALOM

- ANDERLE – ŠKABRADA 2000 ANDERLE, J. – ŠKABRADA, J.: Pozdně gotická dělová bašta na hradě Roupově – Spätgotische Geschützbastei in der Burg Roupov. *Průzkumy památek*, 2000/2. 3–14.
- DURDÍK 1994 DURDÍK, T.: Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Praha–Wien–Köln–Weimar, 1994.
- DURDÍK 2002a DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha, 2002.
- DURDÍK 2002b DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky I. Praha, 2002.
- DURDÍK 2004a DURDÍK, T.: Nálezy z hradů přechodného typu (Hlavačov, Angerbach, Tachov) – Funde der Burgen des Übergangstyps (Hlavačov, Angerbach, Tachov). *Castellologica Bohemica, Fontes I.* Praha, 2004.
- DURDÍK 2004b DURDÍK, T.: K počátkům šlechtických hradů v Čechách – Zu den Anfängen der Adelsburgen in Böhmen. *Archeologické rozhledy*, 56. (2004) 169–175.
- DURDÍK 2005 DURDÍK, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Dodatky II. Praha, 2005.
- DURDÍK – BOLINA 2001 DURDÍK, T. – BOLINA, P.: Středověké hrady v Čechách a na Moravě – Mittelalterliche Burgen in Böhmen und Mähren. Praha, 2001.
- KLÁPŠTĚ 2003 KLÁPŠTĚ, J.: Poznámky o sociálních souvislostech počátků šlechtických hradů v českých zemích – Bemerkungen zu den sozialen Zusammenhängen der Anfänge der Herrenburgen in den böhmischen Ländern. *Archeologické rozhledy*, 55. (2003) 786–800.
- NOLL – VARHANÍK 2004 NOLL, J. – VARHANÍK, J.: Příspěvek k poznání vnějšího opevnění Kunětické Hory (K otázce původní podoby pernštejnských rondelových fortifikací) – Ein Beitrag zur Erkenntnis der äusseren Befestigung der Burg Kunětická Hora (Zur Frage der ursprünglichen Gestalt der Rondellbefestigungen in Böhmischem Ländern). *Průzkumy památek*, 2004/2. 155–165.

- RAZÍM 1997 RAZÍM, V.: Tzv. Plášť v Českém Krumlově (Příspěvek k diskusi o tzv. Renesančním domě čp. 177) – Sog. „Mantel” in Český Krumlov/ Krumau (Beitrag zur Diskussion über das sog. Renaissancehaus Konstr.-Nr. 177.). *Průzkumy památek*, 1997/1. 105–126.
- RAZÍM 2002 RAZÍM, V.: K otázkám stavebního vývoje a původu hradu Týřova. Poznámky k metodice výzkumu hradů v bývalém královském hvozdu – Zu den Fragen der Bauentwicklung und des Ursprungs der Burg Týřov. Anmerkungen zur Methodik der Burgenforschung im einstigen königlichen Forst. *Archeologické rozhledy*, 54. (2002) 625–680.
- RAZÍM 2004 RAZÍM, V.: Nad počátky hradů české šlechty – Über die Anfänge der Burgen des böhmischen Adels. *Archeologické rozhledy*, 56. (2004) 176–214.
- RAZÍM 2005a RAZÍM, V.: K vývoji a interpretaci hradu Týřova ve 13. století – Zur Entwicklung und Deutung der Burg Týřov im 13. Jahrhundert, *Průzkumy památek*, 2005/1. 73–88.
- RAZÍM 2005b RAZÍM, V.: O tzv. hradech přechodného typu – Von den sog. Burgen des Übergangstyps. *Archeologické rozhledy*, 57. (2005) 351–380.
- RAZÍM–NACHT-
MANNOVÁ 2005 RAZÍM, V.–NACHTMANNOVÁ, A.: Hrad Michalovice – Die Burg Michalovice. *Památky středních Čech*, 19. (2005/2) 1–57.
- RAZÍM–
BLÁHA 2005 RAZÍM, V.–BLÁHA, J.: Věž Horního hradu Rožmberka nad Vltavou (tzv. Jakobínka). K počátkům a vývoji hradu Rožmberka – Der Turm (sog. Jakobínka – Jakobinerin) der Oberen Burg Rožmberk nad Vltavou (Rosenberg an der Moldau). Zu den Anfängen und der Entwicklung der Burg Rožmberk, *Sborník*, 3. (2005) 187–211.
- ŠEDA 2002 ŠEDA, B.: Vnější opevnění hradu Kunětické Hory – Die äussere Befestigung der Burg Kunětická Hora. *Dějiny staveb*, 2002. 163–167.
- VARHANÍK 1997 VARHANÍK, J.: Kotnovská věž v Táboře – Der Turm Kotnov in Tábor. *Průzkumy památek*, 1997/II. 51–56.
- VARHANÍK 2001 VARHANÍK, J.: K možnostem datování fortifikační architektury – Über die Möglichkeiten zur Datierung der Fortifikationsarchitektur. *Dějiny staveb*, Plzeň, 2001. 190–193.
- VARHANÍK 2002 VARHANÍK, J.: Obrana středověkého hradu palnými zbraněmi – Die Verteidigung der mittelalterlichen Burg mit den Feuerwaffen. *Archaeologia historica*, 27. (2002) 125–138.
- VARHANÍK 2004 VARHANÍK, J.: Goticko-renesanční opevnění hradu Hluboká nad Vltavou – Befestigung der Burg Hluboká nad Vltavou aus der Zeit der Gotik und der Renaissance. *Archaeologia historica*, 29. (2004) 357–362.
- VARHANÍK 2005 VARHANÍK, J.: Vnější opevnění hradu Rabí (I. část) – Die äussere Befestigung der Burg Rabí. I. *Průzkumy památek*, 2005/1. 5–36.
- VARHANÍK–KRUŠI-
NOVÁ–KYNCL–
KYNCL 2005 VARHANÍK, J.–KRUŠINOVÁ, L.–KYNCL, J.–KYNCL, T.: Vnější opevnění hradu Rabí (II. část) – Die äussere Befestigung der Burg Rabí II. *Průzkumy památek*, 2005/2. 109–151.

MEGJEGYZÉSEK A NYÍRBÁTORI VÁRKASTÉLY KUTATÁSÁHOZ ÉS KIÉPÍTÉSÉNEK TUDOMÁNYOS MEGALAPOZOTTSÁGÁHOZ

A magyar műemlékvédelemben előbb közvetlenül, később közvetve eltöltött több mint harminc évem talán feljogosít annak megállapítására, hogy épített történeti környezetünk „építészeti kezelése” mindig is az adott építészeti (divat)irányzatok és a mindenkori társadalmi-politikai környezet függvényében valósult illetve valósul meg. A műemlékvédelem gyakorlatának folyamatos változását tagadók – többségükben érthető módon építésszek – felfogásával szemben most csupán egyetlen szempontra kívánok utalni, mégpedig arra, hogy a sokat szidott/magasztalt Velencei Karta híres/hírhedt tétele arról, miszerint a műemlékhez való új hozzájárulás alapvetően korunk építészeti felfogását kell, hogy tükrözzé, egyértelműen a születése időszakának modernista architektúrájából indult ki.

Mindezt azonban semmiképp sem kritikaként, elítélő szándékkal kívántam megfogalmazni, mivel történészként (is) úgy vélem, hogy ez egy természetes, *történeti* jelenség, melyet azonban egyáltalában nem árt tudatosítani építésznek, művészettörténésznek, régésznek vagy a műemlékvédelem bármely területén tevékenykedő (szak)embernek. Más kérdés ugyanakkor, hogy a konkrét „építészeti kezelés” során a műemlékvédő – eljárásának igazolására – mire, milyen szempontokra hivatkozik! Nem kívánok most bővebben kitérni arra az elméletileg közismert – bár a napi műemléki gyakorlatban sokszor mégis figyelmen kívül hagyott – megállapításra, miszerint a műemlék többek között *alapvető történeti forrás*, s mint ilyen, bármilyen módosítását megelőzően alapos kutatást és annak megfelelő dokumentálást igényel. Egyértelműnek tűnik az is, hogy a helyreállítást-átalakítást-bővítést tervező építésznek támaszkodnia kell (vagy legalábbis kellene) ezen kutatás eredményeire. Kérdés azonban, hogy milyen mértékben! A „kutatás” fogalma alatt ugyanis a legtöbbször nem csupán az adott épületen megfigyelt jelenségek rögzítését értjük, de azok értelmezését, azaz a *történeti forrás interpretálását* is.

Fenti gondolatmenetem kiindulópontjaként tulajdonképpen nem az írásom címében szereplő nyírbátori épület szolgált, hanem Daragó László építész megfogalmazása a *Műemlékvédelmi Szemle* 2002. évi 1. számában, a visegrádi királyi palota kiépítéséről írott cikkében.¹ Itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy a szerző „hajlamos” elhinni az épületet kutató s azt véleménye szerint mindenkinél „lényegesen jobban ismerő” Buzás Gergely álláspontját az épületegyüttes egykori formájáról.² Kérdés, valóban ez a „kötelező” kiindulópont, valóban ezt kell-e a tervező építésznek feltétlenül elfogadnia? Indokolt-e ez egyáltalában egy jelentős mértékben elpusztult épület esetében? Tényleg mindig el kell hinnie a műemlékvédőnek vagy épp a műemlék-tulajdonosnak az adott régész/művészettörténész – vagy adott esetben építész – *interpretációját*?

1 DARAGÓ LÁSZLÓ: 20. századi építészeti gondolatok a visegrádi királyi palota helyreállításának történetében. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/1. 165–196. A szerző ebben a dolgozatában sajnos nem foglalkozik korábbi, a témát ugyancsak érintő írással: FELD ISTVÁN: Kutatás–dokumentálás–rekonstrukció. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1999/1–2., különösen: 32–36., ahol utaltam a *Műemléklap* 1999. évi számaiban korábban folyt vitára is.

2 DARAGÓ 2002. 178–179.

Írásomban Nyírbátor kapcsán az utóbbi kérdésekről kívánok írásban meditatálni – de mielőtt erre rátérnék, meg kell még indokolnom, hogy miért itt és ebben a formában. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal *Örökség* című periodikumában még 2006-ban Arnóth Ádám indított el írásával ezen épületről egy vitát, melynek során Buzás Gergely hozzászólásában engem is nevesített, mint a témával már korábban foglalkozó szakembert. Valóban, 2000-ben megjelent könyvem egyik fejezetét a nyírbátori kastélynak szenteltem, s abban tettem közzé – Szekér György baráti szívességének köszönhetően – az épület *mindeddig legteljesebb* rajzi dokumentációját is.³ Közben többen is megkértek, fejtsem ki e vitában álláspontomat. Én azonban sajnos nem tudtam elszakadni régi beidegződésemtől – eltérően többek között a szóban forgó cikkekben is érintett műemléki tervtanácsok sok részvevőjétől –, miszerint egy épületről/épülethelyreállításról csak annak *behatóbb ismerete* esetén merek érdemben nyilatkozni. Erre a megismerésre azonban csak a Magyar Kulturális Örökségvédelmi Egyesület igen eredményes helyszíni vitaülésén nyílt mód, 2007. június 2-án. Amikor azután ezt követően megírtam volna hozzászólásomat, kiderült, már elkéstem: az „Örökség” főszerkesztője a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal régi/új elnöke vélt/valós tiltására hivatkozva elzárkózott annak közlésétől.

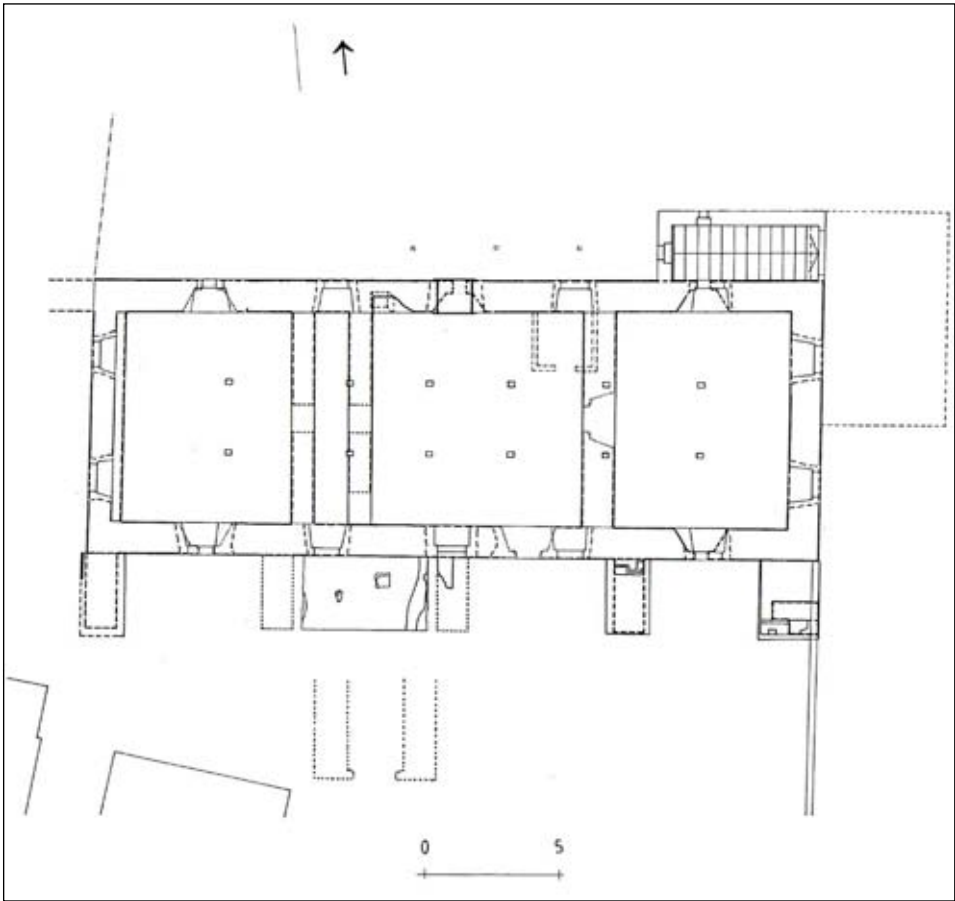
Remélem, nem tekinthető a *Castrum* szerkesztői posztjával való visszaélésnek, ha így most ezeken a hasábocon fejtem ki – kissé talán bővebben – véleményemet. Két dolgot azonban rögtön az elején szeretnék rögzíteni. Egyrészt, hogy nem kívánok állást foglalni abban a kérdésben, vajon a szóban forgó műemléket egyáltalában szabad volt-e kiépíteni, s ha igen, akkor milyen formában. Nekem a megvalósult épület amúgy tetszik, a város egy új, hangsúlyos elemet kapott, mintegy a híres református templom ellenpontjaként. A hasznosítás és főleg a berendezés kérdéséről sem nyilatkoznék – azt azonban igen sajnálom, hogy épp a kőtár befejezésére nem jutott már az Európai Unió által is támogatott, több mint 4000000 euro költségvetésű projektből.⁴ Másrészt, hogy folyóiratunk a jövőben sem kíván kifejezett örökség- és műemlékvédelmi kérdésekkel foglalkozni, de az utóbbi tevékenységgel „érintett” várak, kastélyok, kúriák *kutatási és tudományos problémái* bemutatásának máskor is helyt kívánunk adni.

Természetesen nem tekinthetem feladatomnak a nyírbátori kastély/rezidencia/vár bonyolult kutatástörténetének még vázlatos áttekintését sem. Főleg az 1953 és 1961 között több szakaszban végzett, tudományos igényű feltárásnak csak erős megszorítással nevezhető munkák bővebb ismertetéséről kell lemondanom – ezeket már amúgy is értékelte az ezt követően, 1969–1970-ben itt dolgozó Magyar Kálmán.⁵ Azt azonban ki kell emelnem, hogy a mintegy 60×80 m-es kiterjedésű, túlnyomórészt elpusztult egykori

3 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 64–67., 70–81. kép. Ezután az ott közölt 77. rajz egy eltérő grafikai kidolgozású változatát is közzétehettem készítője szíveségéből az előbb németül, majd magyar fordításban is megjelent cikkemben: FELD, ISTVÁN: Die Bauten König Wladislaus II. und die Verbreitung der Renaissance-Architektur in Ungarn. Die Rolle und die Bedeutung der archäologischen Forschung und der zeichnerischen Rekonstruktion. In: Die Jagellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 2002. 314. Abb. 17. (a továbbiakban: Feld 2002a), illetve FELD ISTVÁN: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építéset elterjedése Magyarországon. A régészeti kutatások és a rajzi rekonstrukciók szerepe és jelentősége. In: Detschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem, XI. Budapest, 2002. 174., 12. kép (a továbbiakban: Feld 2002b).

4 Forrás: http://www.kulturpont.hu/content.php?hle_id=13816 (letöltés: 2007. jún. 13.).

5 MAGYAR KÁLMÁN: Az ötvöskőnyi Báthory-várkastély. Kaposvár, 1974. 14–19., emellett I. még: SEKÉR GYÖRGY–TAMÁSI JUDIT: A nyírbátori Báthory-várkastély. *Szabolcs–Szatmári Szemle*, 1991. 9. Az ásatások teljes körű feldolgozását jelenleg Eleki Nándor, az ELTE régészhallgatója végzi egyetemi szakdolgozatában.

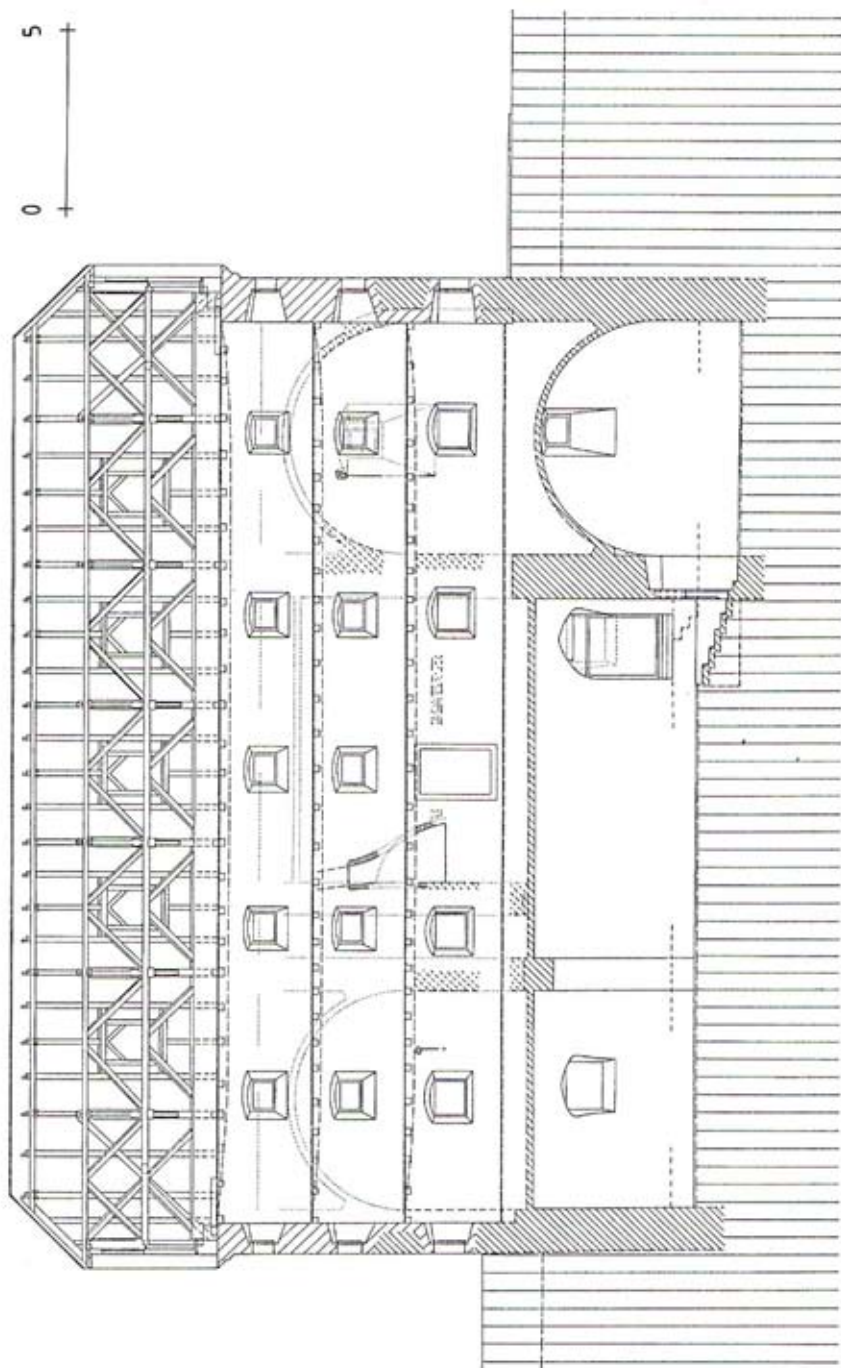

1. Az épület földszinti alaprajza a kutatások/megfigyelések feltüntetésével (Szekér György rajza)
(Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 73. kép)

épületegyüttes déli részéről – közel 40 m-re az északkeleten elhelyezkedő, legutóbb kiépített ún. magtárépülettől – kerültek elő 1959-ben, mégpedig dokumentált körülmények között, az épületegyüttes máig legjelentősebb reneszánsz faragványait képező baluszterosztók. De ugyancsak a magtártól távolabb, attól mintegy 20 m-re nyugatra ásta ki Magyar Kálmán a területről eddig egyedül átfogóan közzétett legfontosabb 15. század végi kerámia-leletegyüttest.⁶

A közel szabályos téglalap alaprajzú épületegyüttes egyetlen felmenő falakkal is ránk maradt részét alkotó, mintegy 10×30 m-es, téglány alaprajzú, utolsó formájában újkori magtárépület és környéke behatóbb kutatására csak 1987-től nyílt lehetőség. Ennek első eredményeit kutatói, Szekér György építész-művészettörténész és Tamási Judit régész

6 Az itt előkerült kályhacsempék értelmezése azonban már Holl Imrének köszönhető, aki inkább történeti adatok alapján helyezte azokat az 1490-es évek elejére. HOLL IMRE: Regensburgi középkori kályhacsempék. *Archaeologiai Értesítő*, 107. (1980) 40–41.

2. Az épület nyugat-keleti hosszmetSZete a kutatások/megfigyelések feltüntetésével.
 (Szekér György rajza)
 (Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 75. kép)

1991-ben,⁷ illetve 1992-ben⁸ tették közzé. Beszámolójukból kiderül, hogy míg a közel eredeti állapotban fennmaradt, dongaboltozattal fedett, két, illetve három szakaszra tagolódó egykori borospince esetében lényegében csak az eredeti, déli bejáratot kellett feltárniuk, a magtárrá alakított földszint nyugati részén két, egykor magára a boltozatra támaszkodó – de csak az egyik esetben hevederívvél erősített – osztófal visszabontott csonkjait is megtalálták. Visszafaragás formájában meghatározhatóak voltak itt az elbontott keresztfalak az épület hosszfalain is, továbbá előkerültek a keleti tér egykori dongaboltozatának részletei. Ugyanakkor a nyugati szélső tér eredeti lefedését már nem igazolhatták biztos leletekkel, de megtalálták a hosszirányú donga vállait a középső helyiségben. Az utóbbit nyugat felől zárhatta le egy minden erősítés nélkül a pinceboltozatra támaszkodó osztófal, melynek egykori déli végén egy ajtó-áthidalóként értékelt boltváll indítását, az északin pedig egy tüzelőberendezés (kandalló?) kürtőjét bonthatták ki a megmaradt főfalakban (1-2. kép).⁹ A szint korábbi nyílásait tekintve csak a keleti tér egy-egy déli és északi ablakának belső részsíje illetve kökeret-fészke feltárásáról értesülünk – az esetleges többi nyílásról a később általam közölt¹⁰ földszinti kutatási alaprajzról (1. kép) sem tudunk meg biztosat.¹¹ Feltételezték továbbá, hogy a kettős nyugati válaszfalak egy, már teljesen megsemmisült emeletre vezető lépcsőt foghattak egykor közre.

Meglepő, hogy az eddigi beszámolók egyikében nem esik szó arról az egy vagy több, egymás felett elhelyezett kölemből álló lefaragott konzol(?)ról, melyet ugyanakkor az épület déli homlokzata keleti vége közelében Székér György több rajza is feltüntet (3. kép),¹² sőt, azok ma is láthatók (4. kép). Csak rosszindulatú feltételezés lenne, ha ezt azzal magyaráznánk, hogy ezek nehezen lettek volna összeegyeztethetőek a kutatóknak a beszámoló összegző részében megfogalmazott rekonstrukciós elképzelésével. Ők ugyanis úgy vélték, hogy az épület déli homlokzata előtt csonkjukban feltárt három vas-kő téglapillér – illetve egy szabályos elrendezést kiadó, feltételezett két további párjuk, melyek pusztulását a 18. századi pincelejáró építésének tudták be – lényegében egyidős az előzőekben leírt, álláspontjuk szerint egyetlen korai periódust felmutató, sőt „egységes építészeti koncepció szerint készült”¹³ épülettel. Azon ásatási megfigyelésük ugyan, miszerint a pillérek alapozási árkában a várkastély egyéb pontjairól ismerttel megegyező 1500 körül leletek voltak,¹⁴ ezt éppen nem bizonyítja, hanem csupán arra utal, hogy *ez után* került sor emelésükre. Kétségtelen ugyanis, hogy e konzolokat(?) részben takarja a pilléreken elképzelt (és nemrég megépített) ív illetve azok belsőfalának az ide feltételezett (és nemrég ugyancsak megépített) lépcső közlekedőterébe!¹⁵ (4. kép) A kutatási eredményeket feltüntető ismert homlokzati felmérések egyébként semmit nem árulnak el a pince és a földszint rekonstrukciós rajzokon feltüntetett ajtó- és ablaknyílásainak eredeti

7 SZÉKÉR–TAMÁSI 1991.

8 GYÖRGY SZÉKÉR–JUDIT TAMÁSI: Das Batori Burgeschloss von Nyírbátor (Ungarn). In: *Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 241–257. A cikk lényegében a szerzők 1991. évi publikációjának német nyelvű változata, dokumentációs anyaga azonban részben eltér, itt többek között megtalálható az épület hosszmetrét a kutatási eredményekkel, ld. jelen dolgozatunk 2. képét.

9 SZÉKÉR–TAMÁSI 1992. 4. kép, illetve FELD 2000. 73. és 75. kép

10 FELD 2000. 73. kép

11 Így a középső tér déli ajtajára vagy egyetlen északi ablakára csak következtetnek a kutatók, v. ö.: SZÉKÉR–TAMÁSI 1991. 17–18.

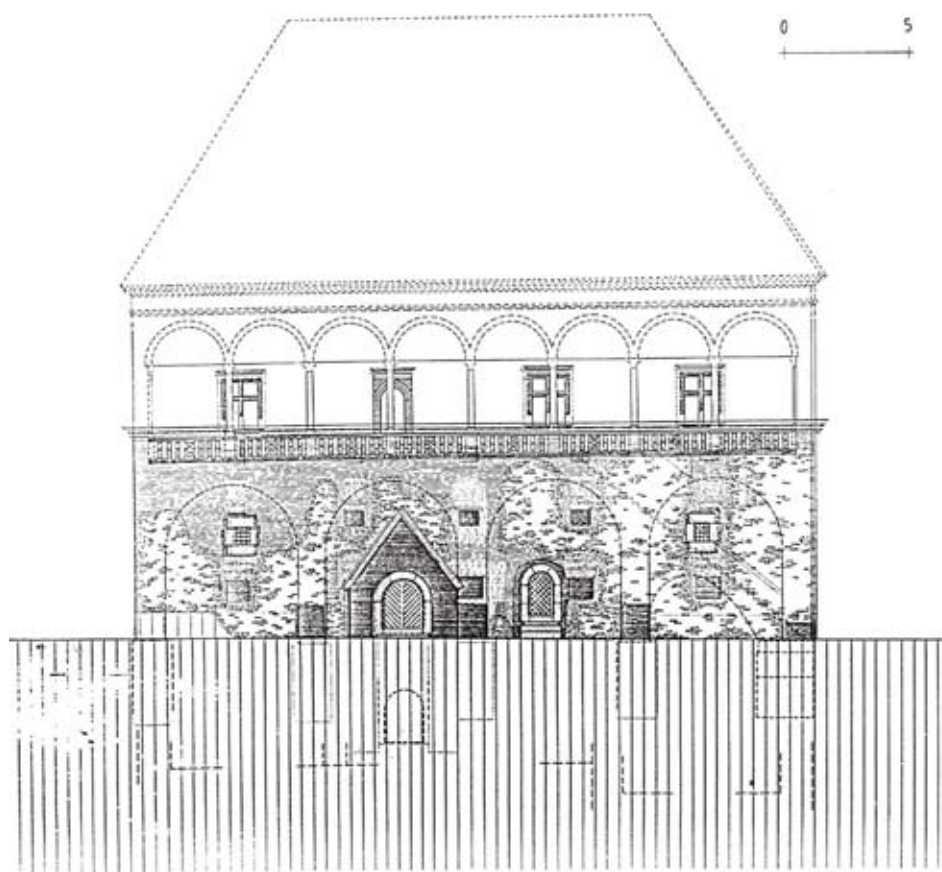
12 Így FELD 2000. 76. kép, illetve FELD 2002. 17., illetve 12. képe.

13 SZÉKÉR–TAMÁSI 1991. 19.

14 Uo. 13., 19.

15 E lépcső itteni meglétét igazoló régészeti megfigyelésről nem tudunk, a megépített feljáró kissé betakarja a földszint ablak könyöklőjébe is.

3. Az épület déli homlokzatának rekonstrukciója az álló falak jelzésével (Szekér György rajza)
 (Feld István: II. Ulászló építkezései és a reneszánsz építészet elterjedése Magyarországon.
 In: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 2002. 174. 12. kép)

részleteiről – a szemlélőnek az az érzése támad, hogy teljes feltárásukra ekkor¹⁶ nem is került sor. Így e publikációk alapján nem tudjuk meg, hogy a másodlagos helyről előkerült néhány kőfaragvány közül miért az élszedett ablakkeret-elemeket – s miért nem az ugyancsak előkerült reneszánsz profilú darabokat – szerepeltették a földszintet ábrázoló rekonstrukciós rajzokon. Emiatt természetesen az sem világos előttem, miért éppen ott, ahol találhatók ezek ma visszaépítve az épületben.

A kutatók közül Tamási Judit kiterjedt ásatást is folytatott az épület környezetében, további falakat – az említett pillérekkel egykorúnak tartott pincegádor kivételével – azonban nem talált, viszont jelentős rétegtani megfigyeléseket tehetett és az egykori külső

16 Ez volt a személyes tapasztalatom még a kiépítés előtti utolsó, 2003-ban történt helyszíni látogatásom során is.

palánk részleteit is feltárhatta.¹⁷ 1992-ben Tamási Judit még egy, az épület északkeleti sarkán talált korábbi, nemesi lakóháznak meghatározott, földbemélyített objektumról is beszámolt,¹⁸ az őt követően több szakaszban itt dolgozó Simon Zoltán, majd Virágos Gábor ásatási eredményeiről – így többek között az egykori nyugati épületszárny ásatásáról – azonban hosszú ideig nem látott napvilágot közlemény. Magam 2000-ben megjelent, előzőekben említett munkámban így csak azt állapíthattam meg, hogy az „épület homlokzatainak falkutatására valószínűleg csak kevés lehetőségük volt a kutatóknak”, s ezért javasoltam annak befejezését, különös tekintettel arra, hogy nem tartottam kizártnak a több korai építési periódus meglétét sem.¹⁹ Itt ugyanakkor még nagyrészt elfogadhatónak véltem az addigi kutatás feltevéseit,²⁰ azt azonban nem is sejtettem, hogy számos esetben – „rekonstrukciós elképzelés/kísérlet” megnevezés alatt – a mára megvalósult kiépítés tervrajzait teszem közzé!

2006-ban épp folyóiratunk 3. számában számolt be először röviden Virágos Gábor a PHARE-pályázat kapcsán 2005-ben végzett nagy volumenű ásatások eredményeiről. Az elsősorban az erődítésrendszer ismertetését célul tűző munkában a kutató az itt már „ebédlőpalotának” nevezett északkeleti épület esetében legalább három építési fázisról tett említést. Az utolsót az 1530–1540-es évekre helyezte, s ezt követően került volna sor a rezidenciális funkcióját a 16. század közepén már elvesztő épület palánkerődítésének emelésére.²¹ Majd ugyanebben az évben látott napvilágot a kutató doktori értekezése is, mely az abban közölt három esettanulmány egyikében szintén összefoglalta – természetesen még korántsem monografikus igénnyel – kutatási eredményeit.²² Itt az általunk tárgyalt „ebédlőpalota” vonatkozásában számos újabb részmegfigyelésről – így a pincelejáró korábban feltételezettnél bonyolultabb formájáról, az északi homlokzat alapozási részén talált, minden bizonnyal meg nem valósult építkezésekre utaló falcsatlakozás-nyomokról – értesülünk, sőt a földszint északi fala korábban említett kürtőjéről is találunk a munkában egy fényképfelvételt. Sajnos, a kötet témánk szempontjából elég szerény rajzi dokumentációs anyaga – az épület pince- és földszintjéről csak egy újabb rekonstrukciós alaprajzot közöl, az összesítő ásatási alaprajz jelkulsót nem tartalmaz, s nyomdatechnikai okokból sem nagyon értelmezhető – megnehezíti leírásának követését. A szerző végül itt is úgy foglal állást, hogy egy több építési fázisra tagolható, a 15. század végétől az 1530-as évekig elhúzódó építkezésről beszélhetünk, melynek három fő szakaszát elsősorban az előkerült – itt sajnos

17 SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 16–17. az 1500 körüli építkezést igazoló, s feltételelesen a 16. sz. közepe ostromaihoz kötött rétegek leírásával, sajnos, egy összesítő feltárási alaprajz és a leletek mindennemű közlése nélkül. Bizonyító anyag hiányában nem ellenőrizhető az a megfigyelésük sem, miszerint az épület északnyugati sarkán egy nyugat felé induló egykori, „szilárd anyagból rakott körítőfal” csorbázata mutatkozott. Erről ugyanis a későbbi beszámolókból nem értesülünk, s a nyugat homlokzatról 2005 végén készített fényképen – l. e tanulmány 5. képét – sem vehető ez ki. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy erre a feltételezett(?) falra vezetett volna ki az újonnan megépített emelet nyugati kis ajtaja!

18 TAMÁSI JUDIT: Bátori kúria – Bátori várkastély. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1992/2. 44–48.

19 FELD 2000. 65–67.

20 Leszámítva a hipotetikus emelet térbeosztását, melyre vonatkozó javaslatomat – mint erre Buzás Gergely az *Örökség* 2007/1. számában utalt is – Székér György el is fogadta a kiépítés terveinek készítése során. Itt kell megemlíteni, hogy a kiépítés során nem az első rajzain szereplő reneszánsz ajtó – v. ö. SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 10. kép – került a déli homlokzat közepére.

21 VIRÁGOS GÁBOR: A nyírbátori Báthori rezidencia műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. *Castrum*, 3. (2006/1) 102–105. (a továbbiakban: VIRÁGOS 2006a).

22 GÁBOR VIRÁGOS: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century an outline for methodology. *BAR International Series* 1583. Oxford, 2006. 60–80. (a továbbiakban: VIRÁGOS 2006b).

4. Az épület új külső lépcsőjének részlete, jobbra fent lefaragott konzol(?)csomakkal (a szerző felvétele)

részletesebben ugyancsak nem tárgyalt – reneszánsz kőfaragványok alapján határozhatjuk meg.²³

Virágos a *Castrum*-cikkben a „teljes falkutatás” elvégzéséről is említést tett,²⁴ mely azonban minden bizonnyal nem az ő, s talán már nem is Székér György nevéhez fűződött, ha az mint ilyen egyáltalában megtörtént. 2005 végén–2006 elején ugyanis Bodó Balázs régész végezhetett a már kiépítés alatt álló épület falain korlátozott megfigyeléseket.²⁵ A pincében megállapította, hogy a keleti tér északi bevilágító ablaka eredeti állapotában maradt meg, a – talán Székér György által? – korábban feltételezett magasabb nyílás létét nem tudta igazolni. A földszinten ugyanakkor cáfolta az egykori nyugati helyiség északi falában vélelmezett – s azóta kőkeretekkel meg is épült! – korai, fallal egyidős ablak

23 A gyakorlatilag használhatatlan ásatási alaprajz: VIRÁGOS 2006b. 60. (Fig. 80.). A két, Székér György említett rajzától (az újabb ásatásokkal ezek szerint nem igazolt nyugati és keleti falcsatlakozásokat leszámítva; l. erre SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 17.) csak a pincelejáró vonatkozásában eltérő, s így a feltételezett középső loggia-pillért sem tartalmazó alaprajz: VIRÁGOS 2006b. 70. (Fig. 97. és 98.). Ugyanitt újraközölve Székér György rekonstrukciós rajza a déli homlokzati rajzról. Utalnom kell azonban arra, hogy a szövegben tárgyalt és fotókkal is bemutatott falcsatlakozások jól kivehetőek VIRÁGOS 2006a. alaprajzán! A kőfaragványok kérdésében megemlítendő, hogy nem tudni, miért utal a szerző a déli épületszárnyban előkerült baluszterosztó vonatkozásában a sárospataki plébániatemplomra és egy 1526 előtti eredetre – VIRÁGOS 2006b. 72., 148. jegyzet –, itt valószínűleg félreértéséről van szó! A feltehetően egy szószerűhez tartozó pataki kőelemek helyi riolittufából készültek, s inkább az 1530–1540-es évekhez köthetők, miközben természetesen jó párhuzamai a nyírbátori daraboknak! (Közöletlenek, kiállítva vár déli szárnyának reneszánsz kőtárában). Meg kell azonban jegyezni, hogy Virágos Gábor a kőfaragványok vonatkozásában minden esetben Székér György információira utal.

24 VIRÁGOS 2006a. 102. Ugyanő másutt a következőket rögzítette: „Our colleague, György Székér systematically investigated the walls of the standing monument in the meantime.” VIRÁGOS 2006b. 60.

25 Itt köszönöm meg Bodó Balázsnak, hogy a 2006. febr. 23-án kelt két oldalas kutatási jelentését rendelkezemre bocsátotta.

egykori létét, továbbá azt a hipotézist, miszerint itt egy észak-déli tengelyű dongaboltozat állt volna. Ezzel szemben az északi és a déli falon egy kelet-nyugati donga boltvállainak utólag kifalazott fészket ismerte fel, s a nyugati falban két, azzal egykorú ablak létezésére következtetett (5. kép). Nem lehet most feladatom a Bodó Balázs által említett további megfigyelések – így a nyugati fal középső részén megfigyelt V-alakú „konzolhely” kérdése, a déli falon valamint a pinceterekben észlelt építés közbeni tervmódosítások problémája s esetleg ezzel összefüggésben egy a gádorfalasnál korábbi pincelejárát lehetősége – részletesebb ismertetése. Mindezek értékelése valószínűleg már egy következő kutatógeneráció feladata lesz, s tekintve a kiépítés kapcsán elvégzett építészeti beavatkozás mélységét, már elsősorban csak a kutatási dokumentáció alapján. Azt azonban már az eddigiek alapján egyértelműen leszögezhetem, hogy a nyírbátori Bátori-épület nagyléptékű kiépítése anélkül indult meg 2005-ben, hogy annak teljes körű – s egy ilyen léptékű „rekonstrukció” esetében feltétlenül elvárható – régészeti kutatása (azaz az ásátása mellett a falkutatása) előzetesen megtörtént volna. Azaz, ahogy erre fent utaltam: szinte már az 1990-es években készen állhattak Székér György napjainkra csupán kisebb módosításokkal megvalósult kiviteli tervei!

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az eddigiekben áttekintett kutatási adatok mellett még létezhetnek további, számomra ismeretlen megfigyelések is. Sőt, kifejezetten örülnék annak, ha azok mielőbbi közzététele – így többek között a Virágos Gábor által említett, budai márgából készült, s biztosan a „magtárépülethez” köthető, a korhatározás szempontjából alapvető jelentőségű reneszánsz faragványok részletes bemutatása²⁶ – cáfolná az általam eddig kifejtetteket és az alább olvashatókat. Jelenlegi ismereteim alapján azonban úgy vélem, az elsősorban Székér György nevéhez köthető rekonstrukció/kiépítés *alapvetően egy hipotézisen alapult*, mégpedig azon, hogy e főúri épület mintaképe II. Ulászló Buda melletti nyéki épületegyüttese egyik eleme, az ún. fogadópalota volt.²⁷ Mint ezen – a nyírbátori déli és nyugati szárnyakhoz hasonló mértékben elpusztult – épületek legutóbbi (hitelesítő) ásatója, követve Daragó László dolgozatom bevezetésében idézett megfogalmazását,²⁸ akár azt is írhatnám, hogy kövenként ismerem ezen építmények szerény maradványait. Ezt azonban nem tehetem, hisz ahogy Garády Sándor 1931 és 1942 között itt folytatott ásatásai óta senki, én sem tanulmányozhattam az akkor feltárt, s azóta különböző raktárakban őrzött(?) kőfaragványok összességét. Azt azonban így is nyugodt szívvel állíthatom, hogy *korántsem egyértelmű* Nyék feltételezett előkép szerepe, véleményem szerint semmi nem köti össze ezeket az épületeket. Hasonló, azaz konkrét előképekre vonatkozó feltevések természetesen már sok más esetben megfogalmazódtak a művészet- és építészettörténeti irodalomban, sőt lettek kiépítési elképzelések kiindulópontjai is – épp Nyék erre a legjobb példa, ahogy persze arra is, hogy a régészeti megfigyelések nem mindig igazolják ezen módszer megbízhatóságát.²⁹

Báthori András ettől függetlenül még járhatott Nyéken, ahogy persze akár járhatott 1510 körül Brandenburi György gyulai várában is, ahol akkor már biztosan állt az udvarban a földszinten ugyancsak téglapillérek tartotta folyosó, melyen azonban korántsem

26 VIRÁGOS 2006b. 76. Az itt Fig. 118. alatt közölt kandallóelemről sajnos nem állapítható meg annak anyaga.

27 SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 18–19.

28 DARAGÓ 2002. 178.

29 Nyékre lásd a kérdés teljes irodalmával: FELD ISTVÁN: A nyéki királyi villák. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus. Szerk. Mikó Árpád és Takács Imre. Budapest, 1994. 348–350., továbbá FELD 2002a. és FELD 2002b. vonatkozó részei.

*5. Az épület nyugati külső homlokzata kiépítés közben
a földszinti ablakok feltételezhető áthidalásával (Bodó Balázs felvétele)*

egy finom vonalú, itáliai jellegű reneszánsz loggia emelkedett.³⁰ Mielőtt azonban belebonyolódnánk annak – források hiányában amúgy is reménytelen – vizsgálatába, hogy a Báthoriak mennyire rendelkeztek „a királyi udvart utánzó” udvartartással,³¹ s netalán még András váci püspök-nagybácsija reneszánsz iránti különös vonzódására is kitérnénk, rögzítenem kell, hogy a rajzban rekonstruált, majd megépített *nyírbátori reneszánsz loggia* véleményem szerint *csak egy feltevés*. Létét természetesen kizárni sem lehet, azt azonban (ismét) hangsúlyozni kell, hogy a kiépítéshez felhasznált baluszterosztók nem a felmenő

30 FELD ISTVÁN: A gyulai vár a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Koller Tibor. Szeged, 2000. 261., 276. A pillérek eltérő értelmezési lehetőségére már korábban is utaltam. FELD 2000. 67.

31 VIRÁGOS 2006a. 103.

falakkal rendelkező északkeleti, hanem az elpusztult déli szárnyhoz tartoztak. A továbbiakban e kérdéssel már azért sem kívánok foglalkozni, mert a loggiák problémájáról Buzás Gergely tervezi egy tanulmány közzétételét – reményeim szerint e folyóirat hasábjain.³²

Az épület déli homlokzatához támaszkodó – mint láttuk, azzal kötésben nem álló – pillérek természetesen valamilyen szerkezetet mindenképp hordozhattak, kérdés azonban, hogy ezek léte önmagában igazolja-e, hogy egyáltalában volt-e emelete a tárgyalt épületnek? Bár ez természetesen logikusnak tűnik, elkerülhetetlen azon érvek számbavétele, melyek ezt közvetlenül bizonyíthatják. Sem külső, sem belső lépcsőfeljáró *biztos nyomai* nem ismertek, lezuhant faltömbök, az álló szinthez nem köthető külső árnyékszékaknak létéről nincs tudomásom – kérdés, hogy az ismert faragványanyag elemzése e kérdésben mit bizonyíthat!

Mint arról az előzőekben már szó esett, a földszinten egyszerű élszedett kőkeretekkel megvalósított nyílásrekonstrukció nem tűnik mindenben kellőképp megalapozottnak, azaz, nem biztos, hogy eredetileg volt-e ott ablak, ahol most megépült, s ha volt, olyan volt-e? Ugyanakkor igencsak meglepő, hogy az épület egy olyan fontos eleme, mint a közölt dokumentációs anyag alapján (2. kép) egyértelműnek tűnő tűzelőberendezés a földszint középső tere északi falában – nem került bemutatásra, sőt még jelzésre sem! Helyén ugyanis ma egy dongaboltozat rekonstrukciója látható, azaz valamely okból lemondott róla az építész, akkor, amikor egy szinttel feljebb szabadon alkotott „új” reneszánsz elemeket! Kérdés azonban, hogy e két dolog nem függ-e össze egymással! Az építészettörténeti kutatás általában úgy véli – s erre a 13. századi visegrádi lakótoronytól a 16. századi északkelet-magyarországi kastélyokig számtalan jól ismert példa hozható fel³³ –, hogy az egyes szintek fűtőberendezései (=kandallói) legtöbbször nagyjából egymás felett helyezkedtek el. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az egyes szinteket kiszolgáló füstelvezető járatokat egymás mellett építhették meg – takarékoskodva a munkával és nem gyengítve túl sok helyen a falazatot. Ebből kiindulva szinte biztosra vehető, hogy a tárgyalt Báthori-épület emeletén is az északi falban, vagy legalábbis a középső tér északnyugati sarkában állhatott a fűtőberendezés! Hogy ennek ellenére a kiépítés során mégis a keleti osztófalban helyeztek el egy, a nyéki palotából ismert típusú – számomra nem ismert leletek alapján rekonstruált – kandallót, annak egy fontos oka lehetett, s ez a kérdés, amelyre még ki kell térnem.

Az említett kandalló-elhelyezés ugyanis a késő középkori és a kora újkori épületek esetében sokszor értelemszerűen befolyásolta a velük azonos falban kialakított nyílások – külső falak esetében főként ablakok helyét is. Különösen az 1581-ben emelt páncini kastély esetében³⁴ lehetett jól igazolni, hogy úgy a földszinti, mint az emeleti ablak eltolódott a kandallós tér szimmetria-tengelyéhez képest. Ez minden bizonnyal így lehetett Nyírbátorban is, de ha ezt figyelembe vette volna az építész, felborult volna úgy a földszint, mind az emelet – napjainkra megvalósult – látványos északi homlokzati szimmetriája! Az előző szinten így kissé eltolódott volna kelet felé az ablaknyílás és felette aligha fért el volna el egy térben az emelet középső két északi reneszánsz ablaka!

Egy, a művészettörténeti részletkérdések iránt kevésbé érdeklődő szakember számára talán kevésbé érthető, hogy miért nem mindegy, mikor épülhetett meg a tárgyalt épület

32 A nyírbátori loggiára vonatkozó alternatív felfogását a Magyar Kulturális Örökségvédelmi Egyesület 2007. júliusi rendezvényén ismertették.

33 LASZLOVSKY JÓZSEF (szerk.): Medieval Visegrád . Dissertationes Pannonicae. III. 4. 50., FELD 2000., többek között Golop, Kéked, Pácin, Sárospatak.

34 FELD 2000. 68–74.

reneszánsz formája – 1510 körül, vagy csak az 1530-as években –, s az sem látszik feltétlenül fontosnak, milyen kapcsolatban állhatott az építettő Báthori a királyi udvarral. Magam azonban érzékelek az eddig áttekintett publikációk alapján Nyírbátor vonatkozásában egy olyan – talán teljesen nem is tudatosult – szándékot, hogy „keltezzük minél korábbra, tételezzünk fel minél szorosabb udvari kapcsolatot, királyi előképet”, hogy azután egy minél szabályosabb, minél magasabb művészi színvonalat képviselő épületet tudjunk rekonstruálni, előbb papíron, majd a valóságban! Ha ugyanis már „hagyjuk becsúszni” a 16. század közepe felé épületünket, megszűnik a királyi mintakép lehetősége, s olyan jobban ismert épületekkel kell számolnunk, mint párhuzammal, ahol nyoma sincs a szimmetriára való törekvésnek. Ilyen az 1534 és 1537 között felépült sárospataki Vöröstorony, ahol a homlokzat szabályos nyílásrendszerét nehéz lenne igazolni, vagy épp a térben még közelebbi (légvonalban Nyírbátortól alig több mint 20 km-re található) vajai kastély, ahol – sok más emlékhöz hasonlóan – szimmetria helyett a belső térosztás vetül ki a homlokzatra, s egy szinten belül sem egyeznek meg az ablakméretek. Az utóbbi épület pontos korát nem ismerjük, a korábban javasolt 1500–1530 körüli építés helyett én inkább az 1580 körüli időszakot vélem realisabbnak.³⁵

Bár a királyi építkezések sokak által vélt művészi/technikai „magasabbrendűsége” a „másodrendű” nemesi épületekkel szemben sokkal inkább fikció, mint bizonyított tény – az emlékek nagyfokú pusztulása miatt ugyanis egy szabályos homlokzatelrendezés sem Visegrád³⁶, sem Buda, de még Nyék esetében sem bizonyítható –, ez egy kiépítési elképzelés esetében igen jó érvnek bizonyulhat. Az eddigi kutatás ugyanis még kevésbé hangsúlyozta azt a számomra hétköznapi tény, hogy *egy teljesen elpusztult épületet/épületrészt csak egy szabályos rendszert feltételezve lehet rekonstruálni – a megsemmisült szabálytalanság ugyanis véleményem szerint nem rekonstruálható!* Hogy ezt az adott szakember tudatosan *tételezi fel*, vagy ez a kérdés nem is tudatosul benne, fontos, további elemzéseket igénylő kérdés. A probléma azonban abban áll, hogy a több-kevesebb álló résszel ránk maradt építészeti emlékeink esetében alig találkozunk teljesen szabályos elrendezéssel, ugyanakkor rendkívül sok menet közbeni változtatással – ilyenre Nyírbátor esetében is utaltak utóbb idézett kutatói. Daragó László említett írásában Visegráddal kapcsolatban megfogalmazott álláspontja – „ha akár egyetlen helyen, de el tudom végezni a hiteles rekonstrukciót, akkor a megoldás meglehetősen biztonságosan extrapolálható a többi hasonló helyzetű helyiségbe is, hiszen tudjuk, hogy egy periódusban készültek, tehát esetlegességről szó sem lehet”³⁷ – tehát véleményem szerint kellőképp meg nem alapozott, bár a fentiek alapján érthető optimizmusról tanúskodik. Magam épületkutatásaim során épp esetlegességnek nevezhető jelenségek sorával találkoztam,³⁸ s ez érthetően főleg ott fordult elő, ahol egy korábbi építmény átalakításáról volt szó. Ez utóbbi a helyzet Visegrád Mátyás-kori periódusával, de úgy tűnik, Nyírbátor esetében is le kell

35 FELD 2000. 80–88., illetve 94–98. Vaja kutatásának részletes feldolgozását Juan Cabellótól várjuk.

36 Ezt a vélt magasabbrendűséget fogalmazta meg Visegrád palotájának kutatója, amikor az elpusztult épülete sokkal inkább a kőfaragók által készített faragottkő-szerkezeteket tartotta jellemzőnek, szemben a magas falakkal ma is álló – vidéki udvarháznak ugyan nehezen nevezhető – nemesi épületekkel, mint Gyula vagy Ozora: BUZÁS GERGELY: Viták a visegrádi palotarekonstrukció körül. *BUKSZ* 2002 (Tél) 13.

37 DARAGÓ 2002. 179. Az esetlegesség kérdésében itt csak utalnék a nyírbátori két (amúgy egykorúnak tartott) pincerész között megállapított 120 cm-es szintkülönbségre!

38 Itt most nem csak az ozorai kutatások eredményeire utalnék – a témára legutóbb, további irodalommal: FELD ISTVÁN: Az ozorai várkastély története. *Műemlékvédelem*, XLVII. (2003) 1–13. –, hanem a nyéki királyi villák I. épülete esetében is megfigyelt menetközbeni változtatásokra: FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki villák történetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. *Művészettörténelem–Műemlékvédelem*, IV. Budapest, 1993. 259–268.

számolnunk az egyetlen, de legalábbis egységes építészeti koncepció feltételezésével, s így sajnós(?) a szabályosság által átítatott olasz reneszánszot a keleti végekre még a mohácsi katasztrófát megelőzően átültető Báthoriak (ugyan most egy tekintélyes méretű kiépítéssel is megörökített) mítoszával is.

Írásommal a bevezetésben említett kérdések mellett arra is fel kívántam hívni a figyelmet, hogy az utóbbi években jelentős szellemi és anyagi erőket megmozgató nyírbátori kutatás-kiépítés eredményeinek és tapasztalatainak mielőbbi kiértékelése és részletes közzététele rendkívül fontos feladat – úgy a tudományos kutatás, mint a műemlékvédelmi gyakorlat szempontjából. Ha kérdéseimmel és megjegyzéseimmel ehhez hozzá tudtam járulni, elértem célkitűzésemet.³⁹

39 Addig az épület kora vonatkozásában a legkorrektebb állásfoglalásnak SZEKÉR–TAMÁSI 1992. 245. alatt olvasható megfogalmazás tartható: „Das Burghaus hat seine endgültige Form in der 1. Hälfte des 16. Jhs. erhalten.”

KÖNYVISMERTETÉSEK

Alltag auf Burgen im Mittelalter

Im Auftrag der Deutschen Burgenvereinigung herausgegeben von Joachim Zeune

Wissenschaftliches Kolloquium, Passau, 2005.

Deutsche Burgenvereinigung e. V., Braubach, 2006.

A Német Váregyesület Tudományos Tanácsa 1994 óta minden második évben szakmai konferenciát tart, mely a várkutatás legfontosabb kutatási témaival foglalkozik. A 2005 tavaszán Passauban tartott konferenciát „A hétköznapiak a várban” témakörének szentelték. Az „Alltag auf Burgen im Mittelalter” címet viselő kötet az ezen a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, összesen 23 tanulmány található benne német, osztrák, svájci, cseh és magyar szerzők tollából.

A kötet szerkesztője, Joachim Zeune a kötet előszavában ismerteti azokat a problémákat, melyekkel a tanulmányok készítői munkájuk során szembekerültek, mint például a szakirodalomban berögzült képek és klisék a középkori várakkal kapcsolatban, valamint a szinte megoldhatatlan nehézségek egy olyan fogalom meghatározásánál, mint a „hétköznapi”, különösen egy olyan kor vonatkozásában, mely a mai világtól a lehető legmesszebb áll. Problémát jelent az is, hogy a fennmaradt források elsősorban a középkori elit életét tükrözik, ennek ellenére hétköznapiak alig foghatók meg számunkra, az alacsonyabb társadalmi rétegek esetében pedig még nehezebb a helyzet. Fontos kérdések továbbá, hogy a középkor mely időszakában vizsgáljuk a hétköznapiakat, milyen hétköznapról beszélünk társadalmi tekintetben, s melyik vártípusban zajló hétköznapról. Zeune felveti azt is, hogy mivel a váron belül különböző társadalmi rétegekhez tartozók éltek és dolgoztak, így sokféle különböző hétköznapi is létezett ott. A kérdés az, hogy vajon a középkori régészet – mint szinte egyetlen releváns diszciplína – képes-e az alsóbb rétegek hétköznapijairól információt szerezni. A sok probléma mindenesetre megmutatta, hogy e téma annyira komplex és kényes, hogy csak interdiszciplináris szemlélettel közelíthető meg.

Ez az interdiszciplinaritás – úgy vélem – kiválóan megvalósul a kötetben, hiszen irodalmi, társadalomtörténeti, hadtörténeti, építészettörténeti, művelődéstörténeti, régészeti vonatkozású tanulmányok egyaránt megtalálhatóak benne, melyek hat nagy témakörbe csoportosulnak. Miután minden írás ismertetésére nincs lehetőség, így minden egyes témakörből egy tanulmányt kívánok részletesebben bemutatni.

Az első nagy egység a témát az érintett tudományos diszciplínák aktuális nézőpontjából vizsgálja. Elisabeth Vavra például azt kutatja, hogyan jelenik meg a várakban zajló hétköznapi élet a kortárs irodalmi művekben, s ezt számtalan idézettel szemlélteti. Nem német anyanyelvű olvasók számára nehézséget jelenthet, hogy az idézetek nincsenek mai német nyelvre átültetve. Otto Volk a középkori számadások, Christof Krauskop az írott és régészeti, Reinhard Friedrich a régészeti bizonyítékok tükrében vizsgálja a várak mindennapjait. Jens Friedhoff pedig a 14–16. századi inventáriumokat teszi vizsgálata tárgyává, abból a szempontból, hogy milyen forrásértékkel bírnak a várak és kastélyok berendezésével és hétköznapijaival kapcsolatban.

Friedhoff a passauai Oberhaus inventáriumának leírásával kezdi tanulmányát, melyet 1516. május 3-án a székesegyházi káptalan utasítására készítettek. A leltár érdekessé-

ge, hogy objektumcsoportok (a rezidencia-vár, püspöki termék, kamara, konyha, pince, fegyverraktár, lőszerraktár, istálló, kápolna) és a püspöki személyzet (gondnok, konyhafőnök, pincemester, puskaműves stb.) illetékessége szerint tagolódik, miközben a vár térszerkezete a jegyzék alapján csak kezdetleges módon rekonstruálható. Ezen felszerelésjegyzék jelzi időben a 14–16. századi inventáriumhagyomány végpontját és a részletes inventáriumokhoz tartozik, amelyek lehetővé teszik a megbízható bepillantást a várak hétköznapijaiba. Ezt követően megállapítja a szerző, hogy nagy forrásértékük ellenére az inventáriumokat a tradicionális kutatásban hosszú ideig alig vették figyelembe. Csak újabban a hétköznapi életre és a dologi kultúrára vonatkozó kérdésfeltevések összefüggésében nyert ez a forrásműfaj nagyobb figyelmet. Az épületkutatás, a régészeti vizsgálatok és a számadáshagyomány eredményeivel kiegészítve az inventárium egy kivételesen élő képet közvetít a késő középkori lakáskultúráról.

Továbbvivő vizsgálatok azonban, melyek összefüggő inventáriumcsoportok kiértékelését nyújtják, csak kevés esetben fordulnak elő. Friedhoff 8 művet sorol fel kezdve Oswald von Zingerle 1909-ben publikált munkájával, mely Zsigmond tirolai herceg (1439–1490) késő középkori várainak több mint 50 inventáriumát dolgozta fel. Ezt követően megjegyzi, hogy az Alpoktól északra csak 1300 után készültek nagyobb számban várinventáriumok. Ezek közt különleges helyet foglal el a Liber annalium iurium és a Codex Falkensteinensis. Ezek bemutatása után részletesen ír két korai inventáriumról, melyek a 14. század első feléből maradtak ránk a tirolai tartomány urának számadáskönyvében, s a tirolai kastély kincstárának állományát vették fel. Majd a Német Lovagrend várainak inventáriumaiával foglalkozik, melyek számos példát kínálnak a fegyverek és egyéb készletek összeírására. A lovagrenden belül az 1360-as évektől készítették hivatalváltások alkalmával részletes átadási protokollumokat az adott rendházról, azért, hogy az 1309 óta Marienburgban székelő nagymester számára elküldjék. „Átadó inventáriumokra” vonatkozó utalások találhatók számos beiktatási oklevélben és zálogleírásban is. A várúr vagy intézőinek váltása miatt (öröklés, zálogba adás, eladás vagy ostrom révén) keletkezett inventáriumok mellett léteztek úgynevezett kárösszeírások vagy hagyatéki összeírások is. Ezekre Friedhoff nem hoz példát, nagy figyelmet szentel viszont azon inventáriumoknak, melyek nemcsak az épületek berendezésére, hanem a személyes tulajdonra (öltözet, ékszer) vonatkozó adatokat tartalmaznak. Említi többek közt Paola, II. Lodovico mantovai örgróf lányának 1278-as hozományinventáriumát.

Friedhoff alapvetően két csoportját különbözteti meg az inventáriumoknak: A teljes inventáriumok azzal az igénnyel lépnek fel, hogy mindent vagy legalábbis a legfontosabb felszerelési tárgyakat felsorolják, a speciális inventáriumok adott tárgyak egy bizonyos fajtáját (fegyver, ezüstnemű, ruházat, könyvek) írják össze. A várkutatás szempontjából különösen a fegyverek feljegyzése érdemel figyelmet. Két fontos összeírást említ ezzel kapcsolatban. Az egyik egy 1500 körülre datált és valószínűleg II. Vilmos hesseni örgróf megbízásából készült fegyverregisztere a Katzenelnbogen-váraknak, a másik pedig az észak- és dél-tirolai tartományúri várak I. Miksa megbízásából ugyancsak 1500 körül elkészített fegyverjegyzéke. Gyakran felbukkannak továbbá az inventáriumok más forrásműfajok részeként, mintegy a békeszerződések, számadások, testamentumok vagy hivatali leírások mellékleteként. A szerző öt példával támasztja alá ezen megállapítását. Ezek közül az egyik egy uralkodói hálóterem inventárium a 1600-as évekből, a Sieg mellett fekvő Schönstein kastélyban, melyet Franz von Hatzfeldt végrendeletének felbontása alkalmával készítettek el. Ami különösen érdekessé teszi ezt az összeírást, az az események protokollárisan rögzített lefolyása.

A mozdítható berendezések összeírása vagy teremről teremre haladva történt vagy tárgycsoportok szerint bontva. A nagyon részletes inventáriumok esetében a vegyes formák dominálnak. A térről-térre haladó inventáriumok tükrözik a terek tényleges sorrendjét, de csak nagyon ritka esetben készíthető el a vár térbeli elrendezésének hozzávetőleges rekonstrukciója, ezenfelül pedig számos feljegyzés csak kevés helyiséget nevez meg. Az észak-tiroli Sigmundsbург kastélya tereinek hozzávetőleges rekonstrukciója viszont elkészíthető a 15. század második és a 16. század első feléből fennmaradt inventáriumai (11 db) alapján, Friedhoff igen részletesen le is írja ezt, de hozzáteszi, hogy az inventáriumokban említett terek egyértelmű lokalizálása nem lehetséges. A reprezentációs-, lakó- és raktárterek szerinti hierarchikus rend csak ritka esetben jelenik meg az összeírásokban.

További fontos megállapítás, hogy az inventáriumok felépítése csak ritkán követ egy-egy normát. Sokszor megfigyelhető például az a jelenség, hogy a feljegyzés kezdetén még meglévő törekvést a tagolásra később feladják, s az összeíró megelégszik a tárgyak összegző leírásával. A szerző utal arra az érdekes jelenségre is, hogy a késő középkori inventáriumok csak ritkán emlitenek székeket, asztalokat, padokat, ugyanakkor gyakran fordulnak elő bennük székpárnák, asztalterítők. Ennek okát Friedhoff Christofer Herrmann véleményével egyetértve abban látja, hogy a bútortzat – a sokszor minőségi faragás ellenére – fából, azaz egy olcsó anyagból készült, s ezért sokszor figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben a kora újkori inventáriumok többsége összeír minden szabadon álló berendezési tárgyat.

Mind a késő középkorban, mind a kora újkorban gazdag választéka létezett az inventáriumoknak, a lovagi nemesség várainak csak kevés bejegyzést tartalmazó, átfogó, összefoglaló feljegyzéseitől a tartományúri várak és kastélyok gyakran részletes inventáriumaiig. Friedhoff a déltiroli Hauenstein várát hozza fel példaként a szerény berendezésű késő középkori várra, mely a híres, világlátott minnesänger, Oswald von Wolkenstein és hitvese, Margarethe von Schwangau lakhelye volt. Ellenpéldaként pedig a darmstadti kastély reprezentációs tereinek leírását állítja, mely a fiatal Philipp von Katzenelnbogen gróf és hitvese lakóhelyéül szolgált az 1440-es években.

A középkor utáni időszakban ér el az inventárium-hagyományozás egy mennyiségi csúcspontot. E kor inventáriumai nem csupán terjedelmükkel, hanem szisztematikus felépítésükkel is kitűnnek. Friedhoff példaként Rheinfels várának és Philippsburg kastélyának inventáriumait említi, melyek ifjabb Philipp hessen-rheinfelsi gróf halála, 1583. november 19-e után keletkeztek. A rheinfelsi vár inventáriumai tulajdonképpen egy már létező, 30 jegyzéket tartalmazó inventáriumlista kiegészítése, s több mint 56 helyiséget ír össze. Forrásértékét pedig az adja, hogy egy olyan gazdag anyagi kultúra hagyományát tükrözi, mely más hesseni várakból ebben az időben nem ismert. A tanulmány a philippsburgi kastély ugyancsak részletes, 1583. február 4-én és 5-én elkészített inventáriumának rövid leírásával zárul.

A második nagy témakör két tanulmánya a különböző társadalmi csoportok helyzetét vizsgálja a várban. Werner Meyer tanulmánya úr és szolgál, úrnő és cseléd viszonyát taglalja, Eva-Maria Butz pedig a nők életével foglalkozik a középkori várban. Tanulmányának elején Butz megállapítja, hogy a hagyományos középkori várelképzelések eddig kevés figyelmet szenteltek a várban élő nőknek. Kivételt képeznek azonban egyrészt az udvari regényekből ismert nőalakok, másrészt pedig a mesékben gyakran feltűnő, hercegre váró várkisasszonyok. Butz rámutat arra, hogy a „jó partira” várás motívuma nemcsak mesei elem, hanem a valóságot is tükrözi. Ez volt ugyanis a középkori kortársak nézőpontjából egy fiatal nő legfontosabb tevékenysége.

A szerző a bevezető gondolatokat követően általánosságban foglalkozik a nők helyzetével a középkorban. Hogy a nők a középkorban nem voltak egyenrangúak, közhely, ám véleménye szerint helyzetük a társadalmon belül nem csupán az elnyomás és jogfosztottság képével írható le. Fontos lépésnek tartja a nők és a nemek kutatásában azt a felismerést, hogy a kultúrában kifejeződő férfi-női ellentét egy társadalmi konstrukció. Ezen ellentétben belül a férfiaknak jutott a nyilvánosság szférája, a nőknek pedig az otthoni, illetve a privát szféra. E szerepbeli különbség a férfiak által konstruált, ám Butz szerint nem biztos, hogy teljesen megfelel a valóságnak. Figyelembe kell venni azt, hogy a társadalom határozza meg a nemek szerepét és jelentőségét. Egy ember természetes neme alapján döntenek például a képzéséről és neveléséről. A nem mellett azonban a vallás és a társadalmi eredet is meghatározza az ember helyzetét a társadalmon belül. Ezen különböző társadalmi kategóriák összehatása definiálja az ún. szociális nemet, a gendert, mely változó, ellentétben a természetes nemmel, s amely meghatározó a női életvilág kutatásában.

A nő és az ún. nem-kutatás elméleti vitái nyomán az utóbbi 25 évben számos, a nők helyzetével foglalkozó vizsgálat zajlott a középkor vonatkozásában. A sokféle témán belül azonban a vár mint társadalmi és jogi tér alig került a genderkutatás nézőpontjába. Butz kivételként említi azokat a vitákat, melyek a nők helyzetével foglalkoztak az udvari társadalomban. Ugyanakkor megjegyzi, hogy ezek rendszerint a nemesasszonyokra és azok politikai játéktérére koncentráltak. A várak elhanyagolásának fő okát e területen abban látja, hogy a vár heterogén, nincsen prototípusa, számtalan fajtája létezik, s ettől függött a vár lakóinak mindenkori, pillanatnyi összetétele is.

A forráshelyzetet összességében problémásnak találja Butz, mert egyrészt a hétköznapi élet az írott forrásokban külön nem tematizált, másrészt a régészeti leletek és az architektúra esetében is kérdéses, hogy mennyiben nyújthatnak felvilágosítást a nemek viszonyáról a várban. A várakók és így a nők hétköznapijait befolyásolta a vár funkciója és helyzete, valamint a nemek, a társadalmi helyzet, az életkor, a feladatterületek és a várúr politikai és gazdasági helyzete közötti komplex viszony. E téma tehát többdimenziós, s ha le is szűkül a vizsgálódás a nők hétköznapijaira, akkor is az aspektusok egész sorát kell megvizsgálni, mint például a nők feladatai a várban, a mozgásterük, a napi rendjük, terméik berendezése, tulajdonuk, képzésük és nevelésük, valamint a nemek szerinti elkülönülés és a konfliktusok. Butz nem foglalkozik minden egyes aspektussal, csupán néhány ponton ad bepillantást e téma kutatásának lehetőségeibe és korlátaiba.

Először a nők feladatköreit igyekszik meghatározni, s ehhez Cristine de Pizan „Schatz der Stadt der Frauen” című könyvét veszi alapul, mely a női várakók szociális differenciáltságát tárgyalja a 15. század kezdetétől, s melyben egészen konkrét utalások találhatók a különböző rangú nők hétköznapi életére. Az első részt a hercegnőknek, a másodikat a nemesasszonyoknak, akik egy hercegnő udvarában vagy egy kisebb várban éltek, a harmadik részt pedig a vidéken és a városokban élő nőknek szenteli. E könyv ugyan a késő középkori Franciaország nemesi tartományaival foglalkozik, de egy hasznos rendszerezést kínál, a különböző állású nők különböző feladatait vázolva fel. Minden nőben közös az, hogy tetteikkel a férfiakat kell támogatniuk. A hercegnők és a grófnők a diplomácia, az alacsonyabb rangú nemesi nők pedig a gazdasági és szociális téren bírnak feladatokkal. Az udvarhölgyek feladata, hogy a hercegnőt minden dolgában támogassák. Ezek a hölgyek nemesi családból származtak. Emellett szolgálak sora állt a nemesasszonyok rendelkezésére. Alapjában véve a várúrnő volt a vár teljes háztartásának és a cselédségnek az előljárója. A várban székelő nők azon csoportjának, kiknek családja nagy területek fölött rendelkezett, külön képzést kellett kapniuk, azért, hogy gyakran távollevő férjeiket meg-

felelően képviselni tudják. Az egyszerűbb nemesasszonynak a háztartás vezetése mellett ugyancsak tisztában kellett lenni a vagyoni jogi és gazdasági helyzetével. Cselédek feladatahoz tartozott a jószágok gondozása, a földmunkások ételének elkészítése, a tehénfejés, a zöldségeskert gyomlálása, s a gyógynövény-gyűjtés. „Kézműves” feladataikhoz tartozott, hogy lányaikkal és a nemesasszonnyal együtt textíliát készítsenek. Alapvetően a nők minden rétegére érvényes volt, hogy ők maguk is kézimunkáztak.

Butz ezek alapján összefoglalóan megállapítja, hogy a várúrnő – mindegy melyik rétegből – a legkülönbözőbb feladatokat látta el, melyek a vár minden területére vonatkozhattak és melyeknek az erősség nyilvános és privát területei egyaránt helyt adhattak.

Ezt követően a szerző a váron belül létező látható és láthatatlan határokkal foglalkozik, melyek a vár minden lakója és látogatója számára érvényesek voltak. E határokat azonban nem annyira a nemek, mint inkább váron belül élő személyek helyzete és társadalmi rangja szabta meg. E témán belül a női tereknek szentel nagyobb figyelmet, ezek kevés alkalommal bukkannak fel az írott forrásokban. Az ún. „Frauenzimmer” fogalma a 14. század kezdetétől jelenik meg a Habsburgoknál, s azokat a tereket jelöli, melyben a hercegnő, illetve a királynő és az udvara tartózkodott. El volt ugyan választva az uralkodó tereitől, de nyilvános célokat is szolgált, mivel ott látogatókat fogadtak. Különösen a késő középkor és a kora újkor fejedelmi rezidenciái rendelkeztek kifejezett női szobákkal, s ezek az utóbbi években a kutatás középpontjába is kerültek. Az azonban kérdéses, hogy voltak-e ilyen helyiségek a nemesek váraiban. Butz az általa idézett példák alapján úgy véli, hogy ezekben az esetekben a várúrnő nem rendelkezett kifejezett reprezentatív térrel, s az asszonyháznak nevezett fűthető helyiség is inkább a várúr családjának közös tevékenységét szolgálta.

A határok problémáját követően a várban élő nőkre vonatkozó történeti adatokat veszi górcső alá. Megállapítja, hogy az inventáriumok kevés adatot szolgáltatnak a vár tényleges lakóiról, s a számadásokban is ritkán jelennek meg nők. Feltűnő továbbá a női cselédek csekély száma a férfi személyzetével ellentétben. Ez felveti a kérdést: a nők tényleg a kisebb csoportot képezték a várakban? Nem volt a szolgáltnak és a várvédőknek családja? S ha volt, hol laktak ezek, a várban, az elővárban vagy a váron kívül a környező településeken? Természetesen a vár funkciója megszabta, hogy milyen feladatokat ellátó nőket találunk ott. Lüdinghausen például egy egyházi úr váraként természetesen nem rendelkezett a nők egy jellegzetes csoportjával. Majorosné és cseléd elsősorban a vár mezőgazdasági területén tevékenykedett. Azon várakban, melyekben a nemesi család maga lakott, még további funkciókat ellátó nők is voltak, például mosónő, dajka, gondozónő és nevelőnő. A háztartás nagysága szerint nőtt a női cselédség száma is, amely azonban – úgy tűnik – rendszerint kisebb volt, mint a férfiaké.

A rezidenciális várakon kívül az erősségek legtöbbjében nem mutatható ki a nemek szerinti területi elhatárolás. Egy további határ húzódik azonban a nemek között a testiség területén. A nemek közötti viszonyt normák egész sora határozta meg. Erotika és gyengédség a házassághoz tartozott. A házasságtörésnél csak a nő számított felelősnek. A testi határok önkéntes áthágása mellett az erőszak is mindennapos volt a középkorban. Nemcsak viszály és háborúskodás során gyakoroltak testi erőszakot, hanem a családban is a nemek között és a két nemen belül is. A várak esetében is ki lehet indulni a testi erőszakból és a házasságtörésből. A hírek nemesek házasságon kívül született fiairól beszélnek. Végül a nők ki voltak szolgáltatva a férfiak erőszakosságának, egy erőszaknak, ami társadalmilag szentesítve volt. Eddig viszont alig vettük figyelembe a nők hajlandóságát az erőszakra, például a nemesasszonyét a szolgaszeméllyel szemben vagy a nők aktív és passzív részvételét erőszakos túlkapásokban.

Butz tanulmánya végén megállapítja, hogy a női életvilág vizsgálata a középkori várban a forrás- és a kutatási helyzet miatt határokba ütközik. Mindeddig hiányoznak olyan alapvető vizsgálatok, melyek a különböző, nemesi várakhoz kapcsolódó társadalmi csoportokra vonatkoznak. A genderkutatás, melyek a nők helyzetét össztársadalmi kontextusban vizsgálja, új kérdések egész sorát fogja felvetni, melyek új megállapításokhoz vezethetnek a nők, s a többi várlakó hétköznapijainak vonatkozásában.

A harmadik témakör tanulmányai a várak építészeti keretével és azok berendezésével foglalkoznak. Stefan Uhl az építészeti leletek segítségével kívánja vizsgálni a várban folyó hétköznapi élet építészeti keretét, Joachim Zeune Burghausen várának kincstárát veszi górcső alá, Udo Liessem a színes belső formákat vizsgálja a közép Rajna-vidék várainál. Feld István a középkori várak fűtésével foglalkozik, írásának súlypontját magyarországi várak képezik.¹ Waltraud Friedrich a higiéniai lehetőségeket vizsgálja a középkori várban. Roland Möller tanulmánya pedig a „Bútorzat a középkori várakban” címet viseli. A bútorokról csak kevés adat maradt fenn általánosan a középkorban és speciálisan a várak vonatkozásában, s ugyanez igaz a különböző használati terek bútoraira is.

Möller tanulmányát az irodalmi hagyományra, a képi ábrázolásokra és a csekély tárgyi anyagra építi. Először a bútorzat általános fejlődését tekinti át a kora középkortól egészen a késő középkorig. A középkori bútorok a késő antik bútorokra jellemző jegyeket hordoznak. Az azonban nyitott és nem igazán taglalt kérdés maradt, hogy vajon közvetlenül vették át a középkori kézművesek az antik örökséget, vagy kerülő úton, a bizánci kultúra közvetítésével jutott nyugatra. Möller szerint az viszont megállapítható, hogy az antik elemek átalakultak és átértékelődtek: a formák egyszerűbbek, durvábbak vagy tárgyiasabbak lettek, s csupán a többnyire alárendelt díszítésben maradt az eredeti technológia és formális vonatkozások ismerhetők fel. A kora középkori liturgiai kéziratokban lévő képi ábrázolások egész pontosan szemléltetik a reális formák létezését, például ülőalkalmatosságoknál, mint trón, szék, zsámoly. A vikingek, normannok, varégek fennmaradt famunkái magas minőséget mutatnak a fafeldolgozásban, ami pusztán durva ácsszerszámok által nem volt elérhető. Ám ezek ellenére az emberek a késő gótikáig megelégedtek az ácsszerűen készített, vagyis egyformán hasított, tompán illesztett, szegecsekkel vagy csapokkal összekötött deszkákból álló bútorokkal. A fát kézfűrészszel csak nagy erőfeszítéssel és időráfordítással dolgozhatták fel, s csak a 14. század óta használt mechanikusan hajtott fűrészek hoztak racionális és anyagtakarékos fejlődést a bútorkészítésben. A furnért csak csekélymértékben díszítő elemként használták. A falfelület fedéséhez csak a 15. század végétől használták nagyobb mértékben, amikor a mechanikai furnérfűrészeket egyre inkább alkalmazni kezdték. Így a korai időkben a falfelület nemesítéséhez lénnyegében a festést vagy a színes foglalatot használták. A kevés tárgyi bizonyíték a bútorzatról és az élelmiszerek tárolásáról bizonyára a főnemesi tulajdonosok szociális helyzetét tükrözik, ugyanakkor viszont nem adnak támpontot ahhoz, hogy mely társadalmi réteg számára készültek. A házi bútorok fejlődésében és formájában pedig a román kortól a 14. századig semmi jelentős változás nem történt. A fejedelmi udvarokban használt bútorzatról a 12. század óta számos irodalmi bizonyíték létezik, különösen a lovagi eposzokban. Mindezek az irodalmi idézetek azonban a tényleges formákról még nem adnak felvilágosítást, csak az illusztrációk által válik világossá, hogy mennyiben fedi egymást fogalom és tartalom. Möller következtetése az, hogy az udvari epika a bútorok ábrázolását illetően a valóság tükreként elfogadható. Miközben az uralkodói bútorzat legalább irodalmilag

1 A tanulmány hozzáférhető a www.castrumbene.hu honlap „cikkek, tanulmányok” menüpontján (Szerk.)

igazolt, addig a kis várak és az alacsonyabb rangú urak termeinek berendezéséről a 12. századig alig valami ismert. A 13. század végétől a képi ábrázolásokon kívül egyre nagyobb mértékben szolgáltatnak információt az írott bizonyítékok és a tartományúri vagy fejedelmi inventáriumok a belső terek bútorokkal és használati tárgyakkal történő berendezéséről. Feltűnő, hogy a 14. századig nem említenek szekrényeket, habár ezek használata szakrális célokra már a 13. század óta ismert. Az ekkor keletkező képi ábrázolásokon megfigyelhető a bútorzat változása, de ez inkább funkcionális, mint formai. Másrészt a legfontosabb bútorok, mint ágyak, ládák, asztalok, túlnyomórészt padok, ablakfülkék, fali polcok és számos használati tárgy megjelennek ezeken. Möller végül a luxustárgyakat említi, a táblajátékokat és játékszerket. Mindezen anyagi bizonyítékok a várakban alig maradtak fenn – bár egyes építményekben vannak bútordarabok, az kérdéses, hogy az eredeti berendezéshez tartoztak-e, vagy csak később kerültek oda. Éppen ezért az ismereteink az egykori berendezésekről még a 13. századon túl is, tulajdonképpen a 15. század közepéig elég hiányosak. A pusztulás oka a fa bútorzat esetében többek közt az anyag érzékenysége, s mivel sokáig egyedül a használati érték volt mérvadó, a művészi törekvés alárendelt szerepet játszott, nem volt ok a konzerválásra. Legjobb esetben az anyagot más célra használták föl. Az értékes berendezési tárgyakat háborús konfliktusok során elrabolták, vagy tűzben semmisültek meg. Mindezek alapján Möller abból indul ki, hogy talán csak különösen drága bútorok hagyományozódtak ránk. Az ismert adatokból pedig az is kikövetkeztethető, hogy a terek berendezése a magasabb társadalmi rétegek esetében is többnyire csak szerény maradt. A gazdagabb berendezéshez vezető fejlődés a 14. századtól tevékenykedő specializált asztalos- és ládaiparos céhekkel indult meg. A 14. századtól növekvő számban keletkeztek faberítésű szobák, melyeknél az ülőbútorok vagy szekrények gyakran összekapcsolódtak a falakkal. Az egyre magasabb életszínvonal új igényeket szült, melyek a lakályosságra, meghittsége, előkelőségre vonatkoztak, s ez végül fokozatosan a házi bútorok művészi értékeléséhez vezetett, melyeknél a célszerűség és a művészi igény egy sajátos formát eredményezett.

A tanulmány ezen általános megállapítások után megpróbál egy összegző jellegű bepillantást adni a várak legfontosabb bútorairól. Először a ládák kerülnek Möller érdeklődésének középpontjába. A ládabútorok fejlődésében a lábak nélküli úgynevezett bödönláda jelenti a legegyszerűbb formát, melyet egy fatörzs kivájásával állítanak elő, emellett azonban deszkából készült ládák is léteztek. A láda tulajdonképpen egy deszkából összeillesztett kocka fedéllel. A ládaszerű forma mindig azonos volt, a különbség a deszkák kapcsolásában rejlett. Rendszerint vaspántokkal is stabilizálták a ládákat, s rafinált zárrakkal óvták azok tartalmát. A ládák többnyire szokványos berendezési tárgyai a késő középkori várnak, s öltözetek, ruhák, dokumentumok, gabona, liszt, só, fegyverek és további értékes tárgyak mint ékszer és pénz megővésére szolgáltak. A deszkából készült ládák könnyen mozdíthatók, szállíthatók voltak. A ládák különböző formában a kora reneszánszig főbútorok számítottak, és a késő barokk időkig úgynevezett univerzális bútorok maradtak. A kora középkorban létezett még az ún. „Ciste”, mely értékes edények tárolására szolgált. A középkori irodalomban megneveznek ún. dokumentumládaikat, keblengyeládaikat és ékszerládikókat is. Möller beszél még az úgynevezett „Minnekästchen”-ekről, melyeket többnyire festmények vagy bőrből, illetve fémről készült applikációk díszítettek, s ezáltal igen értékesek voltak. A késő középkorban a ládák külsejét gyakran faragással díszítik. A berakások viszont ritkák.

Ezután az ülőbútorokkal foglalkozik Möller, melyek a lakás elemi bútorai. Ilyenek a padok, székek, zsámolyok s néhány esetben az ágyak. A gótika előtti ülőbútorok főként

körbefaragott fadúcokból vagy rudakból álltak, melyeknél a lábak és a karfák szórványosan állatfejekben vagy lábokban végződtek. Miközben ez a forma az antikra utal, úgy tűnik, hogy a ládaszék ettől függetlenül fejlődött. A román korból egyébként alig maradt fenn ülőbútor, s az is csak szakrális területről. A várakban kezdettől az ablakfülkékben lévő ülőkék és a falaknál lévő ülőalkalmatosságok domináltak, melyek sokszor festett, vagy deszkaborítású padok voltak. A képi ábrázolások szerint léteztek mozdítható deszkázott és párnázott padok is. A gótikus korszak tipikus berendezése volt a faburkolattal összekötött ülőpad. Részben ládapadként (felhajtható üléssel) háztartási eszközök vagy textíliák őrzésére szolgált. A késő középkortól készítettek padokat felhajtható kartámlával is. A késő gótikától kezdve az ülőalkalmatosságok egyre inkább az asztal köré csoportosultak s ülőgarnitúrákká fejlődtek. Az asztalok és székek így egyre nagyobb jelentőséghez jutottak a tereken belül, bár a lakótér a 16. századig szerényen bútorozott volt. A mobil székek legegyszerűbb formája a deszkaszék vagy deszkaszámoly (egy fa-ülés ferdén állított, lecövekelt lábakon). Később e deszkaszámolyokat háttámlával látták el, s hosszú ideig széles körben elterjedt ülőbútorok voltak, az alpesi területeken máig használatosak. A 15. századtól a déli országok lakókultúrájának befolyása nyomán az összezsúkolható székek is használatba jöttek.

Möller az ülőbútorokon belül külön bekezdést szentel a trónszékeknek. A trónszék a kora középkorban egy magas szék, mely a király, fejedelmi személyek vagy magas rangú egyházi tisztviselők számára készült. A gótikában ez az ülőbútor olykor a hálószobában foglalt el kiemelt helyet az ágy mellett. A trónszék formája mindig merev és nehézkes volt: a ládaszerű alpból indultak az oldaldeszkák és a hátsódeszka, melyeket kerettel és táblákkal díszítettek, és a táblákat a ládákhoz hasonlóan redőzettel, csipkézettel vagy áttört frízekkel dekorálták. E bútorfajta számos 11–14. századi ábrázolásban megjelenik. Az oszlopszék karosszékké fejlődött stabil háttámlával és kartámlával, vagy anélkül. Az ülés és a karfák anyaggal vagy bőrrel való kárpitozása nagyon kényelmessé tette e szék-típust, s ugyancsak a kényelmet szolgálták a párnák is.

A székek után az asztalokat vizsgálja meg Möller részletesebben. Az asztal egy étkezőlap, melynek alváza kezdetben két bakból, vagy – a számolyokhoz és székekhez hasonlóan – 4 ferdén állított lábból állt. Az alsórésszel szilárdan összekapcsolt asztallapokon kívül improvizált asztalbútorok is léteztek, melyek lapja állványon, vagy ferde lábakon feküdt s eltávolítható volt. Az asztalterítők használata a képi ábrázolások alapján rendszeres lehetett. Az asztal a főnemesség és a gazdagok státuszszimbólumaként, bizonyos tekintetben luxusbútorzatként, a várakban is növekvő jelentőségre tett szert. A szabadon álló asztal beszélgetés vagy munkavégzés céljára, vagy játékasztalként a középkori Itáliában alakult ki, s hamarosan az északi területek is átvették. A késő gótikában több asztaltípus kifejlődött, úgymint oldalfalas asztal, ferdeasztal és ládaasztal.

Ezt követően a tanulmány röviden szót ejt az írópultokról és íróasztalokról. Miközben az írópultok gyakoriak lehettek a hivatalokban és az uralkodói várak írószobáiban, addig a speciális íróasztalok léte kérdéses. Az ábrázolások az írótevékenységgel kapcsolatban gyakran mutatnak lábtartókat. Elkülönített író- és tanulószobák, vagy levéltárak bizonyára csak uralkodói várakban léteztek, melyek speciális bútora volt a gyakran ábrázolt olvasó- és írópult.

A szerző jóval részletesebben tárgyalja a szekrények típusait. Már az antik világ is ismerte a szekrények minden fajtáját, mint a faliszekrényt, a szabadon álló szekrényt és a fiókos szekrényt. A szekrények fejlődése a középkorban csak az egyházi bútoroknál követhető nyomon, mivel profán területen sokáig nem voltak ismertek, mai funkciójukban

és formájukban nem is léteztek. A szabadon álló szekrény korai formájának számítanak a 13. századi sekrestyeszekrények faragott díszítéssel. Ilyen berendezési tárgyak használata várakban eddig még nem bizonyítható. Valószínűleg csak a 14. századtól váltak a beépített vagy kis függőszekrények elterjedt bútordarabbá. A gótikus korban kifejlődő szabadon álló szekrény kezdetben csak egy függőlegesen álló láda volt, de létezett e szekrénytípusnak egy drágább változata is, melyet síkfáragással díszítettek. A késő gótikában több új szekrényfajta keletkezett, például a polcos szekrény, mely kezdetben két egymásra helyezett ládaszerű részből állt. Ennek továbbfejlődése vezetett a kétemeletes szekrények kialakulásához a késő gótika korától kezdve. Az ilyen szekrények akkoriban nagyon ritkák voltak és különleges bútorok számítottak. Ahogy a polgárházakban, úgy a várakban is a szekrény volt a reprezentatív bútor. A szekrények művészi kidolgozása főleg Dél-Németországban és az Alpok térségében figyelhető meg. Az igazi pompás bútort a kétemeletes szekrény jelentette egy egyenként két ajtóval ellátott alsó és felső résszel, melyeket egy „övszint” választott el egymástól, ahol fiókokat helyeztek el. A késő gótikában kifejlődött további szekrényformák a ruhás- és mosdószekrények, valamint a „magas tálalók”, azaz egy kétemeletes, négyajtós kredenc.

Legvégül az alváshoz szükséges bútorok képezik Möller vizsgálatának tárgyát. Egyszemélyes ágyakkal a kora középkorban kizárólag az uralkodók rendelkeztek, úgy tűnik, hogy a magas ranghoz kapcsolódó értékes bútorok voltak. Az ágyak a korai időkben körbefutó lécekkel vagy oldalfallal összekötött saroklábakból álltak, melyek között volt a fekvőfelület, s azon a párnák. Az egyszerűbb alvóhelyek háttámlával ellátott padok voltak, melyeket párnázott borítás fedett. Az ágynak különböző formái voltak: az egyszerű ágy, mely csak egy fekvőfelületből és ágyneműtartóból állt; az ún. „sponda”, egy fekvőhely egy vagy több alvó számára, hosszában és szélességében számtalan különböző mérettel. Ezenkívül léteztek elkülönített hálóhelyek, melyek egy külön teremben álltak. A szolgálók számára beállított alvószekrények alvófülkéként szolgáltak. További ismert formák a „Kutze” vagy „Kotze”, később az alkóv (hálófülke), a szekrényágyak, alvószekrények, lábas ágyak, görgős ágyak. Möller ezekről nem beszél részletesebben, de szól a boltozatos ágyról. Ez deszkatetővel, koszorúval volt ékesített, melyet a felfelé meghosszabbított ágylábak tartottak. Az ágytáblákat és a tetőt a ládákhoz és szekrényekhez hasonlóan díszítették. Az ágyfüggönyök már az ókorban is ismertek voltak, s a 12. századtól képi ábrázolásokat is ismerünk. A mennyezetes ágy baldachinja a piszok és a kártevők távoltartására szolgált.

A tanulmány összefoglalójában Möller megállapítja, hogy jelenlegi ismereteink alapján a középkori vár bútorozott tereinek időben differenciált fejlődését nem lehet pontosan leírni s azt egy bizonyos nemesi réteghez sem lehet kötni. Az azonban valószínűsíthető, hogy a bútorzat az akkori várúr társadalmi helyzetének és a terek használati funkciójának felelt meg. Kezdetben a privát élet valószínűleg vegyes funkciójú terekre koncentrált (lakó- és alvótér), majd kialakult a késő középkorig a magas rangú nemesi személyeknél a privát terek erős differenciálódása, melyben hálóterem, lakóterem és más használati terek egymástól elkülönültek. Nagyobb várakban pedig bizonyára elkülönített termék álltak a várúr, a magasabb rangú hűbéresek illetve a többi személy rendelkezésére, a speciális használatra szánt bútorokkal együtt. Ez a 15. század második felében kialakult udvari szobákra különösen igaz. Ebből következik, hogy a késő gótikában néhány európai várban és várkastélyban már szokatlanul jó minőségű berendezéssel számolhatunk. Ilyenek például a tiroli szekrénybútorok, ládák, fali és emeletes szekrények, mosdószekrények, de ülések, asztalok, fekvőhelyek is, továbbá gazdagon díszített kerámia- és vaskályhák,

gyertyatartók, szőnyegek. E tárgyak nagy számban maradtak fenn, habár nem feltétlenül az eredeti helyszínen.

A kötet negyedik nagy egysége a nyilvánosság és a privát szféra viszonyával foglalkozik a középkori várban. Maria-Letizia Boscardin a szabadidő eltöltésének lehetőségeit vázolja írásában, Thomas Bitterli-Waldvogel a középkor írásos tevékenységéhez kapcsolódó régészeti leletanyagokat ismerteti – egy rövid írástörténeti bevezető után az íróeszköztől, a tintán, az íráshordózon keresztül a szemüvegig. Jörg Tauber pedig a várat mint az ünnepek helyszínét mutatja be.

Ez utóbbi tanulmány ugyanakkor valamelyest szétfeszíti a kötet címe által meghatározott kereteket, hiszen az ünnepek nem tartoznak a hétköznapi fogalmába. A tanulmány arra keres választ, hogy a középkori ünnep melyik fajtáját és melyik alkotóelemét lehetett egyáltalán a várban megrendezni. Ehhez megpróbálja megállapítani, hogy miből állt a középkori ünnep, s milyen elengedhetetlen komponensei voltak. Írását Tauber a német nyelvterület egyik legismertebb ünnepének leírásával kezdi. Ez az 1184-ben Mainzban megrendezett pünkösdi ünnep, melyet a Barbarossa Frigyes által összehívott gyűlés alkalmából rendeztek meg. Alkalmat adott erre a császárfiak, Henrik és Frigyes karddal való felövezése is. Tauber részletesen ismerteti a háromnapos ünnep eseményeit, majd ez alapján aspektusok egész sorát határozza meg, melyek jellemzőek a középkori ünnepre, s más leírásokban is megtalálhatók. Ezek: 1. Egy ünnep megrendezéséhez szükség van egy alkalomra. 2. Fontos az alkalmas időpont megállapítása. Gyakran egyházi ünnepeket választottak. Különösen kedvelt volt a pünkösdi és a karácsony, de ugyanígy a szentek ünnepei is. 3. Alkalmas helyet kell találni, mely erősen függ a résztvevők létszámától. (A mainzi ünnep esetében a részt vevők nagy száma miatt külön ünnepi várost emeltek e célra deszkaépületekből és sátrakból.) 4. A középkori ünnephez tartozott rendszerint egy istentisztelet vagy egy mise látogatása, s ez gyakran összekapcsolódott egy speciálisan az ünnepre szabott cselekvéssel. (Mainzban egy ünnepi koronázással és egy körmenettel). 5. Abszolút alapvető része(i) az ünnepnek az ünnepi étkezés vagy étkezések, mindennel ami hozzá tartozott, tehát színészekkel, mutatványosokkal, artistákkal. 6. Jelentős elem volt továbbá az ajándékok osztása a kísérőknek és a rászorultaknak. 7. S végül a harci és lovagi játékokról sem szabad megfeledkezni, melyek a középkor folyamán különböző tornákká fejlődtek. Emellett fontos megjegyzés, hogy az ünnepek a reprezentációs célok miatt – ha lehetséges – nyilvános helyen kerülnek megrendezésre. A szigorú ceremónia betartása pedig a hierarchikusan tagolt társadalmat tükrözte.

Egy ilyen ünnep ténylegesen nemcsak az anyagi eszközök terén emésztett fel mérhetetlenül nagy összegeket, hanem jól kiépített logisztikára is szükség volt. A hatalmas szervezési munka bemutatására Tauber a skót III. Sándor és Margaret Plantegenet (az angol III. Henrik lánya) 1251. december 26-án zajló esküvői ünnepségét hozza példaként, melynél az ünnepi étkezések előkészületeinek leírása fennmaradt. A leírásban részletesen szerepel, hogy mikor, miből, mennyit kell beszerezni. A szervezés már öt hónappal az esküvő előtt megkezdődött, s a listán vad- és háziállatok, különféle halak, bor, kenyér, rizs, mandula, cukor, fa és faszén stb. szerepelnek. Egy ily mértékű ünnep szervezése azonban csak a leghatalmasabbak számára volt lehetséges.

Ezután Tauber az ünnepi étkezések rendjével foglalkozik. Az írott és az ikonográfiai források jól mutatják, hogy az étkezések szigorú ceremónia szerint zajlottak. A vendégek csak az asztal egyik oldalán ültek, azért, hogy a szolgálok a másik oldalról tálalhassanak. Az ülésrend rang és tekintély szerint alakult. A dolgoknak ez a rendje 1400 körül lassan megváltozott, egyre több ábrázolást lehet ugyanis találni, ahol a vendégek a hosszú asz-

taloknál egymással szemben ültek. Az étkezéshez tartozott a zene és az ének, valamint a mutatóványosok és a kedvcsinálók fellépései. Különös jelentőséggel bírtak az „entremet”-ek vagy látványételek, melyek néha fogyaszthatók voltak, de néha csak a szemet gyönyörködtették és a résztvevőket szórakoztatták. Jól ismertek a pástétomok, melyekből élő madarak repültek ki. A látványételek rendkívül gazdag kavalkádja vonult fel burgundi Jó Fülöp 1454-ben megrendezett fácánünnepén, ahol a ténylegesen megvendégelt vendégek száma relatíve kicsi volt, a nézőké viszont nagy.

Tauber magától értetődőnek tekinti, hogy ilyen méretű ünnepek megrendezéséhez egy vár önmagában nem jöhetett szóba. Ugyanakkor a várakban az udvari-lovagi kultúra szerint éltek, s így egyes ünnepi komponenseket, különösen az ünnepi étkezéseket ott is ápolták. Tauber az angol ferences Bartholomeus Anglicus röviddel 1235 után befejezett enciklopédiai művéből, a „De Proprietate Rerum”-ból idézi a szempontok egész sorát, amiknek teljesülnie kell, hogy egy sikeres étkezésről beszélhessünk. Ezek a következők: 1. az idő és a hely megfelelő legyen; 2. a vendéglátó szívélyes és nyitott legyen; 3. az ételek és italok választéka egymással összhangban legyen; 4. fontosak az udvarias és becsületes alkalmazottak, 5. a baráti kapcsolatban lévő és közvetlen vendégek, 6. a vidám dalok és zene, 7. a sok világító gyertya, 8. a válogatott ételek; 9. az étkezésnek a lehető legtovább kell tartania, 10. ingyenesnek kell lennie, 11. s fontos, hogy egy jó alvós kövesse.

Konkrét leírás arra vonatkozóan, hogy hogy nézett ki egy ilyen ünnepi étkezés egy várban, az írott forrásoktól legfeljebb szórványosan várható. Egy forrást említ Tauber, amely pontosan leírja, hogy miképp kell egy esküvői ünnepséget 40 ember számára megszervezni, s hogy ez hogy nézhetett ki, ám ez nem egy várra vonatkozik. Ménagier de Paris, azaz egy Guy de Montigny nevű kisnemes, 1380 körül rendezett meg egy esküvőt Maître Helye számára. Tauber arra következtet, hogy a „Ménagier” által szerzett utasítás az ünnepek megrendezésére az udvari kultúra legfejlettebb ceremóniáját követte. A „Ménagier” így nyilatkozott a menüről: gazdag ételek kellene több fogással és egzotikus összetevőkkel. Feltűnő, hogy ennél az étkezésnél a látványételek hiányoznak, nem utolsósorban azért, mert itt nem jelennek meg nézők. Másodszor leírja, hogy hol mit kell vásárolni, és kinek kell bevásárolni. Beszél a kisebb-nagyobb asztalterítőkről, az asztali szettekről, tapétákról, tálakról stb. Majd kiválaszt egy alkalmas ünnepi termet Beauvais püspök városi palotájában, s részletesen szól a szükséges személyzetről is. A táncot és az éneket is említi, mely színészek jelenlétét feltételezi. A konyhai és a felszolgáló személyzet számára precíz utasítást ad. Mindez azt jelzi, hogy viszonylag szűk keretben nagy ráfordítást vállaltak, hogy az udvar ünnepi ceremóniájának megfelelhessenek.

Tanulmánya végén Tauber arra a kérdésre keresi a választ, hogy mindezek alapján milyen dimenziókkal kellett rendelkeznie egy várnak, hogy ott ilyen ünnepi vendéglátás lehetséges legyen. Csak a térbeli feltételeket vizsgálta, amelyek egy 30, 50 vagy 100 tagú ünnepi társaság befogadásához szükségesek. Miután rendszerint minden nagyobb várhoz tartozik egy reprezentatív tér is, a legendás lovagterem, ezekben a termekben elképzelhetőnek tartja az ünnepi étkezéseket. Majd hipotetikusán berendezi ünnepi bútorokkal az általa önkényesen kiválasztott különböző nagyságú várak (Klingenmünster, Altenberg Füllinsdorfnál, Steinenschloss Pirmasensnél, Frohburg) megfelelő termeit. Kísérlete végén megállapítja, hogy valóban lehetett egy-egy várban nagyobb társaságot étkeztetni. A logisztika kapcsán megjegyzi, hogy bizonyos dolgokat a legközelebbi városból vagy a legközelebbi piacokról szerezhettek be, illetve ésszerű távolságon belül egyéb helyekről is. A főzés bizonyára költségesebb volt egy várban, mint Párizsban, de a legfontosabb összetevőkről egy vár közeli környezete jól gondoskodott. S végül a tanulmány azzal zá-

rul, hogy a Bartolomeus Anglicus listájának minden összetevője megvalósulhat a várban, csupán a jó alvás jelenthet problémát, de a mainzi pünkösdi ünnep bódé-és sátorvárosa megmutatja, hogy ez a probléma is megoldható volt.

Az ötödik témakör középpontjában a várak ellátása és gazdasági infrastruktúrája áll. Manfred Lemmer a várakban zajló táplálkozást vizsgálja az irodalmi forrásokban fellelhető utalások alapján. Thomas Kühtreiber ugyancsak a táplálkozással és annak gazdasági alapjaival foglalkozik. Monika Doll az archeozoologiai tudományos lyukakat tárja fel a várban lévő állatok vonatkozásában. Klaus Grewe a középkori várak vízellátását tanulmányozza, Tomáš Durdík pedig a sört és további alkoholos italokat a várban.

Michael Herdick az uralkodói székhelyek és a kézműves-kisipari termékek vizsgálatának szenteli tanulmányát, ezen belül is a nemesi gazdasági aktivitás térbeli dimenziója érdekli. Első példája az oberpfälzi Sulzbach vára, mely az azonos nevű, nagy tekintélyű grófi család székhelye volt. A család társadalmi pozícióját megalapozó gazdasági feltételekről az utóbbi évek ásatásai hoztak új eredményeket. Az archeometallurgiai vizsgálatok során meghatároztak egy vasleletet, egy öntöttvas rudat a 11. századból. Ez a felfedezés nagy technikai és gazdaságtörténeti érdeklődést váltott ki, mivel korábban még azt hitték, hogy öntöttvasat csak a késő középkorban állítottak elő rendszeresen. S ami a leletet még érdekessé teszi, hogy nem a városi gazdasághoz, hanem a nemesek világához köthető. Ám Herdick felhívja a figyelmet azokra a problémákra, melyek könnyen félreértelmezésekhez vezethetnek. A fő gond az, hogy az oberpfälzi vasércbányászat a középkorban nem igazán dokumentált, s így Sulzbach környéke valamint a más uralkodói székhelyek gazdasági termékeinek összevetése nélkül a várbéli kézművesség jelentőségéről és fejlődéséről csak korlátozott megállapításokat lehet tenni. További probléma, hogy a nemesi gazdálkodással kapcsolatban hiányoznak azok a nagykerterjedésű régészeti kutatások, melyek a várhoz közeli területeket is vizsgálnák.

Az eddigi megállapítások szerint a késő középkori várakban a kézműves leletek vonatkozásában visszaesés tapasztalható, mely a városi gazdaság felvirágzásával, s a vízierő kisipari célokra való konzekvensőbb felhasználásával hozható kapcsolatba. Az általánosító elképzelés szerint ebben az átalakulásban hiányzott a nemesek gazdasági kompetenciája. Herdick viszont számos ellenvetést fogalmaz meg, például pár évvel ezelőtt még elképzelhetetlennek tartották a kora középkori nemesség szerepét a vízimalmok közép-európai bevezetésében, de a régészeti ásatások ezt időközben egyértelműen bebizonyították. Továbbá megemlíti, hogy számos nemesi család a késő középkorban és a kora újkor folyamán regionálisan jelentős erőfeszítéseket tett tógazdaságok létesítésére, így reagálván a megváltozott gazdasági és társadalmi keretfeltételekre. Ebből pedig az következik Herdick szerint, hogy a nemesség gazdasági termelésénél nem állandósult viszonyokkal, hanem rugalmas alkalmazkodással és helyváltoztatással kell számolnunk.

A várak színhelyei voltak a nemesi gazdaságnak. A vár pedig gazdasági tekintetben is erősen meghatározó volt. Herdick az általa ismertetett leletekkel azt kívánja megmutatni, hogy hogyan nyúlik túl a falakon a székhelyen belüli kézműves-kisiparos tevékenység, s hogyan hat a környező területekre.

A Harz északnyugati peremén egy meredeken eső fennsíkon fekvő Kanstein várát hozza fel először példaként, mely közlekedési szempontból kedvező helyen, két út kereszteződésénél fekszik, a közelében pedig egy gázló található. Kanstein a kudarcot vallott és a gyorsan felhagyott váralapítások kategóriájába sorolható. A vár palotáját körülvevő árok egy 10. század második felére datálható csontfaragó műhely hulladékait rejtette, melynek termékei közé függőkeresztek, játékkockák és fésűk tartoztak. Nyersanyagul

csontok, gímszarvasagancs és az ámbrás cet fogazata szolgált. Az Észak-Európából származó cetfog felhívja a figyelmet a műhely különös jelentőségére, melynek esetében Herdick egy termékszövetséget feltételez, mely tárgyakat készített egy királyi vagy főnemesi milió számára és ennek megfelelően hozzájutott a szükséges nyersanyagokhoz. Véleménye szerint egy ilyen műhely nem tevékenykedett tartósan egy olyan elhagyatott helyen, mint Kanstein. Biztos, hogy a király és a főnemesség környezetében számolnunk kell a műhelyek jelentős térbeli mobilitásával.

A következő példa a graubündeni Norantola vára, mely az itt talált rontott zsírkőporharak révén komplex termelési viszonyokról ad felvilágosítást. A vár a 13. század első felében épült, s 1483-ban egy összetűzés során az akkori várúrral együtt felgyújtották. A rontott poharak rétegtanilag a 13–15. század közé datálhatók. Az alkalmazott előállítás technika pontos megfigyelése azt mutatja, hogy ezeket bizonyára vízierővel hajtott esztergapadon készítették, melynek megléte Norantola hegyi várában kizárható. Feltűnésük a vár leletanyagában egy olyan rendszerre utal, melyben a vártól függő kézműveseknek a nyersanyagot kiadták, és ők annak felhasználásáról a földbirtokosnak a hibás termékek leadásával is elszámoltak. A zsírkőipar eredetileg királyi ellenőrzés alatt állt, s csak később került az egyház és a nemesség kezébe.

A zsírkőipar mellett a hegyikristály kitermelése is a várakból indult ki. Az uri-i várban zajló ásatás során több mint 10 kilónyi díszkvarcot találtak, melynek 70%-a hegyikristály, 30%-a füstkvarc volt. Az ásványok amorf minősége arra utal, hogy ezeket nem szánták további feldolgozásra. A leletek 12–14. századi rétegekből kerültek elő. Ez a vár bekapcsolódására utal ezen gazdasági és művészettörténeti szempontból jelentős kézműveságba. Herdick azt feltételezi, hogy az Uriban talált hegyikristály lelet azon beszállítás emléke, melyet a parasztok a mezőgazdasági javak mellett a földesúrnak juttattak. A hegyikristály egy nagyon kemény ásvány, melyet csak speciális műhelyekben lehetett feldolgozni, erre tehát biztosan nem a várban került sor, hanem továbbkereskedtek az ásvánnyal.

Norantola és Uri esetével a szerző arra hoz példát, amikor a természetes nyersanyagforrás felhasználásának megszervezése áll a vár gazdasági terének előterében. Legutolsó példája ezzel szemben egy iparág aktív felépítésére utal, amely egy középkori uralkodói székhelyből indult ki. Klein Freden majorsága a Harz előterében fekszik, 2 kilométerre Lichtenberg vára alatt és a 9. századtól a 13. századig létezett. A nagyterjedésű ásatások egy kis, vidékies települést tártak fel számos gödörházzal, mely gazdasági súlypontot képezett a textilkészítés területén. A 12. század folyamán egy alapvető gazdasági struktúraváltás következett itt be. Hogy Lichtenberg urai befolyásolták e település gazdasági életét, valószínű, de a jelenlegi ismeretek alapján még alig bizonyítható. A vár, mint uralmi központ építését egyébként a 12. század második felére helyezik. Klein Freden második települési fázisát egy a 13. század elején épített kőház képezte melléképületeivel a terület középpontjában. A lócsontok magas aránya utal a lótenyésztésre mint az alapvető változások egyik okára. Klein Freden település és Lichtenberg várának esetében is a gazdasági tevékenység, mely az uralmi központ befolyási övezetében zajlott, a regionális gazdaságtörténet kontextusába sorolható. A kora középkorban a lovak jelentősége a szászoknál közismert, s Alsószászország déli része még a késő középkorban és a korútkorban is egy a lótenyésztés- és kereskedelem által meghatározott zónának számított.

A tanulmány fontos megállapítása az, hogy a középkori várat éppen a kézművesség és a kisipar területén nem szabad gazdasági mikrokozmosznak tartani. A megerősített helyek bizonyára rendszerint bekapcsolódtak a környező terület gazdaságába. Ezért tart-

ja Herdick metodikailag megengedhetetlennek azt, ha egy vár gazdasági produktivitását egyedül a falakon belül talált leletek alapján akarják megítélni, hiszen egy sor példa utal arra, hogy számos, a várból megszervezett kézműves-kisipari tevékenység súlypontja a vár uralmi környezetében fekszik.

Tanulmánya lezárásaként a szerző a közép-európai kelta fejedelmi székhelyek környezetének nemrég zajló vizsgálatára hivatkozik, mely kimutatta, milyen új felismerésekre vezethet a környező tér bevonása éppen az uralmi székhely kialakulásával kapcsolatban. Úgy véli, e tervből kiindulva fontos metodikai kezdeményezések fogalmazhatók meg egyes kiválasztott középkori várak és a hozzájuk tartozó gazdasági terek kutatását tekintve, hiszen e téma máig ismeretlen úgy a várkutatás, mint a gazdaságtörténet számára.

Az utolsó nagy témakörnek, a fegyverzetnek mindössze egy tanulmányt szentelt a kötet szerkesztője. Ez talán érthető is, hiszen a fegyverek használatára általában rendkívüli események kapcsán kerül sor. Alfred Geibig tanulmánya e meglepő címet viseli: „Fegyverek a hétköznapiakban a 15–16. századi várakban”. Geibig meg is jegyzi írása elején, hogy e cím azt a képzetet keltheti, hogy a várak rendszerint zsúfolásig meg voltak töltve fegyverrel, s hogy lakóik mindenkor teljes fegyverzetben várták az ostromlók seregét. Ténylegesen azonban a várbeli hétköznapiakat bizonyára nem a fegyverek folytonos használata határozta meg, s komoly felhasználásuk inkább különleges eset és nem szabály volt. Geibig arra keresi a választ írásában, hogy miben állt a fegyverek jelentősége a vár hétköznapijaiban, milyen és hány fegyverrel konfrontálódtak a vár lakói, milyen befolyást gyakoroltak a fegyverek közvetlenül vagy közvetve a lakó- és életminőségre. Geibig a tanulmány adott keretei miatt röviden, példákkal szemléltetve szól a témáról. Coburg erősségét hozza fel példaként, melynek kitűnő történeti forrásai és a védekezés ismert építészeti keretei általános érvényű kijelentéseket tesznek lehetővé. Emellett azonban csak kevés foglalkozik a várlakók személyes fegyverzetével, mivel ezek nem kizárólagosan a várral függtek össze.

Geibig vizsgálata középpontjába a 15. századot állítja, melyet haditechnikailag a már viszonylag hatásosan alkalmazható, s a huszita háborúk alatt jelentős mértékben fejlődő tűzfegyverek nagymértékben meghatároztak. Egy 1436. évi feljegyzésből kiderül, hogy a lista elkészítésének időpontjában Coburg vára több mint 60 kézipuskával és 40 számszeríjjal rendelkezett. Ebből azt szűri le Geibig, hogy – legalábbis mennyiségileg – már e korai időpontban megelőzték a könnyű tűzfegyverek a számszeríjakat. A nehéz tűzfegyvereknél 8 követő ágyút és két tarackot sorolnak fel. Az hogy a „kézipuska” fogalma tényleg csak a mobil tűzfegyverek legkönnyebb variációját jelenti-e, nem világos, ám Geibig valószínűnek tarja, hogy minden típust összefoglal a rövid hatótávolságú könnyű kézfegyvertől a különböző kaliberű szakállas puskákig. A szerző részletesen jellemzi e fegyvertípusokat és használatukat, majd megjegyzi, hogy működtetésük valószínűleg legalább két személyt igényelt, de a nehezebb daraboknál hárommal is lehet számolni. Egy személy tulajdonképpen csak az egészen könnyű, szakáll nélküli kézipuskákat használhatta.

Együttesen mindezen tűzfegyverek viszonylag könnyen mozdíthatók voltak, ám a nehéz tűzfegyvereket csak korlátozottan lehetett mozgatni. Ezek lövegtalpon álltak, s valószínűleg több mint három ember kellett a szállításukhoz. E fegyverek kilövéséhez ablakokra vagy lőrészekre, a szakállas puskák esetében pedig ütközőfára volt szükség. A variálható ablaktáblaerőnyőkkel a lőrésnyílásokat igény szerint kibővíthették. A tolóreszekeszek hasonló védelmi funkciót töltöttek be. Számolni lehet továbbá beépített megfigyelő- és lőrészekkel a kis kézfegyverek számára. Ezeknek a különböző lőrészeknek a segítségével az előteret, az árkokat, más tornyok holtszögeit és a saját falat lehetett pásztázni.

Geibig abból indul ki, hogy egy olyan figyelemre méltó tűzérési arzenálnál, mint amilyen a tárgyalt erőssége volt, 1515 körül sem számolhatunk azzal, hogy minden lőrésre és ablakra jutott löveg vagy ágyú, viszont a kis darabok mobilitásuk révén taktikailag rugalmasan használhatók voltak. Nem utolsósorban ez az oka annak, hogy a meglévő lőrések száma csak óvatos és erősen behatárolt következtetést enged meg a helyőrség nagyságára és a rendelkezésre álló löfegyverek mennyiségére vonatkozóan. Így tehát elképzelhető, hogy például a kis várlelésítményeknél kevés tűzfegyver megfelelő taktikai alkalmazásával egy nehéz ostromfegyverek nélküli támadást bizonyos ideig kivédhettek. Ha azonban nehéz tűzfegyvereket alkalmaztak, az ellenállás csak rövid ideig volt lehetséges. Ez pedig olyan megoldásokhoz vezetett, melyek az ilyen ostrom- és rohameszközök ellen is védhettek, például a falmagasításokhoz, megfelelő védőfolyosók és tornyok létesítéséhez, de mindenekelőtt a 15. század folyamán és a következő évszázadokban egyre fontosabbá váló bástyás falak alkalmazásához.

A látható védelmi jegyeknek valószínűleg egy bizonyos konfliktust megakadályozó hatást is tulajdonítottak, de ennek emellett presztízs-jellege is volt, s ez néhány esetben utánzásához vezetett. Presztízstörökvés, s talán a kényszer szülte szükség mutatkozik meg például a mérhetetlenül sok lőrés, vagy az olyan, csak korlátozottan működőképes védelmi elemek alkalmazásában, melyek a védhetőségnek egy oly mértékét mutatták, mely a valóságban nem létezett. Presztízsgondolat és védhetőség a fegyverekben is visszatükröződhetett. A tanulmány példaként említi a Coburgban fellelhető orgonalöveget, mely 49 csővel felszerelve félelmetes hadigépezetnek tűnt, de valójában csak korlátozottan volt harc képes, mert csak nehezen lehetett újratölteni, és több mint egy tonnás súlya miatt gyors helyváltoztatásra sem volt képes.

A fegyverkészletre, valamint az építészeti formákra vonatkozó forrásokat figyelembe véve Geibig igyekszik megállapítani, hogy milyen anyagi és személyi feltételekkel kellett rendelkezni ahhoz, hogy egy olyan nagy vár védelmi berendezéseit, mint a 15. századi Coburg, védekezésre képes állapotban tarthassák. Véleménye szerint 1436-ban, amikor is a vár 60 kézfegyverrel és 10 löveggel rendelkezett, a védők összlétszáma több mint 170–200 személy lehetett a segítőkkel, számszerűjászokkal együtt. Majd kevesebb mint egy évszázadon belül, a lövegek számának és nagyságának folyamatos növekedése miatt a személyi igények is újra jelentősen emelkedtek.

A tanulmány végén még a várvédőkkel foglalkozik a szerző. Úgy véli nem képezték részét a vár lakók normál állományának. A katonák száma nem lehetett túl nagy, csak háborús időkben érte el a megfelelő létszámot. Valószínűleg nem csekély mértékben városi polgárokból töltötték fel az állományt, és szükség esetén a várban lakó nőket és gyerekeket is alkalmazhatták segítőként. Valódi harc Coburg váráért csak ritkán folyt, de Geibig valószínűnek tartja, hogy a biztonsági intézkedések befolyásolták a benn élők hétköznapijait. A felszerelés és az eszközök karbantartása, a gyakorlatok, a lakhatás minőségének korlátozása a nagy számú védőmű által mindig jelentős elemei voltak a hétköznapiaknak.

Úgy vélem e néhány tanulmány ismertetése is megmutatta, milyen sokrétű és izgalmas anyagot dolgoz fel ez a rendkívül igényes, gazdagon illusztrált kötet. A szerzők számos tévhitet oszlatnak el, számos új kutatási eredményt mutatnak be, s számtalan kérdést nyitva hagynak ugyan, de ezzel is a továbbhaladás lehetőségeit teremtik meg. A tanulmánykötet pozitívuma mindemellett az, hogy nemcsak a történészek, építészek, régészek forgathatják érdeklődve, hanem a laikus olvasóközönség is.

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN

Borsod–Abaúj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig

Szerk. Sárközy Sebestyén. Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum

Budapest–Miskolc, 2007. 330 o.

A második legnagyobb területű mai magyar megye ismert vármaradványainak teljességre törekvő bemutatására vállalkoztak a szerzők egy reménybeli országos sorozat nyitó kötetét közreadva. A tekintélyes vastagságú kötetben valamennyi biztosan lokalizált helyszín 1:25000-es méretarányú térképrészleten szerepel a szövegbe tördelve.

A téma rövid bemutatására a bevezetésben vállalkoztak. Várnak tekintenek minden olyan építményt, amely „vélt vagy valós védelmi berendezéssel rendelkezik vagy rendelkezett”. Igencsak tágnak tűnik a meghatározás, bár értem a logikáját, hiszen vannak olyan erődített helyek, melyekről újabban felmerült esetleges kultikus funkciójuk. Ebbe itt és most nem kívánok belemenni, hiszen tudjuk, a kutatás jó száz évvel ezelőtti hőskora óta jelen vannak hasonló elképzelések.

Nagyon bölcsen a szerzők a várakat abc-sorrendben, korra és nemre való tekintet nélkül tárgyalják. Ezáltal kikerülük azt a veszélyt, hogy nagyon határozottan állást foglaljanak egy-egy erődítés koráról. Valóban elmondható, hogy sok olyan várról, melyet korábban a történeti adatok hiánya és/vagy tárgyi régészeti leletek miatt őskorinak vélték, kiderült, hogy az mégiscsak középkori, sőt esetleg kora újkori.

A bizonytalan illetve nem azonosított erősségek adatait külön fejezet tartalmazza. Itt elég szubjektívnak tűnik a válogatás, hisz nyilvánvalóan e kategóriába nagyságrendileg több objektum és több adat tartozna.¹ A különbözetet főleg azok a tömegesen előforduló erődített helyek teszik ki, melyekről sajnos a maradványok nagyfokú pusztulása, a terep későbbi átalakítása miatt nehezen tudunk pontosabban mondani. Ezek a kastélyok és a középkori-kora újkori templomok, valamint a települések erődítései. Ugyancsak számottevő azoknak a helynévi adatoknak a száma, melyek az eddigi bejárások szerint negatívnak tűnnek. Ezekkel kapcsolatban sem árt azonban a nagyfokú óvatosság, mert magam is jó pár helyen tapasztaltam, hogy időnként többszöri próbálkozásra van szükség egyes helyszínek lokalizálásához. Vannak természetesen tréfás népi elnevezések (Kecskevár, Békavár, Kányavár stb.), azonban a névtudomány és a gyakorlati megfigyelések tapasztalatai arra intenek bennünket, hogy a várakkal kapcsolatos helynevek általában mégiscsak egykori erődítményekkel magyarázhatók.

Természetesen vannak olyan várak, melyek önmagukban is jelentős történelmi forrással rendelkeznek, jelentős szerepet játszottak környezetükben, sőt országos jelentőségűek (Diósgyőr, Ónod, Sárospatak stb.). Ezekről szükségszerűen csak lexikális tömörséggel érdemes ebben a műfajban szólni. Vannak a kevésbé ismert várak viszont, melyekről egy rövid összefoglalásban is minden rendelkezésre álló ismeretet el lehet mondani.

A téma felső lehatárolása megfelel a mai régészeti felfogásnak, mely a szatmári békét követő időszakot már nem vizsgálja. Előbb-utóbb persze ezt a nézetet is felül kellene bírálni, hiszen az ország különböző részein található későbbi erődítmények is. Talán

1 Lásd a www.varak.hu oldalról vagy a www.atreus.extra.hu oldalról elérhető várlistáimat, melyekben a vizsgált területre közel 350 tétel esik.

szerencsésebb lenne az őskortól az újkorig címválasztás (bár a megyében ténylegesen nem ismerünk későbbi erődöket, sáncokat, de másutt igen), főként ha országos kitekintésű sorozat nyitó kötetéről van szó.

A közölt felmérésekkel kapcsolatban tréfásan elmondható, hogy nincs köztük egyszerűen új és jó. Tudniillik ami jó, az nem új, ami kevés új van, az meg nem elég jó. De félreértés ne essék, ezt is meg lehet érteni! Mindenképpen célszerű dolog a szerteszét megjelent alaprajzokat egyben és együtt újra leközoíteni. Más műfaj persze egy terepi felmérés, s megint más egy kutatásokat összegző áttekintő alaprajz. Hajlok arra, hogy a Boldogkő, Regéc, Diósgyőr jellegű klasszikus várakat is a terepfelmérés stílusában kellenek inkább bemutatni a domborzat és az árkok jelzésével. Cserépvár és Csorbakő új rajzai furcsa átmenetet jelentenek. Szintvonalasak, de mégsem ábrázolják hűen a domborzatot, mert kivágott részletek, nem az egész hegyet, illetve annak várat övező lejtőit ábrázolják. Ugyanakkor jelentős számban tartalmaznak rekonstrukciós elemeket, melyeket a kutatás részleteiben még nem igazolt. A jól kutatott Kelemér–Mohosvár esetében is jó lett volna a megtalált falakat rárajzolni a korábban készült szintvonalas várfelmérésre. Jónak tűnnek viszont Bodnár Tamás szendrői rekonstrukciói.

Sok vitatható megállapítás is található a könyvben, de itt és most ezek alaposabb elemzésére nincs terünk. Csak egy konkrét példát hozok. A Szegi falu fölötti várat nem azonosítja a szócikk írója az oklevelesen említett Bodrogszeggel, noha az azonosítás kézenfekvőnek tűnik. A jelenleg két ország közt megoszló régi Zemplén megye várainak kutatásában a Bodrogszöggel való azonosítás szerintem csak azért merült fel, mert könyve adattárának összeállításakor Fügedi Erik nem tudott a Szegi fölötti várról s a helységnevének hasonlósága alapján, no meg a vélt révet-átkelőt ellenőrző feltételezett szerepkör miatt tette a várat Bodrogszögre². Utóbbi helyen azonban nincs vár.³

Mindenesetre igen hasznos összeállítás a mai megye ismert várait együtt bemutató kötet. Ahogy a szerzők utalnak is rá, a munkát folytatni lehet és várhatóan a jövőben további ismert várhelyekkel fogunk majd gazdagodni a most tárgyalt térségben is.

Dénes József

2 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 111.

3 SLIVKA, MICHAL – VALLÁSEK, ADRIÁN: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991. 44. oldalán eltűnt várként említik (zaniknutý hrad).

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NÉMETH PÉTER	Álom és valóság: Ung vára	5
ENGEL PÁL	Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról	11
FELD ISTVÁN	Engel Pál és a magyarországi várkutatás	19
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Tolcsva terra és vára. Topográfiai vizsgálatok egy 13–14. századi nemzetségi birtokon	27
BOCSI ZSÓFIA	Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruradalomról.....	43
SÓFALVI ANDRÁS	A székelyudvarhelyi Csonkavár.....	63

MŰHELY

LADISLAV HOLÍK	A csehországi várak kutatásának legújabb eredményei	81
FELD ISTVÁN	Megjegyzések a nyírbátori „várkastély” kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához	91

KÖNYVISMERTETÉSEK

JAKAB ZSUZSA	Alltag auf Burgen im Mittelalter. Im Auftrag der Deutschen Burgenvereinigung herausgegeben von Joachim Zeune. Wissenschaftliches Kolloquium, Passau, 2005.	105
DÉNES JÓZSEF	Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István: Borsod–Abaúj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig	120